

Чернігівський національний педагогічний університет
імені Т.Г.Шевченка

На правах рукопису

Дроздова Марина Анатоліївна

УДК 159.922 : 316.473 : 316.64

**МЕХАНІЗМИ ВІДТВОРЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ОБРАЗІВ
В УЯВЛЕННЯХ МОЛОДІ ПРО ПОЛІТИЧНИХ ЛІДЕРІВ**

19.00.11 – Політична психологія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Науковий керівник:

Васютинський Вадим Олександрович,
доктор психологічних наук, професор

Чернігів – 2010

З М І С Т

<i>Вступ</i>	4
<i>Розділ 1. Теоретичні засади дослідження механізмів формування образів політичних лідерів у свідомості молоді</i>	
1.1. Уявлення про політичних лідерів як складова політичної свідомості молоді	10
1.2. Символізація батьків та її роль у політичній соціалізації молоді	21
1.3. Механізми конструювання уявлень про політичних лідерів за змістом батьківських образів	34
Висновки до першого розділу	45
<i>Розділ 2. Емпіричне дослідження зв'язку образів батьків та політичних лідерів</i>	
2.1. Методика та процедура емпіричного дослідження	47
2.2. Особливості образів політичних лідерів у політичній свідомості молоді	56
2.2.1. Образи авторитетних фігур у свідомості дітей та молоді	56
2.2.2. Особливості структури образів батьківських та політичних авторитетів	61
2.2.3. Особливості зв'язків між складовими образів батьків та політичних лідерів	98
2.2.4. Особливості вікової динаміки компонентів образів батьків та політичних лідерів	112
Висновки до другого розділу	118
<i>Розділ 3. Психологічний зміст механізмів відтворення образів батьків в уявленнях молоді про політичних лідерів</i>	
3.1. Визначення механізмів зв'язку образів батьків і політичних лідерів	121
3.1.1. Результати факторного аналізу у загальній вибірці та статевих підгрупах	121

3.1.2. Результати факторного аналізу у підгрупах з різним ступенем вираженості механізмів	131
3.2. Моделі зв'язку образів батьків і політичних лідерів	165
3.3. Перенос як соціально-перцептивний механізм зв'язку образів батьків і політичних лідерів у свідомості молоді	175
3.4. Програма розвитку рефлексивних і соціально-перцептивних навичок молоді	180
Висновки до третього розділу	188
<i>Висновки</i>	190
<i>Додатки</i>	192
<i>Список використаних джерел</i>	215

ВСТУП

Актуальність теми. Становлення громадянського суспільства в Україні тісно пов'язане з формуванням і розвитком політичної свідомості та культури її громадян. Особливо це стосується такої категорії населення, як молодь, політичні позиції якої багато в чому зумовлюватимуть подальший соціально-політичний розвиток країни.

Одним із найважливіших аспектів політичної свідомості та культури є сприймання громадянами політичних лідерів і механізми, що визначають цей процес. Знання змісту уявлень молодих громадян про політичних лідерів дають змогу виявити домінуючі суспільні запити й настрої, ефективніше окреслювати межі й напрями діяльності політичних сил.

Зважаючи на ключову роль сім'ї у політичній соціалізації молоді, важливим є дослідження батьківських образів як одного з факторів уявлень про політичних лідерів. У цьому відношенні не випадковою є теза про наявність у свідомості молодих громадян зв'язку між образами їхніх батьків і відомих політиків. В основі таких зв'язків мають лежати певні психологічні механізми.

Вивчення таких механізмів набуває особливого значення стосовно учнівської і студентської молоді, які становлять значну частину молодих громадян, що найбільш динамічно розвивається.

Уявлення про політичних лідерів виникають у процесі політичної соціалізації і є складовою політичної культури особистості. Вони досліджувалися Г.Алмондом, С.Вербою, Н.Дембицькою, Дж.Деннісом, І.Жадан, Д.Істоном, В.Москаленко, Д.Ольшанським, М.Остапенко, Д.Сірсом, М.Слюсаревським, Дж.Торні, Р.Хессом. Роль несвідомих факторів у політичній свідомості й поведінці розглядали В.Васютинський, В.Казміренко, О.Шестопад.

У соціальній та політичній психології склалася традиція дослідження сприймання політичних лідерів. Прикладами є праці О.Вознесенської, Л.Гегель,

С.Грабовської, Ф.Грінштейна, Д.Дурдіна, Д.Істона, Д.Левчик, Е.Левчик, Р.Мамедбейлі, Л.Московічевої, О.Шевченко, Н.Шелекасової, О.Шестопал, О.Петрунько, Р.Хесса, Д.Яроша.

У працях ряду науковців аналізувалися конкретні фактори, які впливають на формування уявлень про політичного лідера. Так, О.Башкирова, Н.Лайдинен, О.Красильникова за домінуючі вважають біолого-демографічні фактори, передусім вік. Г.Почепцов, О.Шевченко вказують на залежність уявлень від індивідуально-психологічних чинників – ціннісних орієнтацій та характеру. Ж.Деркач, І.Дубов, С.Пантелєєв, О.Баранова, О.Великанова, Л.Преснякова підкреслюють роль соціальних (зокрема етнокультурних) факторів – групових і суспільних норм, традицій, цінностей, соціальної ситуації тощо.

Вивченню особливостей уявлень про політичних лідерів серед різних груп молоді приділяли увагу О.Вознесенська, Є.Головаха, С.Грабовська, Є.Дорофєєв, Н.Ілюхіна, Т.Тамакова, С.Ципко.

Концептуальні положення про роль батьків у розвитку особистості та про зв'язок образів владних постатей (зокрема політичних лідерів) і батьків містяться в працях В.Васютинського, Дж.Девіса, Дж.Денніса, Ф.Грінштейна, Д.Істона, С.Максименка, С.Московічі, О.Оконешнікової, В.Райха, З.Фрейда, Дж.Торні, Р.Хесса. Оскільки окремі науковці припускали, що в основі зв'язків таких образів можуть лежати захисні механізми, то вагомим є використання досвіду вивчення їх у працях С.Андерсен, Р.Грановської, А.Налчаджяна, З.Фрейда, А.Фрейд, Т.Яценко.

Проте, незважаючи на розгляд цілої низки характеристик сприймання політичного лідера, у цій сфері є дискусійні, малодосліджені або взагалі не досліджені аспекти. До останніх, зокрема, належать: ступінь зв'язку образів батьківських і політичних авторитетів у свідомості молоді, структурні компоненти таких образів, механізми їхнього зв'язку. Усе це дає змогу вести мову про актуальність теми «Механізми відтворення батьківських образів в уявленнях молоді про політичних лідерів».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційну роботу виконано в межах науково-дослідної теми кафедри соціальної та практичної психології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка “Вивчення соціально-психологічних особливостей сучасної молоді”. Тему узгоджено Радою з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології АПН України (протокол № 2 від 30.03.2010 р.).

Мета роботи: дослідити соціально-психологічний зміст механізмів відтворення образів батьків в уявленнях молодих громадян про політичних лідерів.

Завдання дослідження:

1. Теоретичний аналіз особливостей політичної соціалізації молоді в сім'ї, ролі батьків у цьому процесі, змісту уявлень молоді про політичних лідерів та механізмів їхнього формування.
2. Емпіричне вивчення вікової динаміки і змісту образів батьків та політичних лідерів і встановлення сутнісних зв'язків між ними.
3. Виявлення змісту психологічних механізмів відтворення образів батьків в уявленнях молоді про політичних лідерів, побудова моделей таких зв'язків.
4. Розробка й апробація програми психологічного семінару для школярів і студентів для поглиблення здатності до самоаналізу, рефлексії вражень від значущого оточення та взаємодії з ним.

Об'єкт дослідження становлять уявлення молоді про політичних лідерів.

Предметом дослідження є механізми відтворення образів батьків у змісті і структурі уявлень молоді про політичних лідерів.

Методи дослідження:

1. Методи теоретичного дослідження (узагальнення, класифікація, моделювання) застосовувалися для узагальнення теоретико-методологічних засад дослідження, визначення авторської позиції щодо механізмів формування образів політичних лідерів у свідомості молоді.
2. Емпіричні методи – психосемантичні (особистісний семантичний

диференціал) для вивчення структури образів батьків і політичних лідерів; проєктивні методи (ТАТ), психодіагностичне тестування (шкала прийняття інших Фейя), анкетування (авторська анкета на вивчення стереотипізації), метод експертного оцінювання – для вивчення механізмів зв'язку образів батьків і політиків, формувальний експеримент у вигляді психологічного семінару (розвиток у молоді рефлексії щодо сприймання значущих постатей (батьків, політичних лідерів) та взаємодії з ними).

3. Методи математичної обробки даних та графічна презентація результатів із використанням комп'ютерного пакету статистичних програм SPSS (версія 10.0). Методи математичної статистики (основний – факторний аналіз; допоміжні – первинний статистичний аналіз, кореляційний аналіз, t-критерій Ст'юдента для незалежних вибірок) застосовувалися для систематизації та групування ознак вищезазначених досліджуваних об'єктів, установлення зв'язку між змінними.

Організація та експериментальна база дослідження: емпіричне дослідження було здійснено протягом 2007–2009 рр. на базі Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка та загальноосвітніх шкіл № 12 м. Чернігова, № 1 і 2 м. Корюківки Чернігівської обл. У дослідженні, яке складалося з п'яти основних етапів, взяли участь 746 осіб: учнів 4-х, 6-х, 8-х та 10-х класів і студентів 1-го, 3-го та 5-го курсів. Усі випробувані розподілялися на кілька окремих вибірок, кожна з яких відповідала основним параметрам репрезентативності за віком, статтю, спеціальністю. Було також опитано 36 експертів із наукових і вищих навчальних закладів України та Росії.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в уточненні змісту уявлень дітей і молоді про батьків, реальних та ідеальних політичних лідерів, виявленні тенденції до ідеалізації цих образів та її послаблення з віком, установленні критичного або амбівалентного характеру сприймання реальних політиків, з'ясуванні більшої авторитетності та різноплановості образу матері порівняно з образом батька, що лежить в основі «жіночого» архетипу влади. Вперше виділено складові образів батьків і політиків, між якими є найістотніші

зв'язки: це насамперед інтелектуально-ділові та комунікативні властивості. Вперше виявлено механізми таких зв'язків, серед яких основними є проєктивно-атракативний, проєктивний та атракативний переноси, описано діапазон їхньої дії. Побудовано моделі, які відображають зв'язки між образами батьків і політичних лідерів та механізми їхнього утворення.

Практичне значення отриманих результатів полягає в можливості використання побудованих моделей на практиці для дослідження особливостей політичної свідомості молоді, розвитку її рефлексивних здатностей у політичній сфері, удосконалення засобів політичного іміджмейкінгу, протидії політичним маніпулятивним технологіям. Розроблено й апробовано авторську програму психологічного семінару для школярів і студентів із метою розвитку в них рефлексії щодо сприймання значущих постатей (батьків, політичних лідерів) та взаємодії з ними (довідка про впровадження ЧНПУ ім. Т.Г.Шевченка № 04-11/210 від 03.03.2010 р.). На відміну від традиційних соціально-психологічних тренінгів, зміст такого семінару спрямовано не на міжособистісне сприймання в групі, а на опосередковану соціальну перцепцію відсутніх (але значущих) осіб.

Апробація результатів дослідження. Результати проведених досліджень було оприлюднено на таких наукових конференціях: Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні проблеми соціальної педагогіки: теорія і практика» (11-12 грудня 2007 р., м. Чернігів); Друга міжнародна наукова конференція «Психологія влади – 2008» (14-15 січня 2008 р., м. Санкт-Петербург); Міжнародна науково-практична конференція молодих учених «Психологія XXI століття» (24-26 квітня 2008 р., м. Санкт-Петербург); Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми духовності в психології розвитку особистості» (21-23 травня 2008 р., м. Ніжин); П'ята всеукраїнська конференція «Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави» (23-24 жовтня 2008 р., м. Київ); Друга міжнародна конференція молодих учених «Психологія – наука майбутнього» (30-31 жовтня 2008 р., м. Москва); Міжнародна наукова

конференція «Соціально-психологічні трансформації особистості та суспільства на сучасному етапі» (20-21 листопада 2008 р., м. Чернігів); Міжнародна науково-практична конференція «Соціалізація особистості і суспільні трансформації: механізми взаємовпливу та вияви» (14-16 травня 2009 р., м. Чернівці); Всеукраїнська наукова конференція «Соціально-психологічні особливості сучасної молоді» (2 грудня 2009 р., м. Чернігів). Результати досліджень обговорювалися на засіданнях кафедри соціальної та практичної психології ЧДПУ імені Т.Г.Шевченка (2007–2009 рр.).

Публікації. Теоретичні та практичні результати дослідження відображено в 7 статтях, із них 5 – у виданнях, визнаних ВАК України за фахові з психології, та у 4 тезах наукових конференцій.

Структура дисертації зумовлена логікою дослідження і складається зі вступу, трьох розділів, списку використаних джерел (320 найменувань), додатків. Загальний обсяг дисертації – 247, основної частини – 180 сторінок. Робота містить 1 таблицю, 25 рисунків і 15 додатків на 41 сторінці.

РОЗДІЛ 1.
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МЕХАНІЗМІВ
ФОРМУВАННЯ ОБРАЗІВ ПОЛІТИЧНИХ ЛІДЕРІВ
У СВІДОМОСТІ МОЛОДІ

Розділ присвячено дослідженню специфіки та факторів молодіжних уявлень про реальних та ідеальних політичних лідерів. Аналізується вплив сім'ї на процеси політичної соціалізації молодих громадян. Розглядаються механізми конструювання уявлень про політичних лідерів за змістом батьківських образів.

1.1. Уявлення про політичних лідерів як складова політичної свідомості молоді

Уявлення молодих громадян про політику, політичне життя та про політичних лідерів є складовою їх політичної свідомості. Більшість дослідників розглядає політичну свідомість як багаторівневе, неоднорідне, динамічне, внутрішньо суперечливе утворення, яке в узагальненій формі відображає ступінь знайомства суб'єкта з політикою і раціональне до неї ставлення [158]. У структурі політичної свідомості науковці виокремлюють різні компоненти, зокрема, пізнавальні, мотиваційні тощо [96; 155; 158; 309]. Серед факторів політичної свідомості вказують на індивідуально-психологічні [17; 18; 70; 71; 83; 100; 101; 129; 130; 131; 177; 201; 209; 249; 251], соціально-психологічні [14; 18; 34; 62; 71; 82; 130; 153; 176; 177; 192; 193; 195; 313] та соціально-економічні фактори [46; 193; 194; 201].

Аналізуючи власне молодіжну політичну свідомість, учені звертають увагу на її неостаточну сформованість, наявність суперечливих тенденцій щодо рівня політизації молоді, існування різних типів [17; 19; 43; 107; 114; 144; 161]. Суперечливі дані існують також і стосовно динаміки політичної свідомості молоді протягом 1990-х – 2000-х років [13; 14; 16; 46; 54; 61; 72; 73; 75; 84; 99;

100; 101; 103; 108; 109; 115; 118; 132; 138; 144; 156; 161; 162; 175; 177; 188; 192; 193; 195; 201; 208; 215; 227; 228; 248; 252; 254; 261; 267].

Щодо феномена політичного лідерства, то його аналіз дає можливість виокремити такі підходи у його визначенні: як різновид влади; як управлінський статус; як вплив на інших людей; як особливий вид підприємництва на специфічному ринку; як символ спільності та зразок політичної поведінки групи, партії, руху, що відображають інтереси більшості суспільства [20; 166; 167]. Загалом, можна сказати, що політичне лідерство – це процес, який передбачає постійний пріоритетний вплив з боку певної особи (політичного лідера) на всі верстви суспільства, організацію чи певну групу.

Щодо самого політичного лідера, то, за визначенням С.Наумкіної і С.Чемякової, це особа, яка володіє соціально-управлінським статусом, має можливість ухвалювати рішення та здійснювати постійний прямий чи опосередкований вплив на все суспільство [152].

Аналізуючи феномен політичного лідерства, дослідники виокремлюють такі його характерні риси, як: дистанційність, корпоративний та багато-рольовий характер тощо [8]. Крім того, науковцями був розроблений ряд теорій походження політичного лідерства, зокрема, елітарна, теорія плюралізму еліт, теорія “моделей майбутнього державного управління” [121]. У залежності від мотивації, функцій у політичній системі, політичної активності, стилю діяльності та інших ознак учені визначили різні типології політичних лідерів [1; 35; 53; 135; 217]. Проведені дослідження дали змогу виявити 4 групи характеристик, що впливають на ефективність діяльності політичного лідера: антропометричні; емоційно-вольові; інтелектуальні та ділові [37; 53; 85; 152].

Уявлення про політичних лідерів. З метою виявлення специфіки саме молодіжних уявлень коротко охарактеризуємо політичні уявлення інших соціальних та вікових груп. При цьому, аналізуючи уявлення про політичних лідерів, ми будемо використовувати поняття «образ», а не «імідж», оскільки погоджуємося з думкою Д.Леонтьєва [261] про те, що образ є спонтанно сформованим, у той час як імідж – цілеспрямовано створеним (про наявність

відмінностей між образами у масовій свідомості та образами у ЗМІ говорять також інші науковці [176; 225; 243]). Хоча деякі дослідники вважають, що імідж може створюватись не лише цілеспрямовано, але й стихійно [119].

На формування уявлення про політичного лідера впливає комплекс різних факторів, які у цілому можна звести у три основні групи: демографічні чинники (передусім, вік), індивідуально-психологічні (ціннісні орієнтації, характер) та соціальні (вплив культури, групових та суспільних норм, традицій, цінностей, соціальна ситуація).

Що стосується віку, то тут отримуємо суперечливі дані. Так, згідно з О.Петрунко, уявлення молоді мало чим відрізняються від уявлень дорослих респондентів [177]. Натомість інші дослідники ведуть мову про наявність специфіки молодіжних уявлень. Зокрема, молодь пріоритетними для лідера вважає емоційно-вольові риси лідера (а не морально-етичні, як люди старшого віку) та при владі хоче бачити демократично налаштовану особу (не комуніста, як представники старших вікових категорій). Причому фактор віку впливає як на уявлення про ідеальних, так і про реальних політиків [11; 12; 118; 127].

Щодо політичних уявлень дітей дослідження американських науковців показали наступні результати. На відміну від дорослих, сприймання дітьми (а деякі дослідники ведуть мову і про підлітків – Д.Ярош, Д.Істон, Р.Хесс) політичного лідера є ідеалізованим [277; 287; 292; 293; 298; 302]. Причому, згідно з результатами інших досліджень, ідеалізація характерна не лише для дітей Англії та США, а й для інших країн Європи та Азії. Хоча в ряді країн (Японія, Данія, Франція) діти все ж демонстрували низькі показники симпатії до політичних авторитетних фігур [291; 305].

За даними англійських вчених, діти не лише ідеалізують, але й ідентифікують себе з політичними фігурами. При цьому на спрямованість ідентифікації впливає стать [317].

Цікаво, що з дорослішанням ідеалізація дітьми політичного лідера, за даними ряду досліджень, зменшується [292; 302; 305]. Найбільші у цьому відношенні зміни відбуваються в підлітковому віці, що, на думку Р.Грінштейна,

може бути пояснено як зростанням реалістичних політичних установок, так і потребою підлітків наслідувати дорослих (включаючи у деяких випадках і критичні оцінки політиків) [292]. Крім того, зменшення у більш старшому віці ідеалізації не лише лідерів, а й будь-яких дорослих (батьків тощо) є особливістю процесів соціальної перцепції [285]. Згідно з дослідженнями, старші діти і дорослі не мають явних відмінностей в уявленнях про авторитети [302].

Серед індивідуально-психологічних факторів на сприймання політичного лідера можуть впливати особливості емоційної пам'яті індивіда [7], особливості ціннісних (зокрема, політичних та релігійних) орієнтацій досліджуваних [48; 80; 133; 190; 256; 316]. Дослідження П.Фролова показало, що образ політика визначається існуючими у свідомості суб'єкта сприйняття смисловими конструктами спожитого гіпертексту про політика [244].

Важливим чинником сприймання реальних політиків є соціально-політична та соціально-економічна ситуація в країні [60].

Ряд науковців указує на обумовленість сприймання образу політичного лідера соціально-культурними факторами [66; 78]. Так, за даними російських дослідників, серед росіян поширений саме авторитарно-традиціоналістський тип ідеального президента ("Господар", "Цар", "Батько" тощо) [59; 263]. Це, певною мірою, дозволяє зрозуміти іншу тенденцію – прагнення росіян бачити на вищих державних посадах харизматично-класичного лідера [224]. Зазначимо, що на важливість для сучасного політичного лідера харизми вказують також деякі американські дослідники [297].

Результати досліджень вітчизняних учених дозволили виокремити досить широкий спектр типажів політичних лідерів у свідомості українських виборців. Він включає як традиційні харизматичні образи сильного лідера, так і образи-уособлення професійно-ділових («Господар», «Професіонал», «Апаратник»), морально-етичних («Порядна людина»), інтелектуальних та інших характеристик [9; 66; 88; 106; 159; 169; 174; 264].

Дослідження американських науковців показали, що серед особистісних

характеристик у ідеального президента мають бути виражені перш за все морально-етичні (чесність) та професійно-ділові (гарна обізнаність, здатність впевнено керувати тощо) риси [301; 315].

На думку ряду дослідників, сприймання як реальних, так і ідеальних політичних лідерів обумовлюється соціальними стереотипами [41; 182] та міфологічними архетипами [40; 44; 45; 89; 92; 117; 134; 165; 259].

Американські дослідники виокремлюють три джерела формування уявлень про ідеального політичного лідера: 1) дії яких-небудь діючих президентів або когось із колишніх президентів; 2) соціальні і політичні цінності (культурні цінності); 3) ЗМК [301]. Про вплив цих та інших соціальних факторів говорять також інші дослідники [10; 36; 191].

Деякі дослідники вважають, що образи реальних та ідеальних політичних лідерів обумовлюються дещо різними факторами. Зокрема, на думку О.Левченко, при формуванні образу реального політика помітним є вплив установок і стереотипів відносно політичних лідерів; що ж до ідеального образу, то тут домінуючими є потреби та інтереси електорату (на них, у свою чергу, впливають регіональні особливості і ситуація в країні) [126].

Зазначимо, що різні дослідники ведуть мову про різну структуру образів політичних лідерів [10; 39; 78; 79; 80; 88; 96; 110; 141; 164; 174; 203; 263; 289]. Проте, більшість виділених ними складових можна згрупувати у шість основних груп: 1) інтелектуальні; 2) емоційно-вольові; 3) ділові; 4) морально-етичні; 5) політико-ідеологічні; 6) зовнішність.

Як зазначає ряд науковців, для вітчизняних виборців найважливішими є саме особистісні, а не професійні критерії [15; 174; 184; 203]. Взагалі, досліджуючи уявлення громадян про політичних лідерів, одні вчені схильні вважати, що при формуванні образу політика головними для виборців є морально-етичні характеристики [178; 262; 264], інші – виділяють поведінкові особливості [145; 179], треті – “ділові” риси тощо [110]. Така розбіжність у результатах досліджень може бути пояснена, по-перше, наявністю великої кількості факторів, що обумовлюють сприймання образу політичного лідера.

По-друге, як зазначають деякі вчені, в кожного політичного лідера є імідж з власною структурою, тобто на першому місці можуть стояти ті чи інші складові [141; 180]. Причина наявності різних результатів стосовно структури образів політичних лідерів, на наш погляд, може також полягати в тому, що одні дослідники вивчали уявлення на свідомому (раціональному), а інші – на підсвідомому (ірраціональному) рівнях. Як зазначає ряд дослідників, сприймання образу політичного лідера часто носить ірраціональний, емоційний, підсвідомий характер [7; 257; 259; 260; 262]. При цьому свідомі та підсвідомі уявлення про політичного лідера можуть не співпадати. Загалом, вітчизняні та зарубіжні дослідники по-різному оцінюють значення раціональних та ірраціональних компонентів політичної свідомості [93; 94; 95; 102; 185; 276; 302; 310; 311; 313].

Молодіжні уявлення. Розглянемо детальніше уявлення про політичних лідерів, що притаманні різним групам молоді. Насамперед охарактеризуємо чинники, що визначають сприймання молодих громадян. Так, дослідження С.Грабовської, проведене серед різних груп вітчизняної молоді, показало, що ідеального політичного лідера більшість респондентів уявляють чесним, відповідальним, упевненим у собі, мудрим, компетентним, професійним, справедливим, цілеспрямованим, освіченим, харизматичним, порядним, рішучим, з наявними ораторськими та організаторськими здібностями. При цьому формування уявлень про політичного лідера обумовлене такими факторами, як стать та рівень політизованості молоді. Зокрема, за переконанням автора, у чоловіків цей образ ближче до партнерської моделі, а у жінок він має виражений харизматичний характер [42].

Про обумовленість сприймання політичних лідерів гендерними особливостями молоді ведуть мову також інші дослідники [47; 63]. Так, Н.Дембицька та О.Валюк показали існування зв'язку між фактором статі і оцінкою ефективності політика. Зокрема, якщо для жінок важливішим є саме зовнішній антураж, комунікативні характеристики, орієнтованість на справу, то для чоловіків значимими є менеджерські риси, орієнтованість на внутрішній

світ, енергійність включеності в політику.

Оцінка ефективності політика пов'язана також з фактором віку [55; 56; 63]. Так, згідно з С.Грабовською, значущість деяких рис образу ідеального політичного лідера залишається незмінною (зокрема, мудрість), а частина з роками набуває більшої (чесність, відповідальність, справедливість, впевненість у собі, професіоналізм) або меншої (авторитетність, патріотизм, компетентність) ваги [55; 56].

Крім того, С.Грабовська виявила, що на оцінку молоддю ідеального політика впливає її належність до тієї чи іншої соціальної групи. Зокрема, лідери молодіжних організацій, описуючи ідеального політика, на перші місця ставили професійно-ділові риси. Натомість курсанти військового інституту визнали за лідером авторитет сили [55; 56].

Проаналізуємо особливості сприймання молоддю окремих характеристик образу політичного лідера. Ще в експериментах А.Бодальова було виявлено, що старшокласники схильні відмічати конкретні елементи зовнішності і експресії суб'єкта сприймання, у той час як студенти намагаються дати загальний опис [22]. Можливо, саме тому результати більш пізніх досліджень російських науковців показали, що молодь терпимо ставиться до неприємної зовнішності кандидатів у президенти [12]. Звичайно, фактор зовнішності політиків не можна ігнорувати, однак він поступається перед іншими характеристиками. Зокрема, результати досліджень О.Шестопаля показали, що зовнішність, як для молоді, так і для людей старшого віку, є третьою за важливістю складовою привабливості лідерів на раціональному рівні [260].

Порівнюючи уявлення молоді про гендерні профілі поведінки політичних лідерів-чоловіків та жінок, О.Скнар виявила, що, за невеликими винятками, вони відрізняються неістотно. Майже всім політикам приписувались маскуліні риси (агресивність, владність, раціональність тощо) [210; 211].

Результати авторського дослідження уявлень студентської молоді щодо жінок – політичних лідерів показали, що у цілому жінки позитивніше ставляться до феномена жіночого політичного лідерства та його значущості у

порівнянні з чоловіками. Також уявлення студентів про ідеального політичного лідера-жінку зводяться до оцінки його освіченості, впевненості у собі та сили; ставлення до реальних політичних лідерів-жінок базується на уявленнях про їх зовнішність, характерологічні особливості та політичні дії [77].

Важливу роль для студентів відіграють особисті характеристики політика, серед яких найпріоритетнішими є активність і рішучість майбутніх носіїв влади [12]. Несприйняття молоддю пасивності можна пояснити двома моментами. По-перше, свою роль відіграють вікові особливості, адже юнацький вік є періодом бурхливої життєвої активності людини. По-друге, сучасна молодь прагне до стабілізації соціально-політичного та соціально-економічного становища в країні. Так, за результатами російських науковців, більшість молодих людей вважають, що покращення становища в країні є першочерговим завданням політичного лідера. При цьому молодь переконана, що “навести порядок у державі” може лише енергійний, вольовий та впевнений у собі лідер [50]. Можна помітити, що саме ці риси виступають певним еталоном сучасної молодої людини. Це підтверджується й тим фактом, що молоді люди схильні до обрання саме молодих (35-40-річних) політиків [118].

Вищенаведені результати дозволяють побачити, що в уявленнях молоді про політичних лідерів помітне місце посідають такі характеристики, як: активність, сила волі, професіоналізм, демократичний стиль управління з використанням певних елементів авторитарного стилю. Прикладом може бути В.Путін, якого більшість молодих росіян підтримала на президентських виборах 2000 р., оскільки “він був не таким, як інші”, “він краще знав, що потрібно робити”, “йому властиві професіоналізм і компетентність” тощо [50]. Все це підтверджує, що для молоді в цілому головною є особистість політика.

Згідно з результатами, отриманими С.Ципко, особистість майбутніх політичних лідерів є превалюючою для 60,3% опитаних студентів і в порівнянні з їх партійною належністю. Партійна належність та партійна програма кандидата має значення лише для 22,7% опитаних, а організація передвиборчої кампанії – для 5,4% [252]. До таких висновків дійшли також інші дослідники

[12; 189]. Однак, лідера-комуніста молодь бажає бачити менше всього [12; 54]. Взагалі, молодь більше довіряє безпартійним політикам, а люди старшого віку – особам, що належать до певної партії [118].

Особистісні характеристики в структурі образу політичного лідера є також пріоритетнішими у порівнянні з діловими і для американської молоді. Це підтверджується результатами дослідження образу Дж.Кеннеді, проведеного Р.Сігел серед американських школярів. Було доведено, що значення особистісних характеристик політичного лідера зростає з кожним класом (у 6 класі – 49%, у 12 – 63%), а кількість компонентів, які стосуються політичної діяльності, у структурі вищезгаданого образу залишається незмінною, незалежно від класу, в якому навчається учень (близько 30%) [314]. Хоча інші дослідження показали, що в структурі образу політичного лідера для американських, французьких і англійських підлітків формальні атрибути (керівництво, командування тощо) переважають над особистісними характеристиками [291].

Результати дослідження С.Ципко засвідчили, що переважна частина (88,5%) українських студентів пріоритет надає чесним політикам [252]. Натомість, у дослідженні російських соціологів була встановлена тенденція до терпимості молоді щодо непорядності майбутніх носіїв влади [12]. Дану розбіжність, на наш погляд, можна пояснити усвідомленням частиною молоді факту відсутності чесних політиків і водночас бажанням бачити саме чесного лідера при владі. Підкреслимо, що чесність політичних лідерів цінують також люди середнього і похилого віку [42].

За даними В.Третьяченко та С.Гарькавець, образ ідеального політичного лідера у свідомості студентів базується на таких ознаках, як чесність, компетентність та харизма [223]. Цікаві результати були отримані О.Вознесенською і Т.Тамаковою, згідно з якими, ідеальний політик повинен за фахом бути економістом-управлінцем або юристом, їздити на іномарках. Його образ асоціюється з такими хижаками, як лев, ягуар, пантера, тигр, лисиця, вовк, змія, орел тощо [42]. Інше дослідження О.Вознесенської підтвердило, що

сучасна молодь потребує Героя, Лідера, рішучого, жорсткого, здатного боротися та перемагати [40].

Дослідження О.Петрунько показали, що, на думку вітчизняних школярів, головними рисами ідеального політичного лідера є патріотизм, під яким школярі розуміють обстоювання інтересів країни і народу (42,2%), розум, освіченість і високий інтелект (24,5%), чесність і порядність як обов'язкові моральні якості (23,3%) та законослухняність (10%) [77].

Називаючи риси ідеальних політичних лідерів, львівські студенти вказували на чесність, справедливість, патріотизм, цілеспрямованість, розум, освіченість, компетентність, активність, упевненість у собі, організаторські здібності тощо. Крім того, українська молодь цінує харизматичність, комунікабельність, почуття гумору, багату уяву і т.ін. [42].

Згідно з результатами досліджень, проведених серед російських студентів, ідеальний лідер повинен мати наступні риси: справедливість, чесність, патріотизм, сила волі, відповідальність, цілеспрямованість, ретельність, далекоглядність, висока освіченість, розум, уважність, обов'язковість, організаційний талант, рішучість, сміливість, впевненість у собі, владність, компетентність, дипломатичність. При цьому пріоритетна роль надається патріотизмові, чесності, справедливості та рішучості [127].

Цікаві результати були одержані в дослідженні російських психологів Н.Ілюхіної та Е.Дорофеева. Зокрема, ними була зафіксована схильність піддослідних обирати лідерів, які характеризуються активністю, рішучістю, владністю тощо. Також дослідниками помічена залежність зроблених виборів від локусу контролю [91].

Загалом, дослідження українських науковців дають можливість стверджувати, що уявлення вітчизняних та російських студентів про ідеальних політичних лідерів суттєво не відрізняються.

Проведене нами в 2003 році дослідження студентських уявлень про політичного лідера дало змогу зробити наступні висновки. По-перше, існує незначна кореляція між уявленнями студентів про реальних та ідеальних

політичних лідерів. Зокрема, реальні політики уявляються людьми старшого віку, переважно чоловіками, які не відзначаються приємною зовнішністю. Вони мають середній рівень інтелектуально-ділових якостей і таких рис, як "активність-пасивність", "м'якість-жорсткість", "патріотизм – непатріотизм"; є відносно безвідповідальними, егоїстичними, нечесними. Ідеальний лідер уявляється студентами як відносно молодий, вродливий чоловік, який має високий рівень освіченості, здібностей до керівництва та досвідченості. Такий лідер повинен бути досить активним, відповідальним та відносно жорстким; він є альтруїстом, чесною людиною та патріотом своєї країни.

По-друге, нами було виявлено існування певної різниці між свідомими та підсвідомими уявленнями про політичних лідерів. Зокрема, на підсвідомому рівні студенти очікують від ідеального політика проявів м'якості, доброти, терпимості, у той час як на свідомому рівні бажають бачити відносно жорсткого лідера. По-третє, було встановлено існування кореляції між уявленнями студентської молоді про політичних лідерів і типом особистості індивіда. По-четверте, дослідження дало змогу говорити про наявність у свідомості сучасних студентів головним чином негативних соціальних стереотипів, які стосуються як реальних політичних керівників, так і окремих типів політиків [74; 246]. Варто зазначити, що тенденція до негативної оцінки реальних політиків спостерігається також і серед російських студентів [143].

Інше дослідження, спрямоване на вивчення уявлень різних груп молоді про реальних політичних лідерів (президентів В.Путіна та Дж.Буша), показало, що на формування уявлень про зазначених політиків впливають такі фактори, як стать та партійна належність. Аналіз уявлень щодо президентів показав відсутність суттєвих відмінностей між раціональними та ірраціональними рівнями цих образів, що ймовірно пов'язано з наявністю у масовій свідомості досить стереотипних уявлень про них [76].

У цілому можна зробити висновок, що на уявлення молоді про політичних лідерів впливає ціла низка факторів, серед яких значний вплив мають стать, рівень політизованості молоді, належність до тієї чи іншої соціальної групи.

Певний романтизм та ідеалізм юнаків призводить до певної переоцінки “особистісного фактора” політика і недооцінки ряду інших, важливих для сучасної політики факторів (наявність команди і т.ін.). Згідно з даними більшості досліджень, ідеальний політичний лідер уявляється молоді активним, рішучим, чесним, освіченим, компетентним та патріотично налаштованим. До більшості реальних політичних лідерів молодь ставиться критично.

1.2. Символізація батьків та її роль у політичній соціалізації молоді

Політична соціалізація. Формування образів політичних лідерів є продуктом процесів політичної соціалізації. Вітчизняні та російські науковці визначають політичну соціалізацію як процес включення індивіда в політичну систему суспільства, результатом якого є формування особистісних характеристик (досвіду), що сприяють адаптації індивіда до цієї системи (держави) [146; 158]. Західні науковці розглядають політичну соціалізацію як: процес вступу людини в політичну культуру (Г.Алмонд і С.Верба) [5]; процес оволодіння відповідними до існуючої політичної системи політичними нормами і поведінкою і передачу їх із покоління в покоління (Р.Сігел); процес навчання та інтерналізації цінностей, знань, символів, шляхом яких встановлюються політичні ролі і забезпечується політична узгодженість (Г.Екштейн) [286] тощо. Виокремлюють пряму (цілеспрямовану) та стихійну політичну соціалізацію, а також аутосоціалізацію (самовиховання і самоосвіту) [137; 146]. На думку дослідників, політична соціалізація здійснюється на суспільному (вплив макросоціальних і макрополітичних факторів), соціально-психологічному (спілкування в малих групах) та індивідуальному (власні інтереси, потреби, мотиви) рівнях [158; 186]. На кожному з них діють певні механізми політичної соціалізації, серед яких виокремлюють: наслідування, ідентифікацію, наuczіння тощо [102; 296; 307].

У залежності від джерел політичної інформації та міри її усвідомлення

вітчизняні та російські вчені виокремлюють дошкільний, шкільний та юнацький етапи політичної соціалізації [137; 146; 158]. Американські дослідники Д.Істон і Дж.Денніс до етапів політичної соціалізації відносять: політизацію (усвідомлення дітьми існування зовнішньої влади); персоналізацію (персоніфіковане уявлення про владу); ідеалізацію (влади та політиків); інституціоналізацію (деперсоніфіковане уявлення про владу) [158; 146].

Науковці виокремлюють різні фактори політичної соціалізації, зокрема: політичні (пов'язані з особливостями державного устрою, політичними інститутами тощо) і неpolітичні (сім'я, однолітки, громадські об'єднання, навчальні заклади, ЗМІ тощо); соціальні (інститути соціалізації, великі соціальні спільноти) та особистісні (характеристики дітей) [4; 139; 146; 163; 186; 261; 270; 282; 296].

Досліджуючи специфіку політичної соціалізації молоді, вчені вказують на наступні її особливості: поширення політичного нігілізму; фрагментарність, еkleктичний характер входження в політику; поліцентризм політичних орієнтацій; збільшення впливу ЗМІ на політичні уподобання молоді; інституціоналізація та політизація молодіжного руху, зростання політичної поінформованості, компетентності молодого покоління, а отже, і цінності для нього політики з підвищенням освітнього рівня тощо [193; 195].

Сім'я як чинник політичної соціалізації дітей та молоді. Роль сім'ї у політичній соціалізації вивчалась багатьма дослідниками. Так, на думку американських вчених Д.Істона, Дж.Денніса, Р.Хесса, Дж.Торні, Ф.Грінштейна, Г.Х'юмена, М.Дженінгса, Р.Ніємі, Д.Томаса, Дж.Девіса, сім'я є основним агентом політичної соціалізації дитини [281; 282; 287; 292; 294; 296; 302].

Сім'я є буфером між державою і окремими індивідами. Вона пов'язана з існуючою в суспільстві політичною організацією (за словами Д.Істона, політичною системою). Займаючи позицію між суспільством і дітьми, сім'я визначає вплив інших засобів соціалізації (зокрема ЗМІ) і/або бореться з цінностями, які нав'язуються ззовні. Згідно з поглядами Д.Істона, Дж.Денніса, Г.Алмонда, В.Кея та інших, роль сім'ї найбільшою мірою проявляється у

підтримці та збереженні політичної системи, що досягається через передачу з покоління в покоління традиційних сімейних цінностей, через тенденцію до закріплення пануючої системи ідентифікацій з політичними партіями та іншими політичними групами тощо [319].

Зауважимо: Р.Мерельман на основі своїх досліджень уточнював, що вище згадана модель (теорія обміну між державою і політикою) не є універсальною. Вона може розглядатися лише як окремий випадок [308].

На думку деяких дослідників (Д.Істон, Дж.Денніс, Р.Мерельман), сімейне виховання є домінантним фактором тільки раннього політичного розвитку (у дитячому віці). Вплив родини знижується у підлітковому віці [307]. Однак деякі дослідники зазначають, що вплив на політику є неочевидною функцією сім'ї. Лише у рідкісних випадках політичні цінності прямо нав'язуються батьками. Загалом, передача політичних цінностей відбувається опосередковано [319].

Сучасні російські та вітчизняні науковці також ведуть мову про важливу (іноді пріоритетну) роль сім'ї у політичній соціалізації дитини [29; 68; 136; 214]. Зокрема, на думку В.Васютинського, в основі образу вождя лежать складні особистісні залежності людини від інших людей, насамперед від найзначущіших із них [32]. Крім того, дослідник зазначає, що у кожному акті владно-підвладного спілкування криється вагоме підґрунтя у вигляді попереднього досвіду, сукупності набутих стереотипів і навичок, сформованих настанов і ставлень [33].

Згідно з О.Петрунко, на первинному етапі соціалізації (етап передсоціалізації) дорослі здійснюють владу над дітьми, нав'язуючи їм власні схеми мислення та дій. У результаті дитина привласнює запропонований дорослими світ не як один з можливих, а як єдино мислимий. При цьому права на особистий вибір вона набуває лише на етапі вторинної соціалізації, частіше стикаючись у той час з іншим світоглядом, моделями [173].

Ряд дослідників вказує на те, що навіть у юнацькому віці приймаються лише ті цінності, які репрезентуються батьками і вчителями. Останнє пояснюється недостатнім соціально-психологічним досвідом та відчутним

браком інтересу до політично-ідеологічних питань [26].

Варто зазначити, що вітчизняні дослідники виокремлюють два підходи до особливостей впливу сім'ї на політичну соціалізацію дитини: 1) суб'єкт-об'єктний підхід (де політична соціалізація розглядається як адаптація дитини до впливів суспільства та держави); 2) суб'єкт-суб'єктний (описує активну позицію дитини, коли вона не лише сприймає тиск соціального середовища, але й сама впливає на життєві обставини і членів сім'ї) [207].

Однак не всі вітчизняні науковці погоджуються з визначальним впливом сім'ї на політичну соціалізацію дитини. Зокрема, на думку Н.Пробийголови, лише деякі види орієнтацій у сфері політики можуть бути предметом сімейної соціалізації, інші – залежать від агентів, що перебувають поза сім'єю [194].

Розглянемо механізми сімейного впливу на процеси політичної соціалізації. Так, американські науковці Р.Хесс та Дж.Торні вважають, що сім'я може впливати трьома шляхами. По-перше, батьки передають атитюди, які, за їх переконанням, становлять цінність для дітей; виховують почуття лояльності, повагу до державних символів (акумулятивна модель). По-друге, батьки формують у дітей афіліацію з політичними партіями (ідентифікаційна модель). По-третє, досвід сімейних взаємин пізніше переноситься на політичні об'єкти (модель міжособистісного переносу – Interpersonal Transfer Model) [296].

Спираючись на термінологію вітчизняного дослідника В.Татенка, варто зазначити, що у сім'ї на дитину діють, головним чином, не прескриптивні соціально-психологічні механізми впливу (зобов'язування, вимагання, санкціонування, вправляння тощо), а пропозитивні (переконування, навіювання, демонстрування тощо) [221].

Значення сім'ї в політичній соціалізації дитини було доведено рядом вітчизняних та зарубіжних досліджень. Зокрема, дослідження, проведене американським ученим Ф.Грінштейном серед учнів 4-х класів показало, що уявлення про важливість політичних ролей діти отримують ще в дитинстві [292]. Опитування вітчизняних школярів різних вікових груп дало змогу побачити, що 84,5% респондентів перші уявлення про політичний світ,

представників влади отримали саме в сім'ї [196]. Про політичну ідентифікацію дітей з власними батьками свідчать результати іншого дослідження: у значній кількості старшокласників були зафіксовані прорадянські установки, самостійне формування яких унеможливорює надто юний вік опитаних [116].

При цьому Ю.Ніколіцею та М.Сидоркіною було виявлено, що рівень політичної участі чоловіків (батьків), за оцінкою дітей, вищий за рівень політичної участі жінок (матерів). А тому саме батьки, а не матері виступають рольовою моделлю для своїх дітей. Підтвердженням цьому слугують зафіксовані зв'язки між рівнем політичної участі батька та рівнем соціальної активності підлітків та молоді [154]. На опосередкований зв'язок між політичною ідентифікацією батька і дітей вказує і модель голосування, створена американським науковцем Гольдбергом [313].

Проаналізуємо конкретні внутрішньосімейні фактори політичної соціалізації дітей та молоді. Серед них, зокрема, вчені виокремлюють такі, як: структура сім'ї, характер сімейних відносин, матеріальне становище сім'ї, соціально-демографічні характеристики членів родини тощо [52; 64; 268; 284].

Що стосується складу сім'ї, то російські дослідження школярів, зокрема, показали: ідентифікація дітей з батьками, прийняття їх моральних та ідеологічних норм у неповних сім'ях деформується. Залишення сім'ї батьком спричиняє формування ворожого ставлення до нього і водночас супроводжується зростанням авторитету матері як єдиної відтепер годувальниці. Проте було зафіксовано і той факт, що більше чверті дітей з неповних сімей продовжують сприймати батька і матір однаковою мірою як зразок для наслідування. І все ж наслідком розлучення для більшості дітей є небажання останніх бути схожими на будь-кого з батьків [64].

Дослідження, проведене у 1960-х рр. А.Крейном і К.Стеммом, спростувало висунену гіпотезу про те, що регулярна тривала відсутність батька позначається на сприйманні дитиною як самого батька, так і матері. У цілому між групами дітей з наявністю і відсутністю батька в сім'ї були виявлені незначні відмінності. Останні стосувалися сприймання батька та матері як уособлення

авторитету і любові. Щоправда, такі дані суперечать результатам інших досліджень, що може бути пояснено використанням вченими різних методів [278]. У цілому дослідження західних науковців показали відсутність прямого зв'язку між кількістю батьків у родині і особливостями політичної соціалізації молоді. Так, згідно з К.Долан, наявність одного або двох батьків не є фактором суттєвого впливу на такі показники, як рівень політичної обізнаності, політичної активності тощо [283].

На процесі політичної соціалізації впливає досвід внутрішньосімейних відносин [69; 277; 318; 319]. Так, результати крос-культурного дослідження, проведеного Ф.Піннером серед бельгійських, датських та французьких студентів і старшокласників, показали, що модель батьківської гіперпротекції може бути причиною недовіри до політичних процесів та інститутів [312].

Авторитарна поведінка батьків також впливає на політичні атитюди дітей. Зокрема, дослідження Д.Леві, спрямовані на вивчення особливостей розвитку особистості в німецьких сім'ях гітлерівського періоду, показали, що прихильники фашистського режиму у більшості випадків виростили в традиційних сім'ях з домінуванням батька. У той же час антинацисти менше залежали від конвенційної та жорсткої сімейної структури. Про наявність зв'язку між авторитарним вихованням у родині та пізнішими авторитарними політичними атитюдами вели мову Г.Джилльберт та Т.Адорно [3; 319].

Крім того, Р.Реннекером було доведено, що у чоловіків, які в дитинстві зазнали з боку батька фрустрації певних власних потреб, спостерігається порушення поведінки виборців. Такі чоловіки несвідомо використовують політику як засіб бунту проти цінностей батька, що, зокрема, виливається у критику політиків, схожих на власного батька. Серед жінок з вираженими політичними поглядами Р.Реннекер виявив тенденцію сприймати політичних лідерів саме з позицій позитивних батьківських образів [319].

Інший науковець Р.Лейн вважає, що порушення взаємовідносин між батьками та їх синами може призводити до таких наслідків, як: 1) обмежена політична поінформованість дітей; 2) їх авторитарність; 3) нездатність

критично ставитись до авторитетів; 4) песимістичний погляд на можливість соціальних покращень [304].

Загалом, за даними російських учених, діти з неблагополучних сімей батька сприймають як ворожого та критичного, а матір – неоднозначно (на свідомому рівні – позитивно, на підсвідомому – негативно) [65].

Іншим фактором, що негативно позначається на ідентифікації з батьками, а отже, і на політичній соціалізації дитини, є батьківський авторитет. Результати сучасних досліджень свідчать про те, що як для повних, так і неповних сімей характерний традиційно низький авторитет батька і падіння авторитету матері (останнє спостерігається переважно у повних сім'ях, що Н.Дементьєва пояснює зміною трудового статусу матері) [64]. Поряд з цим деякі дані свідчать саме про падіння сімейного авторитету батька і про збільшення влади матері [6].

На думку ряду дослідників, відсутність батька в сім'ї сама по собі не є згубною. Більше значення має образ батька у свідомості дитини (так званий «внутрішній батько») [97; 98]. Деякі дослідники вважають, що для підлітків, які виховуються поза сім'єю, характерна ідеалізація образів обох батьків [81; 206].

Американський науковець С.Вол стверджує, що політична поведінка дитини обумовлюється відсутністю авторитету в домі (так званим «вакуумом авторитету»), коли за рахунок зниження ролі батька посилюється роль матері. Наслідком цього, на думку дослідника, може бути підвищення інтересу в сучасній культурі до більш авторитарних і патерналістських урядів, що забезпечують максимальну безпеку громадянам [319].

Дослідження К.Вільямс та Д.Міннса, проведені в 1990-х рр. серед американських школярів 5-6-х класів, показали, що сприйняття первинних агентів (інститутів) політичної соціалізації, зокрема батьків, як авторитетів, залежить від двох основних факторів: їх правдоподібність, довіра до них (credibility) та готовність самих дітей до їх сприйняття (receptivity) [320].

Згідно з Р.Хессом та Дж.Торні, на особливості сприймання авторитетних фігур у сім'ї впливають такі чинники, як: вік, стать, релігійна приналежність. Зокрема, дослідження, проведене вище згаданими науковцями серед дітей 7-15

років, показало, що дівчата більшою мірою вважають обох батьків рівноправними за своєю владою і значно менше сприймають батька як главу сім'ї, ніж хлопці. Крім того, з віком кількість дітей обох статей, що вважають батька главою сім'ї, зменшується, у той час як число тих, хто сприймає обох батьків як рівноправних господарів, збільшується [295].

За даними Дж.Кагана, Б.Хоскен і С.Вотсон, діти віком 6-8 років батька, у порівнянні з матір'ю, уявляли сильнішим, більшим, похмурішим, небезпечнішим. Матері уявлялися дітям турботливішими, менш пунітивними і могутніми [300]. Вітчизняні вчені виявили, що дівчатка дуже прив'язані до демократичного батька й ігнорують суворого та вимогливого [67].

Аналізуючи вплив сім'ї та інших інститутів політичної соціалізації, слід зазначити, що результат їх дії буде залежати і від особистісних характеристик дітей та підлітків. Зокрема, згідно з Дж.Мідоукрофт, до таких факторів відносяться когнітивні здібності і цілі підлітків [306]. Крім того, російськими науковцями було з'ясовано, що непроблемні підлітки сприймають сім'ю, зокрема батьків, позитивніше. Останнє особливо чітко простежується при сприйманні батька. Також проблемні діти більшою мірою наділяють матір вольовими рисами, оскільки в неблагополучних сім'ях провідну роль частіше відіграє саме жінка [181].

Науковці виокремлюють також інші сімейні фактори, що впливають на політичну соціалізацію дітей. Зокрема, на думку вітчизняної дослідниці Т.Поснової, до чинників, які негативно позначаються на процесах політичної соціалізації дітей, належать: девальвація сімейних та моральних цінностей, надмірний прагматизм та індивідуалізм, низька політична культура батьків тощо [187]. Російські вчені серед факторів, що сприяють послабленню впливу сім'ї на політичну соціалізацію дитини виокремлюють такі, як: суперечливість політичної ідентифікації батьків та політичні суперечки між останніми [52]. Взагалі, на сучасному етапі ряд дослідників відмічає, що в пострадянський (а деякі вчені ведуть мову про індустріальний та постіндустріальний) період роль сім'ї у процесі соціалізації, у тому числі політичної, зменшується. Натомість

більший вплив починають справляти інші інститути (ЗМІ, позашкільні і поза-сімейні організації, друзі, однолітки тощо) [30; 87; 90; 123; 213; 226; 268]. При цьому О.Шестопал вважає, що з усіх джерел політичних знань і цінностей найсуттєвішим була і залишається саме сім'я, авторитет батьків [261].

Зв'язок образів батьків та політичних авторитетів у дітей та молоді. Дослідження ряду вчених показали, що між сприйманням дітьми батьків і представників влади існує зв'язок. Вперше на це звернув увагу ще Ж.-Ж.Руссо, який вважав, що сім'я – це «прообраз політичних суспільств, правитель – подоба батька, народ – дітей...» [202, с.199]. У психології цей зв'язок досліджувався у межах психоаналізу. Так, З.Фрейд, зазначав, що фігури батьків лежать в основі образів імператора, короля, королеви, тобто символів влади [234; 242]. У праці «Психологія мас і аналіз людського Я» дослідник вказував на те, що ставлення віруючих до Бога, як і солдатів до начальника, нагадує їх ставлення до батька. Останній, починаючи з дитинства, уособлює для них і повагу і страх одночасно («Вождь маси – все ще праотець, до якого всі сповнені страху...») [236, с.467]. У роботі «Тотем і табу» З.Фрейд повторив вище згадану думку про обумовленість ставлення людей до свого владаря дитячими орієнтаціями на батька, однак стосовно давніх народів і невротиків [239]. Теза про те, що велика людина уподібнюється до батька і, приймаючи на себе роль Над-Я, стає тим авторитетом, заради якого люди йдуть багато на що, звучить також у праці З.Фрейда – «Людина Моїсей і монотеїстична релігія» [240].

Розвинув думку З.Фрейда німецький психоаналітик В.Райх. Швидке поширення та вкорінення в Німеччині фашистського режиму учений пояснював тим фактом, що у патріархальних німецьких сім'ях виховання було спрямоване не лише на повагу до батька, а й на вироблення авторитетного ставлення до всіх начальників, зокрема представників влади [199].

На відміну від В.Райха, А.Адлер вважав, що дитина сама у віці 4-5 років шукає у своєму оточенні найсильнішу особистість і створює з неї взірєць, розцінюючи наслідування їй як мету. Це може бути батько чи мати, якщо остання виявиться найсильнішою особистістю. Таким чином у цей період

відбувається формування прототипу (ранній варіант особистості, що уособлює мету). Прототип, на думку А.Адлера, може обумовлювати подальшу поведінку дитини та її сприймання інших людей [2].

Французький соціолог Г.Тард писав: "... батько є і завжди буде першим владарем, першим священиком, першим зразком для сина. Будь-яке суспільство ... починається з цього" [147, с.224].

Існують також і сучасні дослідження даного питання. Зокрема, С.Московічі розглядає сім'ю як колицу підкорення, підґрунтя влади. Батьки навчають дітей жестам і правилам наслідування, навичкам конформності; виробляють у дітей потребу в слухняності. Все це призводить до того, що діти спрямовують увагу на першого зустрічного, аби його авторитет дозволив йому бути прикладом і керівником. Вивчаючи психологію мас, учений зазначає, що остання зробила батька прообразом будь-якого типу вождів, ключем тих почуттів, які ми відчуваємо до них [147].

У 1960-х рр. американські дослідники Д.Істон, Дж.Денніс висловили припущення, що основу наших пізніших політичних переконань становлять загальні (а не власне політичні) установки, витоки яких треба шукати в дитинстві і які обумовлені типом сім'ї, досвідом взаємодії з владою батька або вчителя. Дослідники стверджували, що саме цей досвід визначає подальше ставлення громадянина до влади в державі. Зокрема, якщо дитина виросла в сім'ї з авторитарними батьками, то в майбутньому це може сформувати її ставлення до глави держави чи президента, котрий займає у свідомості особистості те місце, яке колись займав його батько. Опитування 12 тисяч американських дітей продемонструвало високу оцінку останніми представників влади – президента і поліцейського, а також символів національної політичної системи – прапора і гімну. Звідси було зроблено висновок, що на ранньому етапі розвитку дитини формується дифузна підтримка системи, її психологічне прийняття людиною [258; 261; 294].

Пізніші дослідження показали, що висновки Д.Істона та Дж. Денніса у цілому були правильними, хоча не враховували ряду факторів, зокрема

соціально-економічний статус опитаних. Висловлене вищезгаданими науковцями припущення знаходить підтвердження лише на представниках середнього класу, у той час як у дітей та підлітків з неблагополучних районів з високим рівнем безробіття політична картина світу значно відрізняється [261].

Загалом, результати досліджень Д.Істона, Дж.Денніса, Р.Хесса, Дж.Торні, Ф.Грінштейна показали, що в основі атитюдів щодо президента лежать атитюди, які спочатку були спрямовані на інші авторитетні фігури (батьків). Зокрема, дослідження вище згаданих науковців продемонстрували, що з формуванням у дітей знань про президента образ останнього набуває схожості з наявним у них образом батька. Про існування зв'язку між образом батька та президента свідчить також те, що позитивний образ останнього у дітей не пов'язаний з конкретною особистістю. Однак, як з'ясували Д.Істон та Р.Хесс, діти сприймають образ президента не стільки з позиції реального батька, як з позиції ідеальних батьків [287; 307]. Хоча інші дані вказують на існування схожості між оцінками саме реальних батьків і політичного лідера [281].

Зазначимо, що, згідно з Д.Істоном та Р.Хессом, зв'язок між образами батьків і політичних лідерів у дітей обумовлений рядом чинників, зокрема віком (з дорослішанням діти знаходять більше відмінностей між батьками і політичним лідером). Так, порівняння відповідей учнів 2-х та 8-х класів показало, що перші частіше ототожнюють батька та президента за рядом критеріїв (тяжкість праці, рівень знань та ін.), ніж другі. Такі результати науковці пояснюють розвитком розумових здібностей дітей у процесі дорослішання (а отже, і розумінням відмінностей у ролях батька і президента) і впливом соціалізаційних процесів [287; 294]. Натомість, схожість між образами батьків і президента у молодших школярів дослідники пояснюють потребою цих дітей в авторитетах, уособленням яких є батько і президент [294].

Інші американські науковці розкритикували гіпотезу Д.Істона і Дж.Денніса про те, що сім'я є прототипом інших авторитетів. Отримані ними результати свідчать, що на побудову образу політичного лідера впливає не те, який батько, а сам факт присутності чи відсутності останнього. На їх думку те, що порушена

сімейна структура (відсутність батька) негативно позначається на політичному розвитку дітей, не є очевидним. Поряд з тим у сім'ях, де є батько, існує взаємозв'язок між сімейними і дитячими політичними цінностями та установками, а там, де батько відсутній, такий взаємозв'язок слабо виражений. Крім того, дослідники встановили, що в групі дітей з наявністю батька кореляція між оцінками образу батька і образу президента була статистично невірогідною, отже, робити однозначний висновок про те, що образ батька впливає на образ президента, на думку науковців, не можна [299].

Дослідження Д.Яроша, проведені серед учнів 4-х–8-х класів, показали, що між досвідом взаємодії дітей з батьками та їх орієнтаціями на політичні фігури існує лише незначний взаємозв'язок. Натомість була виявлена статистично вірогідна кореляція між батьківськими покараннями і дитячою тривожністю; між тривожністю і авторитаризмом; між авторитаризмом і приписуванням сили, могутності президенту. Таким чином, дослідник показав, що дитячі емоції стосовно президента значною мірою обумовлюються виробленою у них тривогою та авторитаризмом. Однак зв'язку між рівнем тривоги дітей та їх схильністю позитивно сприймати президента виявлено не було [298].

Інший американський дослідник, Дж.Девіс, передумовою політичної ідентифікації дитини з батьками вважає те, що останні є основними і найранішими джерелами задоволення базових потреб дитини. Ідентифікація дитини з батьком більшою мірою, ніж з матір'ю, може пояснюватися як культурними, так і органічними причинами (батько, як правило, є типовим прикладом авторитету в сім'ї). Саме тому батько стає для дитини прототипною авторитетною фігурою і, таким чином, служить відправним моментом дитячих поглядів на політичні авторитети [281].

Вітчизняний дослідник М.Слюсаревський зазначає, що для масової свідомості українців у 1990-х рр. було властиве приписування патерналістських (батьківських) функцій державі та державній політиці [212]. Отже, можна припустити, що навіть у дорослому віці спостерігається певний зв'язок між образами батьків та образом держави і її керівників. У той же час інші науковці

зазначають, що нині у вітчизняній культурі владні структури втратили образ батька, традиційним уособленням якого вони були [49].

Про наявність зв'язку між батьківськими образами та образами носіїв влади веде мову російська дослідниця О.Оконешнікова. При цьому, вона підкреслює, що у свідомості опитаних студентів віком від 18 до 25 років батьки (як у минулому, так і нині) пов'язуються з різними аспектами влади. Так, якщо батько асоціюється з фактором «сила», авторитет, домінантність, еталонність і нормативність, то образ матері уособлює владу винагороди, владу знавця [157]. Думки про те, що лідер в авторитарних державах може виконувати роль символу батька, дотримується також О.Великанова [36].

Як показують дослідження американських учених, ідеалізація дітьми образів політичних лідерів також обумовлюється впливом сім'ї. Зокрема, Д.Істон, Дж.Денніс, Р.Хесс, Дж.Торні та Ф.Грінштейн причину позитивних, довірливих атиюдів дитини стосовно політичних лідерів пояснювали незахищеністю та залежністю дітей від батьківського впливу і, як наслідок, бажанням адаптуватися до свого становища [281; 287]. Згідно з Д.Істоном та Р.Хессом, серед дітей найбільш поширені дві форми адаптації (реакції на батьківський авторитет): 1) бунт, агресія, недовіра (реакції, характерні для меншого числа дітей); 2) ідеалізація батьківського авторитету, що дозволяє дитині боротися зі страхами, тривогами, пов'язаними з відчуттям залежності від батьків (притаманна більшості дітей). Використання другої тактики призводить до того, що потенційно загрозові фігури перетворюються на захисників. Таким чином, незважаючи на те, що з часом дитина може вивчити недоліки, слабкі сторони авторитетних фігур, вона все одно збереже сильний потяг до їх ідеалізації. Результати, отримані вище згаданими дослідниками, свідчать про те, що навіть з дорослішанням (у 14-17 років) у дітей зберігається ідеалізована та романтизована оцінка політики і політиків, зокрема президента [287]. Хоча інші дослідження вказують на зменшення з віком позитивних орієнтацій до авторитетів [292; 307].

На думку Ф.Грінштейна, існування позитивних атиюдів щодо політичних

лідерів частково може пояснюватися прагненням батьків захищати своїх дітей від жорстокої реальності дорослого політичного світу, а частково – тенденцією дітей створювати у своїй свідомості позитивну картину світу [281; 292].

Таким чином, у сім'ї формуються не лише перші політичні уявлення. Усвідомлення ролі батьків (особливо батька) призводить до розуміння дитиною необхідності існування авторитетів, у тому числі і політичних. Оскільки для дитини батьки є первинними авторитетами, за їх подобою вона конструює образи вторинних авторитетів (політичних лідерів), часто переносячи на останніх власне ідеалізоване ставлення до батьків.

1.3. Механізми конструювання уявлень про політичних лідерів за змістом батьківських образів

Як можна побачити, багато дослідників указували на наявність зв'язку «батьківські образи – образ вождя (політичного лідера)» у свідомості дітей та молоді. В основі такого зв'язку повинні лежати певні психологічні механізми, які забезпечують трансформацію образів одних суб'єктів в образи інших. Традиційно в соціальній психології виокремлюють такі механізми соціальної перцепції, як: стереотипізація, ідентифікація, рефлексія, емпатія, каузальна атрибуція [160]. Але оскільки зв'язок образів батьківських і політичних авторитетів далеко не завжди є усвідомлюваним, можна припустити, що у даному випадку спрацьовують не вище згадані, а саме психоаналітичні (захисні) механізми. Розглянемо їх сутність детальніше.

Уперше поняття «захист» застосував З.Фрейд, розуміючи під ним усі техніки, які використовує Я у боротьбі з болісними думками і афектами, тобто в конфліктних ситуаціях. І хоча пізніше це визначення почало застосовуватися до терміну «витіснення», згодом З.Фрейд повернувся до попереднього розуміння захисту. Він вважав, що захисні механізми вроджені і вступають у дію в екстремальних ситуаціях [86; 230; 231].

Розуміння захисних механізмів як засобу подолання конфліктів (фрустрацій) стало поширеним серед інших дослідників, як західних (А.Фрейд, А.Адлер, Г.Саллівен, Е.Фромм, К.Хорні, Г.Тарт, Ж.Лапланш, Ж.-Б.Понталіс, А.Ребер) [24; 125; 148; 220; 230; 231; 247], так і російських (Р.М.Грановська) [57] та вітчизняних (Т.С.Яценко, І.Грабська) [197; 273].

При цьому деякі науковці частково відходили від фрейдівського розуміння захисних механізмів або уточнювали його. Так, А.Фрейд розглядала ці механізми як продукти розвитку особистості, які допомагають у розв'язанні соціогенних конфліктів та сприяють соціальній адаптації [230; 231]. Думку про захисні механізми як засіб соціальної адаптації також підтримували В.Менінжер, М.Ліф, А.А.Налчаджян, Є.С.Романова, Л.Р.Гребенников та ін. [140; 150; 200].

Згідно з Р.М.Грановською, для кожного віку пріоритетними є певні захисні механізми. Зокрема, для підлітків характерними є механізми заперечення, заміщення, ідентифікація, раціоналізація і сублимація, для юнацького віку – заперечення, раціоналізація, ідентифікація, витіснення, проекція [57].

Формування та вибір захисних механізмів залежить від багатьох чинників, зокрема статі, життєвого досвіду, конкретної ситуації чи проблеми, характерологічних і темпераментальних особливостей людини, характеристик сімейного та культурного оточення тощо [113; 140; 230; 231; 266].

Таким чином, аналіз поглядів дослідників щодо феномена захисних механізмів дозволяє побачити, що останні можуть спрацьовувати не лише у внутрішньоконфліктних, але й в інших ситуаціях, пов'язаних із соціальною адаптацією особистості. Отже, можна припустити, що деякі з цих механізмів можуть бути задіяні у політико-психологічних процесах. Так, деякі вітчизняні науковці до механізмів політичної соціалізації, формування політичної свідомості виборців, розвитку громадянськості та політико-ідеологічного самовизначення відносять певні різновиди проекції, ідентифікації, раціоналізації, заміщення тощо [184; 185; 214; 249; 250; 253].

На наш погляд, ряд захисних механізмів спрацьовуватиме також при

конструюванні образів політичних лідерів, оскільки, як показали результати досліджень [7; 257; 260; 262] та як згадувалося нами раніше, уявлення про політичного лідера часто мають ірраціональний, підсвідомий характер.

Загалом у науковій літературі перелічені такі захисні механізми, як: витіснення, проєкція, перенос, заміщення, інтроекція, ідентифікація, формування реакції, регресія, ізоляція, заперечення, перетворення, ідентифікація з агресором, сублімація, раціоналізація [197; 231; 241; 247]. Далі ми ґрунтовно розглянемо механізми переносу, заміщення, регресії та ідентифікації. На них ми зосередили увагу з двох причин. По-перше, вони згадувалися дослідниками як механізми, що задіяні у політико-психологічних процесах. По-друге, за своєю сутністю такі механізми можуть забезпечувати зв'язок між різними об'єктами (образами) або відтворення минулого досвіду.

Перенос (трансфер). Уперше на існування цього захисного механізму звернув увагу З.Фрейд. Він розглядав феномен переносу головним чином у контексті взаємовідносин психоаналітика з пацієнтом. Дане явище дослідник розумів як перенесення на особу аналітика тих почуттів пацієнта, які вже були заздалегідь сформовані в останнього [25; 38; 235; 237; 242].

Аналізуючи явище переносу, З.Фрейд дійшов висновку про те, що досить часто в основі даного захисного механізму лежать лібідозні почуття пацієнта до власного батька. Це, зокрема, знайшло відображення в такому понятті, як «батьківський перенос» (або за Ч.Райкрофтом – «відношення переносу»). З.Фрейд вказував на те, що у пацієнтів-чоловіків частіше, ніж у жінок, можна спостерігати явище «негативного переносу», пов'язаного з ворожими тенденціями. Згідно з дослідником, перенос властивий всім людям, а невротики відрізняються лише підвищеною схильністю до його використання [242].

Погоджуючись із З.Фрейдом у визначенні переносу, А.Фрейд виокремила наступні типи переносу в залежності від ступеня його складності: перенос лібідних імпульсів (пацієнт переносить на психоаналітика інстинктивні бажання та почуття); перенос захисту (має місце повторення колишніх способів захисту проти потягів) і реагування (дія) у переносі (характерне посилення

переносу і його реалізація у повсякденному житті пацієнта) [204; 231].

К.-Г.Юнг акцентував увагу на наступних особливостях переносу: він є природним життєвим явищем; необхідно відрізнити перенос від «реальних» взаємин між клієнтом і аналітиком; перенос є формою проєкції; він має як архітиповий, так і особистісний (інфантильний) аспекти; перенос є засобом набуття індивідуальності за межами терапевтичної ситуації [168].

Ч.Райкрофт вказував на декілька значень поняття «перенос». По-перше, це процес, котрий передбачає перенесення на свого аналітика почуттів, уявлень тощо, пов'язаних з людьми минулого. По-друге, це душевний стан пацієнта у результаті вище зазначеного процесу. По-третє, у широкому значенні – це емоційне ставлення пацієнта до свого аналітика [198].

Погоджуючися з З.Фрейдом про визначення переносу, Р.Грінсон виокремлює його позитивний (різні форми сексуальних бажань, симпатія, любов, повага до психоаналітика) і негативний (агресія у формі гніву, антипатії, ненависті і зневаги до психоаналітика) типи. Вчений визначає наступні особливості переносу: 1) він є різновидом об'єктних відносин; 2) перенос повторює минуле ставлення до об'єкта; головну роль у переносі відіграють механізми переміщення; перенос є регресивним феноменом [58; 197].

Однак не всі науковці розглядали трансфер у контексті взаємин «пацієнт-психоаналітик». Так, Дж.Сандлер, К.Дер та А.Холдер вказували на те, що поняття переносу часто використовується поза психоаналітичним контекстом, при розгляді міжособистісних стосунків. При цьому вони зазначали, що «розширення поняття переносу до крайнощів, коли в нього включають всі комунікації і стереотипи поведінки..., позбавляє будь-якого сенсу використання даного поняття поза психоаналітичним контекстом...» [204, с.53]. Поряд з тим дослідники визнавали, що «певні аспекти минулих реакцій, і навіть досвід раннього дитинства, мають тенденцію повторюватися на сучасному етапі в різних ситуаціях і відношеннях, і що сучасна реальність певною мірою сприймається в термінах минулого...» [204, с.53].

С.Андерсен створила когнітивістську (інформаційно-процесуальну)

модель переносу, у якій наголошувала, що в щоденних соціально-перцептивних процесах часто проявляється активація та застосування уявлень про значущих інших при побудові образів незнайомих осіб. Таким чином, дослідниця підкреслювала необхідність більш широкого (а не суто клінічного) розуміння переносу – як одного з механізмів соціальної перцепції [274; 275]. Схожої думки дотримувалися і інші американські дослідники (Е.Гербер, Б.Петерсон), визначаючи феномен переносу як неусвідомлюваний аспект соціального пізнання і підкреслюючи суттєвий вплив минулого досвіду людини на процеси соціальної перцепції [290]. Французький психоаналітик Ж.Лакан, аналізуючи феномен переносу, також вказував на його соціально-психологічну сутність, адже, згідно з дослідником, його поява пов'язана з усвідомленням людиною присутності іншої людини [124].

На думку В.Менінжера та М.Ліфа, перенос – це механізм, за допомогою якого емоційне значення, що надається одній ідеї або особистості, переноситься на іншу ідею або особистість. Цей механізм діє тоді, коли почуття до певної людини чи предмета частково або повністю переносяться на інші об'єкти [140].

Г.Блюм вказує на вживання поняття «перенос» (у дослідника він має назву «переміщення») у двох значеннях. У першому загальному значенні – це зсув інстинктивної енергії з одного шляху розрядки на інший без жодних перешкод на першому шляху. У другому значенні він постає як захисний механізм, при якому емоції, пов'язані з одним об'єктом, переміщуються на інший об'єкт [21].

Деякі вітчизняні дослідники описують явище переносу дитиною молодшого шкільного віку на вчительку стилю спілкування з матір'ю [31]. Російська дослідниця О.Змановська також говорить про схильність людей відтворювати дитячо-батьківські стосунки. На її думку, конфліктні стосунки з батьком можуть, наприклад, спричинити виникнення схильності до заперечення чоловічих авторитетів (вчителів, начальників) [89]. Інші науковці описують характерне для дітей і підлітків явище переносу агресії [149]. Крім того, ряд науковців дійшов висновку, що діти схильні також проєкувати риси своїх батьків та родичів на Бога і що розуміння Бога у сучасній молоді

обумовлюється їх стосунками з батьками в дитинстві [120].

За переконанням Д.Істона та Р.Хесса, діти демонструють сильну тенденцію переносити установки, що виникли під час безпосереднього спілкування з авторитетними фігурами (зокрема батьками) на сприймання авторитетів, які знаходяться поза межами прямого контакту (наприклад, політичних лідерів). Діти не тільки навчаються поважати і звеличувати політичні авторитети, але й за багатьма характеристиками сприймають їх, як батьків [287].

У американській науці навіть була розроблена модель переносу міжособистісних відносин (Interpersonal Transfer Model). Її сутність полягає в тому, що досвід, отриманий дитиною вдома, слугує основою для пізніших взаємин, очікувань і стилів поведінки, зокрема по відношенню до влади [296]. А дослідники Р.Доусон і К.Превітт розглядали міжособистісний перенос як один із основних механізмів політичного навчіння [318].

Таким чином, можна побачити, що хоча більшість психоаналітиків розглядала феномен переносу-трансферу головним чином у системі «пацієнт-аналітик», дехто з них визнавав можливість спрацьовування даного механізму і за межами цієї системи, а точніше – в межах більш широкої системи міжособистісних відносин. При цьому було з'ясовано, що при сприйманні образу політичного лідера (або іншого авторитета) дитина, підліток або юнак може переносити вже існуючі в його свідомості (або підсвідомості) характеристики образів первинних авторитетів (батьків).

Зауважимо, що перенос (трансфер) за своєю сутністю є комплексним феноменом, який, фактично, містить симптоми ряду інших захисних механізмів. Як відомо, серед класичних ознак трансферу (у межах взаємодії психоаналітика з пацієнтом) виділяють наступні [218; 280]:

1. Наявність у клієнта емоцій, викликаних не реальною ситуацією спілкування з психотерапевтом, а минулим досвідом взаємовідносин зі значущими іншими, передусім з батьками (фактично, пацієнт регресує до попередніх фаз психічного розвитку – тобто можемо вести мову про механізм регресії). А оскільки А.Фрейд підкреслювала, що почуття індивіда

«визначаються тією схемою, з якою узгоджувались його любов та ненависть, бунтарство і покірність, відданість і невірність у ранньому дитинстві» [232, с.36], це, на наш погляд, дозволяє припустити зв'язок переносу з механізмом стереотипізації (оскільки схематизм, як відомо, виступає однією з головних ознак будь-якого стереотипу).

2. Пацієнт починає приписувати психотерапевту різні ролі (батьків та інших значущих фігур), певні мотиви, риси (фактично спрацьовує проекція);

3. У випадку позитивного переносу пацієнт відчуває до терапевта симпатію, захоплення або навіть кохання, починає ідеалізувати особистість останнього (фактично тут мають місце атракція та ідеалізація);

4. При позитивному переносі пацієнти нерідко переймають манери, характерні риси та звички терапевта (тобто йдеться про ідентифікацію).

На зв'язок переносу з іншими захисними механізмами (зокрема з ідентифікацією та регресією) вказував також О.Кернберг [104]. Отже, зважаючи на вищесказане, можна припустити обумовленість зв'язку образів батьківських та політичних авторитетів передусім механізмом переносу (трансферу). Поряд з тим у кожному конкретному випадку в основі згаданого механізму можуть лежати інші механізми (проекція, регресія, ідентифікація тощо).

Заміщення. Заміщення – це механізм психологічного захисту, що полягає у зміні об'єкта, на який спрямовані почуття. Тобто відбувається перенесення потреб і бажань, початково орієнтованих на певний об'єкт, на інший, доступніший об'єкт. Заміщення починає діяти тоді, коли пряме вираження почуттів по відношенню до певного (первісного) об'єкта загрожує небезпекою і викликає тривогу. Ефективність даного механізму залежить від того, наскільки замісний об'єкт схожий на той, з яким спочатку пов'язувалося задоволення потреби [24; 58; 86; 197; 198; 231].

Явище зміщеної агресії, яке за своєю суттю є різновидом заміщення, розглядалось у межах біхевіористської теорії «фрустрації – агресії» (Д.Доллард, Н.Міллер та ін.). Так, згідно з Н.Міллером, у деяких випадках індивіди проявляють агресивну поведінку не до своїх фрустраторів (осіб, які фактично

викликали агресію), а до інших, сторонніх людей. При цьому одним з основних факторів, що впливають на вибір жертви зміщеної агресії, є схожість між потенційним об'єктом агресії та фрустратором [28].

Як бачимо, за своєю сутністю заміщення дуже схоже на механізм переносу. Виходячи з цього, ми припускаємо, що у разі відсутності можливості прямої реалізації певні почуття дитини (підлітка, юнака) до значущих інших (головним чином батьків) можуть переноситись нею на інших осіб, зокрема політичного лідера. Так, якщо дитина відчуває негативні емоції до когось із батьків, вона, аби уникнути покарання, може переадресувати їх на політика.

Регресія. Регресія – це механізм психологічного захисту, який полягає у поверненні на одну з попередніх стадій розвитку, до більш примітивних форм поведінки і мислення, повернення до шаблону, який сформувався в дитинстві. Цей механізм починає діяти тоді, коли Ego не в змозі прийняти реальність такою, якою вона є, або коли особистість не спроможна впоратися з вимогами Super-Ego [25; 86; 125; 150; 197; 198; 230; 242].

З.Фрейд виокремлював декілька видів регресії, зокрема: тимчасову (повернення лібідо на попередні етапи розвитку); формальну (еротичні потреби виражаються примітивними першопочатковими засобами) і топічну (виявляє себе у сновидіннях) [230; 233; 235; 238]. А.Фрейд стверджувала, що регресія є одним з найраніших захисних механізмів [231].

Дослідження ряду науковців довели, що стан готовності людини до регресії обумовлюють наступні фактори: фіксація, емоційна напруга, невпевненість у собі [150].

На сьогодні науковці виокремлюють такі різновиди регресії, як: ретрогресивну поведінку (людина поводить себе по-дитячому для повторного отримання любові і ласки, якими вона була оточена у дитинстві) та примітивізацію (дитяча поведінка, яка виникає під впливом фруструючої ситуації, є не поверненням у минуле, а просто примітивнішою формою поведінки). У залежності від глибини повернення особистості у минуле, А.Налчаджян наголошує на існуванні онтогенетичної психічної регресії (це

психічне повернення індивіда до форм поведінки і пізнавальних процесів, властивих йому на більш ранніх етапах розвитку) і філогенетичної регресії (психічне повернення індивіда до форм психічної активності, що були притаманні нашим далеким предкам) [150]. Окрім згаданих вище класифікацій, на думку ряду дослідників, за обсягом регресія буває поширеною, такою, що охоплює всі підструктури особистості, і частковою [197].

На нашу думку, регресія може спрацьовувати не лише як механізм захисту, але і як механізм сприймання. Так, повертаючись на більш ранні етапи розвитку, підліток (юнак) може переносити своє авторитетне ставлення до батьків, характерне для цих етапів, на іншу особу, з якою взаємодіє (хоча б візуально) на сучасному етапі розвитку. Такою особою може, наприклад, бути політичний лідер.

Зокрема, Р.Реннекер тенденцію ототожнювати батьків і політичних лідерів пояснював саме механізмом регресії (повернення до минулого, до безпечних взаємин, які забезпечувалися сильним домінантним батьком). Як стверджував учений, у складних ситуаціях виникає регресивна активація підсвідомої потреби у відтворенні давніх дитячо-батьківських стосунків, у яких батько напевно вирішує певні проблеми або захищає від якихось загроз. Також дослідник додавав, що завжди частина людей буде сприймати кандидатів у президенти через призму їх регресивних потреб у захисті й допомозі [319]. Інші дані показують, що регресія як механізм сприймання політичних лідерів (демонстрація раніше сформованих установок до авторитетів) частіше зустрічається під час особистісних або соціальних криз [292].

Ідентифікація. У психології термін «ідентифікація» вживається у декількох значеннях. По-перше, це співставлення одного суб'єкта з іншим, віднесення до якого-небудь класу або групи явищ. По-друге, це механізм пізнання шляхом емоційно-когнітивного ототожнення себе з чимось або кимось. По-третє, це спосіб розуміння іншої людини чи групи людей на основі встановленого емоційного зв'язку, прийняття чужих норм і цінностей як власних, ставлення себе на місце іншого. По-четверте, це бачення суб'єктом

іншої людини як продовження самої себе [24; 86; 197; 198].

З.Фрейд під ідентифікацією розумів «ототожнення одного Я з якимсь чужим Я, внаслідок чого перше Я в певних аспектах поводить ся так, як і друге, наслідує його, якоюсь мірою вбирає його в себе» [242, с.530]. Згідно з дослідником, ідентифікація є важливою формою прив'язаності до іншої особи; за її допомогою маленькі діти засвоюють моделі поведінки значущих для них людей, формують Над-Я [242]. З.Фрейд переконаний: те, що дитина обирає об'єктом свого першого любовного вибору своїх батьків, є цілком закономірним. Проте лібідо дитини не повинно затримуватися на цих об'єктах, а, взявши їх за взірць, перейти на інших людей [235].

У роботі «Психологія мас і аналіз людського Я» З.Фрейд виокремив декілька різновидів ідентифікації: ідентифікація зі значущою людиною; ідентифікація з нелюбою людиною; ідентифікація первинна (первинні відносини між матір'ю та дитиною, які не передбачають диференціації між суб'єктом та об'єктом); ідентифікація як заміна лібідної прив'язаності до об'єкта, що виникла шляхом регресії та інтроєкції об'єкта до структури Я; ідентифікація, що виникає при усвідомленні схожості з іншою особою, яка не є об'єктом статевого потягу (так звана зовнішня ідентифікація) [150; 236].

Крім перерахованих видів ідентифікації, виокремлюють також інші різновиди даного механізму. Це, зокрема, внутрішня ідентифікація (суб'єкт володіє такими ж емоціями і почуттями, що й об'єкт, з яким він свідомо чи несвідомо ідентифікується); псевдоідентифікація (захисний механізм, що приймає форму проєкції на об'єкт з одночасним ототожненням суб'єкта з цим об'єктом); а також вторинна ідентифікація (набуває істеричної форми, при якій певні характерні ознаки цілісної особистості долучаються до власного Я) [150].

А.Фрейд був детально проаналізований механізм ідентифікації з агресором, який часто дозволяє дітям позбавитися страху або тривоги перед певними авторитетами (батьками, іншими дорослими тощо) [86; 231].

К.-Г.Юнг під ідентифікацією розумів психологічний процес, в якому особистість виявляється частково або повністю дисимільованою. У результаті

ідентифікації суб'єкт відчужується від самого себе на користь об'єкта, в котрий він перемасковується [269].

Ч.Райкрофт акцентує увагу на чотирьох типах ідентифікації – первинній (стан, характерний переважно для немовлят, коли індивіду потрібно ще відрізнити свою ідентичність від ідентичності об'єктів), вторинній (процес ідентифікації з об'єктом, сепаратна ідентичність якого вже з'ясована, зокрема ідентифікація з батьками), проєктивній (людина уявляє, що знаходиться всередині певного зовнішнього об'єкта) та інтроєктивній (процес, який дає можливість уявити іншого всередині себе і частиною себе) [198].

Г.Блюм під ідентифікацією розуміє тип ставлення до об'єкта, тобто скоріше стан, ніж процес [21].

Л.Клочек виявила, що мотивація наслідувати значущий об'єкт більшою мірою виражена у юнаків, ніж у підлітків. Це зумовлено бажанням самовизначитися і відкрити власне «Я» через ідентифікацію з об'єктами, які уособлюють сутність юнацької субкультури [111]. За переконанням Ю.Севостьянова, рівень ідентифікації підлітка з образами матері, батька, інших значущих дорослих тісно пов'язаний з емоційним ставленням до них [205].

На думку Н.Гаєвської, сприймання політика виборцями базується на двох механізмах – ідентифікації та проєкції. При цьому ідентифікація вирішує завдання наближення виборців до лідера [45]. Дослідники Р.Хесс та Дж.Торні припустили, що ідентифікація з агресором є механізмом, за допомогою якого відбувається звеличення дітьми політичних лідерів. Однак, на думку інших дослідників (Р.Мерельман), психоаналітичні механізми задіяні у процесах політичної соціалізації не більше, ніж інші механізми [307].

На нашу думку, ідентифікація може розглядатися як механізм не прямого зв'язку батьківських образів з образами інших людей, а опосередкованого. Зокрема, ідентифікуючи себе з батьками, дитина у подальшому може ідентифікувати своє Я (частину якого складає Я батьків) з образом політичного лідера.

Висновки до першого розділу

Теоретичний аналіз проблеми формування образів політичних лідерів у свідомості молоді показав наступні результати. Структура уявлень про політиків включає різні складові (індивідуально- та соціально-психологічні, демографічні, антропометричні тощо; усвідомлені і неусвідомлені), сприймання яких зумовлено характеристиками як самого лідера, так і населення.

Ідеальний політичний лідер уявляється молоді активним, рішучим, чесним, освіченим, компетентним та патріотично налаштованим. До більшості реальних політичних лідерів молодь ставить критично. При сприйманні політика пріоритет надається його особистісним характеристикам у порівнянні з іншими факторами (партійна належність, організація передвиборчої кампанії тощо).

На уявлення молоді про політичних лідерів впливають демографічні, індивідуально-психологічні та соціальні фактори, зокрема стать, рівень політизованості, соціальний статус тощо.

На думку багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців, на політичній соціалізації молоді загалом та політичних уявленнях зокрема суттєво позначається вплив сім'ї. Західні науковці виокремлюють три основні моделі (а фактично, механізми) впливу сім'ї на політичну соціалізацію дитини. Згідно з «аккумулятивною моделлю», батьки формують відповідні атитюди та почуття до держави, її атрибутів. Ідентифікаційна модель передбачає ідентифікацію дітей з політичними орієнтаціями батьків. Модель міжособистісного переносу вказує, що на формування політичних атитюдів впливає досвід сімейних взаємин, котрий пізніше переноситься на політичні об'єкти.

Серед чинників, які обумовлюють процес політичної соціалізації дитини у сім'ї, виокремлюють: індивідуальні (демографічні та соціальні характеристики членів родини, політична культура батьків), внутрішньосімейні (структура сім'ї, характер сімейних стосунків, сімейні цінності та норми, матеріальне становище) тощо. При цьому, за переконанням ряду вітчизняних та російських учених, на сучасному етапі роль сім'ї у процесі соціалізації зменшується.

Щодо проблеми обумовленості сприймання політичних лідерів сімейним фактором, на сьогодні у західній (передусім, американській) науці існують дві точки зору. Зокрема, результати досліджень одних науковців продемонстрували існування зв'язку між образом батька та президента. Натомість інші дослідники вказують на відсутність такого зв'язку або його статистичну незначущість.

Згідно з результатами досліджень ряду зарубіжних вчених, вплив сім'ї, зокрема, позначається на ідеалізації дітьми політичних лідерів. Причому за одними даними, ця ідеалізація зберігається у підлітковому та ранньому юнацькому віці, за іншими, вона зменшується з дорослішанням дітей. Окремі вітчизняні дослідники вели мову про характерне для масової свідомості наших громадян приписування патерналістських функцій державі; про обумовленість владно-підвладних відносин попереднім досвідом взаємодії та набутими стереотипами.

Щодо механізмів зв'язку образів батьківських та політичних авторитетів також існують різні погляди. Так, ряд вчених акцентує увагу на психоаналітичних механізмах (перенос, регресія та ідентифікація тощо), а деякі вважають, що захисні механізми задіяні у процесах політичної соціалізації не більше, ніж інші. На наш погляд, у цьому випадку все ж доречнішим є апелювання саме до психоаналітичних механізмів (передусім, переносу), оскільки зв'язок образів батьківських і політичних авторитетів часто є неусвідомлюваним. До того ж ряд дослідників пропонує розглядати захисні механізми не лише як засіб розв'язання внутрішніх конфліктів, а й як засіб соціальної адаптації та механізми соціально-перцептивних процесів.

РОЗДІЛ 2.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗВ'ЯЗКУ ОБРАЗІВ БАТЬКІВ ТА ПОЛІТИЧНИХ ЛІДЕРІВ

У розділі міститься опис методики і процедури емпіричного дослідження та аналіз отриманих результатів. Зокрема, шляхом факторного та кореляційного аналізів вивчаються образи батьків, реальних та ідеального політичних лідерів, особливості їх зв'язку та структури у свідомості дітей та молоді. Описується вікова динаміка компонентів вищезгаданих образів.

2.1. Методика та процедура емпіричного дослідження

Теоретичний аналіз проблеми формування образів політичних лідерів у свідомості молоді показав доцільність дослідження зв'язку образів батьків і політичних лідерів, а також механізмів такого зв'язку. Відповідно до мети і завдань було організовано й проведено комплексне емпіричне дослідження. Визначаючи його логіку, ми виходили з таких моментів.

По-перше, виявлення механізмів зв'язку уявлень про батьків і політичних авторитетів передбачає необхідність попереднього вивчення структурно-змістових особливостей образів обох батьків, найвідоміших реальних та ідеального політичних лідерів. Це, у свою чергу, потребує наявності відповідного психодіагностичного інструментарію, який давав би змогу адекватно досліджувати особливості саме цих образів. Існуючі стандартні методики вивчення уявлень про інших осіб не дають змоги зробити це повною мірою, оскільки не враховують специфічних рис батьківських і політичних образів. Отже, проведення дослідження вимагає попередньої авторської розробки та апробації відповідної психосемантичної методики.

Після її застосування для вивчення уявлень про батьків і політичних лідерів серед різних вікових категорій учнівської і студентської молоді ми

вважаємо за необхідне перевірити загальне припущення про існування зв'язку між складовими зазначених образів. Лише в разі отримання статистично ймовірних зв'язків між образами батьків і політиків можна переходити до безпосереднього виявлення відповідних механізмів.

Ураховуючи результати попереднього теоретичного аналізу проблеми, а також дані експертного опитування, буде окреслено коло тих психологічних механізмів, які можуть пов'язувати у свідомості різні образи або сприяти актуалізації минулого досвіду особистості. На наступному етапі буде застосовано методики на діагностику цих механізмів паралельно з вивченням батьківсько-політичних образів. Статистичний аналіз даних дасть змогу виявити наявність зв'язків між образами батьків і політичних лідерів та конкретних механізмів, що його забезпечують. Такі результати дадуть змогу побудувати відповідні теоретичні моделі, які, у свою чергу, може бути використано в психолого-педагогічній практиці. Визначенню форми практичного застосування результатів та її апробації буде присвячено останній етап нашого дослідження.

Виходячи з таких міркувань, емпіричне дослідження здійснювалося в п'ять етапів.

Метою **першого етапу** (жовтень 2007 р.) було створення авторського варіанту особистісного семантичного диференціалу (СД) для вивчення образів батьків та політичних лідерів. Методика СД була розроблена у 1957 р. американським дослідником Ч.Осгудом як інструмент побудови семантичних просторів. Класичний варіант СД складається з декількох z-шкал (як правило, від -3 до +3), полюси яких позначаються протилежними за змістом ознаками (дескрипторами) [27; 170; 265]. Існує ряд варіантів методики СД, зокрема для вивчення оцінок (уявлень) досліджуваних про певних персонажів – особистісний диференціал (ОД). У психосемантичних дослідженнях застосовується два методи добору оцінних ознак. Перший полягає у використанні дескрипторів, отриманих у попередніх дослідженнях. Другий метод передбачає використання ознак, запропонованих дослідником відповідно

до змісту досліджуваних явищ. Методика ОСД, серед іншого, застосовується в політико-психологічних дослідженнях [171; 183].

Використовуючи характеристики з 5-факторної теорії особистості (Big Five Model), а також з ряду психодіагностичних методик (особистісний диференціал, опитувальники Лірі та Кеттелла), нами було відібрано 34 ознаки-дескриптори. Вони включали емоційно-вольові характеристики особистості («сміливий – несміливий», «врівноважений – неврівноважений» та ін.), інтелектуальні («розумний – нерозумний», «має бідну уяву – творчий, з розвиненою уявою» тощо), професійно-ділові («вміє розв'язувати проблеми – не вміє розв'язувати проблеми», «досвідчений – недосвідчений» та ін.), морально-етичні («чесний – нечесний», «вихований – невихований» тощо), соціально-комунікативні («користується повагою інших людей – не користується повагою»), демографічні («молодий – літній») та інші. Відібрані шкали, на наш погляд, позначалися інформативністю, психологічною насиченістю і дозволяли комплексно оцінити образи як батьків, так і політичних лідерів.

Апробація охоплювала 60 студентів психолого-педагогічного факультету Чернігівського державного педуніверситету імені Т.Г.Шевченка 1-го, 3-го та 5-го курсів. Кожному респондентові пропонувалося оцінити 7 образів ("В.Ющенко", "В.Янукович", "Ю.Тимошенко", "Ідеальний президент", "Батько", "Мати", "Я сам") за п'ятибальною шкалою. Вивчення образів саме В.Ющенко, В.Януковича та Ю.Тимошенко було обумовлене рядом факторів. По-перше, на момент дослідження зазначені політичні лідери утворювали своєрідне ядро вітчизняної політики; партії, які вони очолюють, протягом декількох років отримують найбільше голосів на виборах. По-друге, вони представляють дві існуючі в Україні політичні орієнтації – проросійську в особі В.Януковича і прозахідну (В.Ющенко та Ю.Тимошенко). По-третє, обрані нами політичні фігури є найбільшою мірою розтиражованими ЗМІ і, відповідно, найбільш відомими дітям та молоді.

Дослідження проводилось анонімно. Отримані дані були опрацьовані за

допомогою комп'ютерної програми SPSS-10 із застосуванням до кожного образу процедури факторного аналізу з Varimax обертанням.

Аналізуючи найвагоміші фактори кожного образу, ми виокремили змінні (шкали ОСД), які мали великі факторні навантаження (0,5 та вище) і зустрічалися не менш, ніж у трьох образах. У результаті нами була отримана 21 шкала, покладена в основу авторського варіанту ОСД (див. додаток А).

Метою **другого етапу** (листопад 2007 р. – березень 2008 р.) було виявити особливості уявлень про батьківсько-політичні образи. Вибірку складало 350 осіб (139 чоловіків та 211 жінок). Серед них 200 учнів 4-х, 6-х, 8-х та 10-х класів загальноосвітніх навчальних закладів міст Чернігова та Корюківки і 150 студентів 1-х, 3-х, 5-х курсів ЧДПУ імені Т.Г.Шевченка психолого-педагогічного (спеціальність «Соціальна педагогіка») та фізико-математичного факультетів (спеціальності «математика і основи економіки», «математика і основи інформатики»). Така вибірка дозволяла не лише з'ясувати існуючі у молоді політичні атитюди, але й окреслити вікову динаміку цих уявлень, прослідкувати початок їх формування (на прикладі молодших підлітків) та остаточне становлення (на прикладі студентів). Невключення до вибірки учнів початкової школи пояснюється неможливістю застосування до них обраного нами психодіагностичного інструментарію.

У процесі подальшого кількісного та якісного аналізу результати аналізувалися нами за трьома основними групами: учні 4-х та 6-х класів – молодші підлітки; учні 8-х та 10-х класів – старші підлітки; студенти 1-х, 3-х та 5-х курсів.

На цьому етапі ми використали авторський варіант ОСД, отриманий на першому етапі. Респондентів просили оцінити сім образів ("В.Ющенко", "В.Янукович", "Ю.Тимошенко", "Ідеальний президент", "Батько", "Мати", "Я сам"). Дослідження проводилось анонімно. До отриманих результатів була застосована процедура математико-статистичної обробки за допомогою комп'ютерної програми SPSS-10 (первинна статистична обробка, кореляційний та факторний аналізи).

Метою **третього етапу** (червень 2008 р.) дослідження було окреслити коло тих механізмів, які забезпечують зв'язок образів батьківських та політичних авторитетів у свідомості молоді. Для цього нами був використаний метод експертних оцінок. Експертами виступали викладачі та наукові співробітники, що мали науковий ступінь та (або) значний професійний стаж.

Загальна кількість експертів сягала 36 осіб. Вони представляли Інститут соціальної та політичної психології АПН України, Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г.Шевченка, Чернігівський державний інститут економіки та управління, Східно-Європейський інститут психоаналізу (м. Санкт-Петербург), Санкт-Петербурзький державний університет. Із дев'ятнадцяти запропонованих механізмів експерти мали відібрати п'ять таких, що, на їх думку, мають найбільше значення у процесі відтворення батьківських образів в уявленнях молоді про політичних лідерів (зразок експертної анкети наведено в додатку В. Результати опитування наведені в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Результати експертного опитування на визначення механізмів зв'язку образів батьків і політичних лідерів

№	Механізм	Частота вибору експертами	
		N	%
1	Ідентифікація	19	53
2	Перенос (трансфер)	18	50
3	Стереотипізація	18	50
4	Проекція	15	42
5	Ідеалізація	14	39
6	Атракція	13	36
7	Інтроекція	12	33
8	Регресія	11	31
9	Конформізм	9	25
10	Заміщення	7	19
11	Каузальна атрибуція	7	19
12	Категоризація (типологізація)	7	19
13	Символізація	7	19
14	Емпатія	6	17
15	Аглютинація	5	14
16	Апперцепція	5	14
17	Ґештальт	4	11
18	Узагальнення	2	6
19	Децентрація	0	0

Для подальшого аналізу ми відібрали механізми, котрі були названі не менш, ніж у 30 % випадків. Ними виявились: перенос (трансфер), регресія, ідентифікація, проекція, інтроєкція, стереотипізація, ідеалізація та атракція.

Метою **четвертого етапу** (жовтень 2008 р. – січень 2009 р.) було дослідження ролі механізмів, відібраних експертами, у процесі відтворення батьківських образів в уявленнях молоді про політичних лідерів. Вибірку склали студенти 1-го курсу ЧДПУ імені Т.Г.Шевченка гуманітарних та негуманітарних спеціальностей у загальному обсязі 100 осіб (50 чоловічої та 50 жіночої статі). Були використані наступні методики:

1. **Особистісний диференціал** для оцінки образів В.Ющенко, Ю.Тимошенко, В.Януковича, Ідеального президента, батька, матері та «я» (використаний на другому етапі дослідження).

2. **П'ять стимульних картинок Тесту тематичного апперцепції (ТАТ)**. ТАТ – одна з перших та найвідоміших проєктивних методик, яка була розроблена Х.Морганом та Г.Мюрреєм у 1935 р. Стимульний матеріал (повний комплект) складається з 31 таблиці: 30 чорно-білих картинок і однієї пустої картки. На картинках зображені відносно невизначені ситуації, які допускають неоднозначне тлумачення. Кожен із малюнків має специфічну стимулюючу силу, виявляючи мотиви, установки в тій чи іншій сфері. Досліджуваному пропонують на кожен картинку скласти невелику розповідь про те, що або хто зображений, що відбувається у даний момент, що передувало цьому і що буде у майбутньому, що думають та відчувають діючі персонажі тощо [23; 27; 128; 255; 272]. Методика ТАТ використовується, серед іншого, і для діагностики захисних механізмів особистості. Слід зазначити, що стимульний матеріал ТАТ (або подібний ТАТу) використовується і в інших зарубіжних методиках вивчення захисних механізмів, зокрема в DMT [288; 303].

Досліджуваним чоловічої статі пропонувались картинки № 1, 2, 6BM, 7BM та 12 BM; представницям жіночої статі – картинки № 1, 2, 6FG, 7FG, 12FG. Вибір саме цих картинок обумовлюється тим, що кожна з них дозволяє досліджувати проблеми сімейних стосунків або взаємин молодших зі старшими

(зокрема ставлення до авторитетів). Слід зазначити, що сам автор ТАТу Мюррей допускає варіант не повного використання своєї методики, а набору з певних картинок (в залежності від мети дослідження).

Аналіз розповідей досліджуваних здійснювався за критеріями, виокремленими російськими (О.Соколова [216]) та зарубіжними (Л.Беллак [222], Ф.Крамер [279]) дослідниками у процесі вивчення захисних механізмів за допомогою ТАТу та його дитячого варіанту САТ. Згідно з вище згаданими науковцями, існують наступні ознаки прояву потрібних нам механізмів:

Проекція та інтроекція ¹:

Симптоми за Л.Беллаком: певний персонаж виступає об'єктом агресії (його атакують, лають тощо); певний персонаж є агресором; у певних героїв секрети або жарти над іншими; досліджуваний додає у розповідь багато подробиць, предметів, діючих осіб.

Симптоми проекції за Ф.Крамером (виокремлені ним в діагностиці захисних механізмів за допомогою ТАТ): неадекватне (необґрунтоване) приписування героям агресивних або ворожих почуттів та намірів; згадування у розповідях людей, духів, тварин та інших об'єктів, які мають загрозливий (агресивний) характер; згадування крові, жахів, хвороб та інших небезпек тощо; занепокоєння з приводу захисту від загрози ззовні (загроза нападу, потреба у захисті, підозрілість, очікування насилля, потреба сховатися тощо); теми переслідування, втечі; передчуття (страх) смерті, шкоди, образи, наклепів, нападу; містичне (казкове), аутичне або занадто деталізоване мислення; занадто дивні або дуже незвичні історії (теми).

Ідентифікація:

Симптоми за Л.Беллаком: досліджуваний ідентифікує себе з певним персонажем; досліджуваний заздрить певному персонажу (батькам, авторитетові тощо).

Симптоми за Ф.Крамером: один герой імітує, переймає від іншого або якимось іншим способом здобуває вміння (талант), характеристики, риси, установки іншого

---

¹ Л.Беллак наводить ознаки цих двох механізмів, не розділяючи їх.

героя або намагається зробити це; згадування про те, як один герой стає схожим на іншого, стає таким самим, як інший, або «зливається» з іншим; згадування про вимоги, впливи, керівництво, заборони одного героя по відношенню до іншого; самокритика або саморефлексія стосовно самого досліджуваного або героя у його розповіді; виправдання покарань, що здійснюються батьками або іншими авторитетами; мотиви аффіліції у розповіді (намагання приєднатися до інших для отримання успіху, задоволення, допомоги); згадування про певну роботу, здійснювану героєм, або про затримку винагороди за цю роботу; приписування герою певної ролі (не сімейної); моралізм (моралістичний характер розповіді, виправдання покарань від авторитетних фігур).

Симптоми за О.Соколовою: емоційна насиченість розповіді; безпосереднє (пряме) звертання до власного досвіду; використання прямої мови; включення в розповідь моментів, що не витікають безпосередньо з даної картинки; незвичні сюжети.

Регресія (симптоми за Л.Беллаком): багато емоцій у розповіді; посилення на інших осіб; привиди, відьми, нечиста сила та інші; деталі у розповідях, що характерні для дитячої поведінки.

Крім того, діагностика наведених механізмів здійснювалася на основі смислового аналізу особливостей розповідей з точки зору визначень цих механізмів у психоаналітичній літературі.

Ідеалізація: перебільшення позитивних рис певного героя або героїв, надмірне захоплення героєм тощо.

3. Шкала прийняття інших Фейя. Дана методика обрана для діагностики механізму атракції, виходячи з того, що у багатьох джерелах атракція визначається як схильність симпатизувати іншим людям [51; 105]. Методика складається з 18 тверджень, кожне з яких необхідно оцінити за п'ятибальною шкалою («практично завжди» - 1 бал, «дуже рідко» - 5 балів). Обробка результатів полягає у підраховуванні суми балів, отриманих досліджуваними. При цьому, бали за твердження, помічені зірочкою (*), інвертуються, тобто перекладаються у зворотні: 0 – в 4, 1 – в 3, 2 – в 2, 3 – в 1, 4 – в 0.

4. *Авторська анкета на вивчення стереотипізації* – була створена нами через відсутність методів вивчення стереотипності мислення. В апробації брало участь 100 студентів 1-3 курсів психолого-педагогічного та фізико-математичного факультетів чоловічої та жіночої статі. Досліджуваним пропонувалось 50 тверджень, які відображають існуючі у вітчизняній культурі гендерні, вікові, професійні, етнічні, політичні та інші стереотипи. Їх треба було оцінити за 5-бальною шкалою (1 – повністю не згоден, 5 – повністю згоден). Таку ж саму анкету давали також експертам, у ролі яких виступали магістранти психолого-педагогічного факультету (20 осіб). При цьому інструкція пропонувалася інша: за 5-бальною шкалою оцінити ступінь достовірності кожного твердження (1 – неправдиве твердження, 5 – очевидне твердження). Після цього відбиралися ті стереотипи, з якими більшість студентів була згодна, а магістрантам вони видавалися неправдивими (сумнівними). Таким чином була отримана авторська анкета, що складається з 14 стереотипів (див. додаток Г), кожен з яких пропонувалось оцінити за 5-бальною шкалою (1 – повністю не згоден, 5 – повністю згоден).

Механізм переносу не досліджувався нами, оскільки теза про перенос як механізм зв'язку образів різних осіб у свідомості людини є аксіоматичною, виходячи з сутності цього механізму.

Метою **п'ятого етапу** (лютий – березень 2009 р.) була розробка та апробація психологічного семінару для школярів та студентів, спрямованого на ознайомлення молоді з особливостями сприймання авторитетних фігур (батьків, представників влади), поглиблення у них здатності до самоаналізу, розуміння своїх стосунків з батьками, сприяння саморозвитку молоді. Програма семінару наведена у додатку Ж.

2.2. Особливості образів батьківських та політичних авторитетів у свідомості молоді

2.2.1. Образи авторитетних фігур у свідомості дітей та молоді

Для виявлення структури авторитетних фігур у свідомості респондентів нами було проведено факторний аналіз за всіма показниками семи образів (В.Ющенко, В.Янукович, Ю.Тимошенко, ідеальний президент, батько, мати, «Я») одночасно. Метою було виділення факторів, які б містили в собі змінні образів політичних та батьківських авторитетів. Для цього ми поступово зменшували кількість факторів доти, доки шкали окремо взятих образів політиків та батьків не почали об'єднуватися в одному факторі (саме ця логіка і визначала остаточну кількість факторів). Під час якісного аналізу факторів ми звертали увагу на змінні з факторними навантаженнями не менше 0,4 (рівень, який, на думку ряду дослідників, є достатнім для інтерпретації факторів [122]).

Як наслідок, у **загальній вибірці** було отримано два фактори (див. додаток Б). **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 12,1%) ми інтерпретували як *«помаранчеві авторитети»*. Структуру даного фактора склали показники, які стосувалися всіх характеристик образів двох реальних політиків – В.Ющенка і Ю.Тимошенко. Останнє, на нашу думку, пояснюється, по-перше, спільною ідеологією зазначених політиків, а по-друге, спільним «політичним минулим» у вигляді подій «помаранчевої революції». Тому у свідомості опитаних ці політики тісно пов'язані. При цьому зазначимо, що найбільші факторні навантаження отримали показники образу Ю.Тимошенко. Крім того, згідно з результатами одномірного розподілу, Ю.Тимошенко опитаними сприймається позитивніше, ніж президент. Вона уявляється авторитетнішою, привабливішою, досвідченішою, відповідальнішою, працелюбнішою, справедливішою; вона користується більшою повагою інших, більшою мірою вміє розв'язувати проблеми, більше викликає довіри.

Другий фактор (внесок до сумарної дисперсії 10,8%), умовно названий нами як *«маскулінна влада»*, включає в себе більшість шкал образів батька (за

винятком поваги з боку інших людей і скромності) та В.Януковича (крім поваги інших людей, рівня знань, сміливості та сили). Можливо, це пов'язано з тим, що спільною рисою зазначених образів є чоловіча стать (своєрідний «чоловічий авторитет»). Також до складу означеного фактора входить ряд характеристик образів матері (повага до думки інших людей, сміливість, справедливість, вихованість) і «Я» (врівноваженість, працелюбність, справедливість, вихованість, сила). Такий склад фактора дає можливість припустити існування зв'язку між батьківськими образами та образом В.Януковича. Підкреслимо, що найбільші факторні навантаження стосуються характеристик образу батька. Останнє може свідчити про те, що зазначений образ є домінуючим у свідомості опитаних та визначальним у порівнянні з політиками.

Невеликий показник сумарної дисперсії цих факторів, на наш погляд, пояснюється, по-перше, надто різномірною вибіркою, що включає представників різних вікових груп. По-друге, це може бути наслідком того, що відтворення батьківських образів в уявленнях про політиків не є універсальним феноменом щодо свого поширення і прояву.

У групі 4-6-х класів виділилися 3 фактори. Основу **першого фактора** (внесок у сумарну дисперсію 14,4%) складають всі шкали образу Ю.Тимошенко, більшість шкал образу В.Ющенка (крім авторитетності, поваги інших людей, досвідченості, врівноваженості, працелюбності, вихованості, сили та самостійності) та ряд показників образу батька (скромність, відповідальність, ступінь довіри, врівноваженість, повага до думки інших людей, справедливість, вихованість, любов до своєї країни). Крім того, до фактора увійшло по одній шкалі образів матері (любов до своєї країни) та «Я» (врівноваженість). Цей фактор нами було інтерпретовано як **«жіночо-чоловічий владний авторитет»**. Аналіз його складових дає можливість дійти висновку про існування за рядом показників зв'язку між образами батька та Ю.Тимошенко і В.Ющенка. Цікаво, що найбільші факторні навантаження стосуються саме показників образу Ю.Тимошенко. Напевно, це пов'язано з тим, що у свідомості дітей даний образ є найбільш яскравим та колоритним у

порівнянні з образами інших реальних політиків. Зокрема, результати первинної статистичної обробки показують, що Ю.Тимошенко сприймається позитивніше за В.Ющенка. Так, молодшим підліткам вона уявляється привабливішою, розумнішою, доброзичливішою, відповідальнішою, справедливішою, більш чесною; вона більше знає, краще вміє розв'язувати проблеми, викликає більше довіри, більшою мірою поважає думку інших.

Другий фактор (внесок у сумарну дисперсію 11,5%) отримав умовну назву «*чоловічий владний авторитет*». Він вміщує в собі всі показники образу В.Януковича, більшість характеристик образу В.Ющенка (крім шкал: авторитетність, повага інших людей, привабливість, рівень знань, скромність, доброзичливість, ступінь довіри, врівноваженість, працелюбність, самостійність, любов до своєї країни) і шкалу справедливості образу матері. Така тенденція є закономірною, оскільки В.Ющенко та В.Янукович уособлюють для опитаних владу (на момент дослідження перший займав посаду президента, а другий – прем'єр-міністра). Однак, оскільки найбільші факторні навантаження стосуються саме образу В.Януковича, можна припустити, що за деякими рисами він уявляється респондентам позитивнішим і, таким чином, домінує у їхній свідомості. Дані первинного аналізу показують, що, на думку опитаних, В.Янукович у порівнянні з В.Ющенком більшою мірою вміє розв'язувати проблеми, більше поважає думку інших, є відповідальнішим, сильнішим, більш чесним.

Третій фактор (внесок у сумарну дисперсію 9,9%) базується на більшості шкал образу ідеального президента (за винятком таких, як: авторитетність, повага інших людей, привабливість, рівень знань, вміння розв'язувати проблеми, скромність, врівноваженість) та батька (крім рис: авторитетність, повага інших людей, скромність, врівноваженість, сміливість, самостійність, любов до своєї країни). Також він включає ряд характеристик матері (привабливість, розум, рівень знань, вміння розв'язувати проблеми, ступінь довіри, чесність, справедливість, вихованість) та шкалу довіри образу «Я». Умовно цей фактор ми назвали «*ідеал влади*». Його структура свідчить про

існування зв'язку між образами батьків (передусім батька, оскільки факторні навантаження даного образу вищі у порівнянні з показниками образу матері) та ідеального президента. Загалом це є закономірним для молодших підлітків.

У **групі 8-10 класів** виділилися два фактори. **Перший** (внесок у сумарну дисперсію 15,9%) ми інтерпретували як *«реальні політичні сили»*. До нього ввійшли всі шкали образу Ю.Тимошенко, майже всі характеристики образу В.Ющенко (виняток складав показник привабливості) та більшість рис образу В.Януковича (крім таких, як: авторитетність, повага інших людей, привабливість, працелюбність, сміливість, вихованість, сила, самостійність). Така структура фактора, на наш погляд, пояснюється тим, що В.Ющенко, Ю.Тимошенко та В.Янукович – це політики, що у свідомості підлітків уособлюють владу в країні. При цьому найбільші факторні навантаження мають шкали образу Ю.Тимошенко, а найменші – показники образу В.Януковича. Це дає можливість вести мову про сприймання опитаними образу прем'єр-міністра як домінуючого.

До того ж дані одномірного розподілу показують, що у порівнянні з В.Януковичем Ю.Тимошенко оцінюється як розумніша, досвідченіша, доброзичливіша, відповідальніша, врівноваженіша, справедливіша, більш чесна, вона більше знає, більшою мірою вміє розв'язувати проблеми, викликає більше довіри, більше поважає думку інших, більше любить свою країну.

Основу **другого фактора** (внесок у сумарну дисперсію 12%) складають майже всі шкали образу В.Януковича (крім показників розуму і скромності), більшість показників образу батька (за винятком рис: авторитетність, рівень знань, скромність, доброзичливість, ступінь довіри, врівноваженість) та частину шкал образів ідеального президента (таких, як: рівень знань, досвідченість, ступінь довіри, сміливість, справедливість, вихованість, сила, любов до своєї країни) і «Я» (авторитетність, розум, рівень знань, досвідченість, відповідальність, чесність, працелюбність, справедливість, вихованість, сила). Також до складу фактора входить шкала образу матері – вихованість. Оскільки основні факторні навантаження мають показники образів

В.Януковича та батька, можна зробити висновок про те, що цей фактор уособлює вище зазначені чоловічі авторитетні образи, пов'язані між собою. Крім того, зміст фактора дозволяє вести мову про тенденцію до співвіднесення рис батьківського образу з образом ідеального президента. Наявність у складі фактора ряду характеристик Я-образу, на наш погляд, вказує на спрацьовування певної ідентифікації опитаних підлітків з батьківсько-політичними авторитетами. Цей фактор був названий нами «**чоловіча владність**».

У групі студентів виділилися два фактори. **Перший** (внесок у сумарну дисперсію 12%) з умовною назвою «**реальна політична сила**» базується на майже всіх рисах образів Ю.Тимошенко (за винятком сміливості і сили) та В.Ющенко (крім шкали скромності). Крім того, він включає ряд показників образу В.Януковича: авторитетність, привабливість, вміння розв'язувати проблеми, доброзичливість, відповідальність, ступінь довіри, чесність, врівноваженість. Отже, як бачимо, вітчизняна влада в опитаній молоді асоціюється з усіма вищезгаданими політиками. При цьому найбільші факторні навантаження містять саме показники образу Ю.Тимошенко.

Згідно з результатами первинного статистичного аналізу, постать Ю.Тимошенко, у порівнянні з В.Ющенком та В.Януковичем, оцінюється як авторитетніша, привабливіша, відповідальніша; вона більше вмє розв'язувати проблеми, викликає більше довіри.

До структури **другого фактора** (внесок у сумарну дисперсію 10%) увійшли майже всі характеристики образу батька (крім скромності та працелюбності), частина шкал образів матері (розум, рівень знань, вміння розв'язувати проблеми, чесність, врівноваженість, повага до думки інших, сміливість, справедливість, вихованість, сила) і «Я» (доброзичливість, ступінь довіри, чесність, врівноваженість, повага до думки інших людей, сміливість, справедливість, вихованість, сила, самостійність). Такі результати дають можливість зробити припущення про існування зв'язку між образами батьків (переважно батька) та образом Я, тобто про ідентифікацію опитаних студентів з батьківськими авторитетами. Відповідно, даному фактору можна дати умовну

назву «*ідентифікація з батьківським авторитетом*».

Цікаво, що аналіз факторів у групі студентів вказує на певні відмінності даної групи від інших досліджуваних. Зокрема, у свідомості студентів політичні та батьківські авторитети не пов'язані і існують окремо один від одного. Звідси робимо припущення: з віком зв'язок між образами батьків та політиків послаблюється. Крім того, оскільки загалом перший фактор у досліджуваних групах складають саме образи політиків, а не батьків, можна припустити домінування у свідомості опитаних перших над другими. Виняток складають учні 4-6 класів, у групі яких перший фактор представлений шкалами образів і політичних, і батьківських авторитетів. Останнє є закономірним, оскільки в уявленнях дітей батьки постають як найавторитетніші фігури.

2.2.2. Особливості структури образів батьківських та політичних авторитетів

Метою цього факторного аналізу було з'ясувати особливості наявних у свідомості респондентів образів конкретних політичних лідерів та батьків. Факторизуючи (за процедурою обертання факторів Varimax) окремо кожен із шести образів (крім образу «Я»), ми отримали наступні результати.

Образ Віктора Ющенка. Стосовно образу В.Ющенка, у загальній вибірці виділилися три основні фактори, загальний внесок у сумарну дисперсію яких складає 56%. *Перший фактор* (внесок у сумарну дисперсію 21%) ми інтерпретували як «амбівалентний лідер». До нього ввійшли змінні (далі в дужках наведено факторні навантаження ознак): «не викликає довіри» (-0,697), «нечесний» (0,656), «неавторитетний (для мене)» (0,647), «користується повагою» (-0,600), «відповідальний» (0,584), «не вміє розв'язувати проблеми» (0,574), «не поважає думку інших людей» (0,565), «любить свою країну» (0,542), «доброзичливий» (0,517), «справедливий» (-0,504), «непривабливий» (-0,503).

Другий фактор (внесок у сумарну дисперсію 17,8%) складають показники: «слабкий» (0,756), «несміливий» (0,704), «самостійний» (-0,608), «досвідчений»

(-0,590), «не вміє розв'язувати проблеми» (0,505). Цей фактор умовно був названий нами «*слабкий президент*».

Третій фактор (внесок у сумарну дисперсію 17,2%), що отримав назву «*вихований інтелектуал*», був представлений наступними характеристиками: «врівноважений» (0,769), «вихований» (0,650), «багато знає» (-0,613), «нескромний» (-0,576), «розумний» (0,552), «доброзичливий» (0,525).

Отже, у цілому сприймання опитаними В.Ющенко є неоднозначним. Частина дітей та молоді дає йому суперечливу оцінку (вказуючи як на позитивні, так і на негативні сторони), у той час як ряд респондентів наділяє В.Ющенко позитивними рисами.

У **групі 4-6-х класів** виділилися три основні фактори, загальний внесок у сумарну дисперсію яких складає 58,3%. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 23,1%) містить такі шкали, як: «відповідальний» (0,796), «самостійний» (-0,779), «нечесний» (0,724), «справедливий» (-0,650), «працелюбний» (-0,601), «розумний» (0,588), «досвідчений» (-0,575), «вміє розв'язувати проблеми» (0,554), «поважає думку інших людей» (0,510). Зміст фактора дозволив інтерпретувати його як «*ідеальний президент*».

Вагомими змінними **другого фактора** (внесок у сумарну дисперсію 18,1%) були: «несміливий» (0,779), «слабкий» (0,774), «неавторитетний (для мене)» (0,658), «не викликає довіри» (-0,605), «багато знає» (-0,529). Цей фактор нами був названий «*нерішучий інтелектуал*».

Третій фактор (внесок у сумарну дисперсію 17,1%) з умовною назвою «*інтелігентний президент*» складається з наступних ознак: «нескромний» (-0,706), «врівноважений» (0,625), «користується повагою інших людей» (-0,584), «вихований» (0,550), «поважає думку інших людей» (0,530).

У **підгрупі дівчат 4-6 класів** також виділилися три фактори (загальний внесок у сумарну дисперсію 56,9%). **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 23,2%) утворюють шкали: «любить свою країну» (0,815), «працелюбний» (-0,742), «не поважає думку інших людей» (0,684), «вихований» (0,651), «самостійний» (-0,613), «нечесний» (0,608),

«врівноважений» (0,600), «неавторитетний (для мене)» (0,503).

Значущими ознаками **другого фактора** (18,9%) виявилися: «несміливий» (0,759), «непривабливий» (-0,708), «несправедливий» (-0,703), «багато знає» (-0,679), «ворожий» (0,569), «розумний» (0,531).

Основу **третього фактора** (14,8%) складають характеристики: «не викликає довіри» (-0,799), «досвідчений» (-0,672), «відповідальний» (0,636).

У підгрупі хлопців виокремилася три основні фактори, загальний внесок до сумарної дисперсії яких складає 54,4%. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 20,7%) базується на таких ознаках: «самотійний» (-0,812), «відповідальний» (0,795), «чесний» (0,720), «справедливий» (-0,712), «розумний» (0,648), «працелюбний» (-0,603), «непривабливий» (-0,588).

Другий фактор (20,5%) має такі змінні: «сміливий» (0,861), «слабкий» (0,833), «неавторитетний для мене» (0,732), «не викликає довіри» (-0,709), «багато знає» (-0,529).

Основу **третього фактора** (13,2%) складають наступні змінні: «вихований» (0,801), «доброзичливий» (0,567), «врівноважений» (0,558), «вміє розв'язувати проблеми» (0,532), «досвідчений» (-0,549).

Таким чином, бачимо, що у молодших підлітків, незалежно від статі, перший фактор містить переважно позитивні характеристики образу В.Ющенка. Останнє, на наш погляд, може пояснюватися впливом такого чинника як вік: у порівнянні з дорослими, діти схильні ідеалізувати політиків.

При цьому інші фактори є амбівалентними за змістом. Так, оцінка хлопцями та дівчатами ряду інтелектуально-ділових рис («розумний», «працелюбний») мала позитивний характер, у той час як інші риси («непривабливий», «не авторитетний» тощо) сприймалися негативно. Поряд з тим при оцінці окремих змінних існують певні статеві відмінності. Так, шкали «любить свою країну», «поважає думку інших» мали значущі показники лише серед дівчат, а «вміє розв'язувати проблеми», «слабкий» – лише серед хлопців.

Найчастіше структуру факторів складала наступні характеристики: «неавторитетний (для мене)», «розумний», «багато знає», «працелюбний»,

«вихований», «самостійний», «врівноважений», «досвідчений», «відповідальний», «не викликає довіри», «не авторитетний», «чесний – нечесний», «справедливий – несправедливий», «сміливий – несміливий».

У групі 8-10-х класів виділилося два основні фактори, загальний внесок у сумарну дисперсію яких складає 51,3%. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 25,9%) включає такі ознаки: «врівноважений» (0,760), «несправедливий» (-0,725), «нескромний» (-0,718), «розумний» (0,699), «любить свою країну» (0,651), «не поважає думку інших людей» (0,661), «нечесний» (0,640), «вихований» (0,623), «працелюбний» (-0,523). Ми інтерпретували даний фактор як **«етико-суперечливий президент»**.

До **другого фактора** (внесок у сумарну дисперсію 25,4%) увійшли наступні змінні: «не вміє розв'язувати проблеми» (0,778), «безвідповідальний» (0,768), «слабкий» (0,688), «досвідчений» (-0,669), «самостійний» (-0,649), «несміливий» (0,614), «працелюбний» (-0,569), «багато знає» (-0,523). Даний фактор було нами визначено як **«неефективний ерудований президент»**.

У підгрупі дівчат 8-10 класів виділилися також два фактори (загальний внесок у сумарну дисперсію 53,1%). **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 29,7%) утворюють шкали: «вихованість» (0,795), «працелюбність» (-0,791), «несправедливий» (-0,780), «врівноважений» (0,779), «любить свою країну» (0,771), «нескромний» (-0,734), «розумний» (0,616), «багато знає» (-0,567), «доброзичливий» (0,519), «нечесний» (0,508).

Значущими ознаками **другого фактора** (23,4%) виявилися: «не вміє розв'язувати проблеми» (0,904), «самостійний» (-0,739), «слабкий» (0,726), «безвідповідальний» (0,715), «несміливий» (0,693), «досвідчений» (-0,663), «розумний» (0,507).

У підгрупі хлопців цього ж віку виокремилася три основні фактори, загальний внесок до сумарної дисперсії яких складає 65,6 %. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 27,6%) базується на таких ознаках: «несміливий» (0,789), «не викликає довіри» (-0,777), «користується повагою інших» (-0,731), «досвідчений» (-0,706), «безвідповідальний» (0,618), «працелюбний» (-0,607),

«непривабливий» (-0,606), «доброзичливий» (0,585), «не авторитетний для мене» (0,574), «слабкий» (0,567), «поважає думку інших» (0,544), «не вміє розв'язувати проблеми» (0,518).

Другий фактор (21,6%) містив змінні: «нескромний» (-0,843), «нечесний» (0,669), «любить свою країну» (0,624), «не вміє розв'язувати проблеми» (0,608), «вихований» (0,589), «самотійний» (-0,563), «поважає думку інших» (0,560), «неавторитетний для мене» (0,548), «справедливий» (-0,546).

В основі *третього фактора* (16,4%) були наступні змінні: «врівноважений» (0,793), «розумний» (0,659), «багато знає» (-0,594), «доброзичливий» (0,543).

Отже, як і молодші, старші підлітки також сприймають В.Ющенко неоднозначно. Його образи у свідомості учнів 8-10-х класів поєднують у собі як позитивні (високі інтелектуальні здібності, вихованість, працелюбність, патріотизм), так і негативні (несправедливість, нескромність, нечесність, безвідповідальність тощо) характеристики.

Аналіз отриманих факторів дозволяє побачити відсутність суттєвих відмінностей між результатами юнаків та дівчат. Поряд з тим існують відмінності за окремими ознаками. Наприклад, характеристика «нескромний» мала значущі показники лише серед дівчат, а «поважає – не поважає думку інших» – лише серед хлопців.

Структуру факторів складала переважно змінні: «розумний», «багато знає», «працелюбний», «несміливий», «слабкий», «справедливий – несправедливий», «вихований», «самотійний», «досвідчений», «безвідповідальний», «чесний – нечесний», «любить свою країну», «не вміє розв'язувати проблеми».

У групі студентів виділилися три основні фактори, загальний внесок у сумарну дисперсію яких складає 54%. *Перший фактор* (внесок у сумарну дисперсію 38,9%) включає такі ознаки: «любить свою країну» (0,775), «не викликає довіри» (-0,729), «відповідальний» (0,691), «працелюбний» (-0,685), «доброзичливий» (0,684), «нечесний» (0,683), «поважає думку інших» (0,683),

«справедливий» (-0,647), «неавторитетний для мене» (0,640), «розумний» (0,635), «вихований» (0,622), «самостійний» (-0,605), «багато знає» (-0,602), «не вміє розв'язувати проблеми» (0,600). Даний фактор нами було інтерпретовано як **«неавторитетний інтелігентний патріот»**.

До **другого фактора** (внесок у сумарну дисперсію 8,4%) увійшли змінні: «сильний» (0,544), «скромний» (0,530), «сміливий» (0,517), «самостійний» (-0,429), «доброзичливий» (-0,423). Цей було нами визначено як **«вольовий та вихований лідер»**.

Третій фактор (внесок у сумарну дисперсію 6,7%) з умовною назвою **«поміrkований лідер»** базувався на таких складових, як: «врівноважений» (-0,514) та «скромний» (0,433).

У підгрупі студенток виділилися чотири фактори (загальний внесок у сумарну дисперсію 60,7%). **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 21,8%) утворюють шкали: «неавторитетний для мене» (0,773), «нечесний» (0,753), «відповідальний» (0,719), «не викликає довіри» (0,674), «любить свою країну» (0,614), «справедливий» (-0,593), «доброзичливий» (0,574), «непривабливий» (-0,541).

Значущими ознаками **другого фактора** (внесок у сумарну дисперсію 14%) виявилися: «сміливий» (0,769), «сильний» (0,673), «самостійний» (-0,665), «працелюбний» (-0,618).

Третій фактор (внесок у сумарну дисперсію 13,3%) складала змінні: «багато знає» (0,743), «розумний» (-0,692), «досвідчений» (0,645), «непривабливий» (0,544).

Четвертий фактор (11,6%) базувався на складових: «скромний» (-0,752), «врівноважений» (0,689), «поважає думку інших» (0,574), «доброзичливий» (0,542).

У підгрупі студентів чоловічої статі виокремилися чотири основні фактори, загальний внесок до сумарної дисперсії яких складає 57,7%. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 15,2%) базується на ознаках: «сильний» (0,805), «досвідчений» (-0,730), «самостійний» (-0,724), «не поважає думки

інших» (0,694), «несміливий» (0,580).

Другий фактор (внесок у сумарну дисперсію 14,6%) складають змінні: «викликає довіру» (-0,811), «користується повагою інших» (-0,735), «неавторитетний для мене» (0,711), «не вміє розв'язувати проблеми» (0,549), «несміливий» (0,531), «любить свою країну» (0,531).

До **третього фактора** (внесок у сумарну дисперсію 14,3%) увійшли такі складові як: «справедливий» (-0,761), «багато знає» (-0,745), «вихований» (0,645), «не вміє розв'язувати проблеми» (0,572), «любить свою країну» (0,542).

Четвертий фактор утворювали ознаки (внесок у сумарну дисперсію 13,6%) склали ознаки: «скромний» (0,833), «нечесний» (-0,825), «доброзичливий» (-0,721).

Вищенаведені дані показують, що у групі студентської молоді існує така ж сама тенденція, як і в попередніх вікових групах – амбівалентна оцінка образу В.Ющенка. Порівнюючи результати студентів чоловічої та жіночої статі, можна зазначити, що в обох підгрупах більшість складових факторів є однаковою. Поряд з тим, існують відмінності за окремими ознаками. Так, ділова характеристика «не вміє розв'язувати проблеми» мала значущі показники лише серед студентів-чоловіків, а «розумний», «працелюбний» та «відповідальний» – лише серед жінок.

Структуру факторів, отриманих на студентській групі досліджуваних, склали переважно змінні: «неавторитетний (для мене)», «багато знає», «доброзичливий», «самостійний», «любить свою країну», «сильний», «чесний – нечесний», «викликає – не викликає довіри», «справедливий – несправедливий», «не вміє розв'язувати проблеми», «досвідчений», «скромний», «доброзичливий», «поважає – не поважає думку інших».

Образ Віктора Януковича. Стосовно образу В.Януковича, у загальній вибірці виокремилися два основні фактори, загальний внесок у сумарну дисперсію яких складає 55,8%. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 31,1%) ми інтерпретували як «**ворожий лідер**» До нього увійшли характеристики: «не викликає довіри» (-0,779), «нечесний» (0,761), «ворожий»

(0,750), «не авторитетний для мене» (0,734), «не поважає думки інших» (0,733), «не любить свою країну» (0,732), «несправедливий» (-0,704), «нескромний» (-0,642), «відповідальний» (0,631), «вихований» (0,603), «вміє розв'язувати проблеми» (0,601).

Другий фактор (внесок у сумарну дисперсію 24,8%) складають показники: «сильний» (0,794), «самостійний» (-0,745), «сміливий» (0,708), «досвідчений» (-0,681), «багато знає» (-0,668), «розумний» (0,634), «працелюбний» (-0,624), «вихований» (0,506). Цей фактор умовно був названий нами «**сильний досвідчений лідер**».

Отже, як бачимо, при сприйманні дітьми та молоддю В.Януковича спрацьовує ефект поляризації: частина опитаних наділяє його негативними характеристиками, а інші – позитивними. При цьому майже всі опитані одностайні в оцінці високих професійно-ділових рис даного політика («вміє розв'язувати проблеми», «досвідчений», «багато знає», «розумний»).

У **групі 4-6-х класів** виділилися два основні фактори, загальний внесок у сумарну дисперсію яких складає 63%. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 31,8%) містить шкали: «самостійний» (-0,846), «сміливий» (0,729), «сильний» (0,713), «вихований» (0,692), «працелюбний» (-0,666), «відповідальний» (0,664), «справедливий» (0,628), «розумний» (0,614), «скромний» (-0,611), «вміє розв'язувати проблеми» (0,607), «врівноважений» (0,592), «доброзичливий» (0,560), «любить свою країну» (0,511). Зважаючи на такий зміст фактора, ми інтерпретували його як «**харизматичний лідер**».

Вагомими змінними **другого фактора** (внесок у сумарну дисперсію 31,2%) були: «викликає довіру» (-0,781), «користується повагою інших людей» (-0,769), «поважає думку інших людей» (0,720), «неавторитетний для мене» (0,692), «чесний» (0,682), «любить свою країну» (0,669), «досвідчений» (-0,659), «багато знає» (-0,640), «справедливий» (-0,616), «розумний» (0,586), «вміє розв'язувати проблеми» (0,525), «доброзичливий» (0,520), «непривабливий» (-0,503). Цей фактор був нами названий «**неавторитетний (для мене) харизматичний політик**».

У підгрупі дівчат 4-6-х класів також виділилися два фактори (загальний внесок у сумарну дисперсію 53,7%). **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 27,7%) утворюють шкали: «сильний» (0,896), «сміливий» (0,758), «досвідчений» (-0,652), «врівноважений» (0,651), «вихований» (0,651), «працелюбний» (-0,627), «не користується повагою інших людей» (-0,625), «розумний» (0,612), «несправедливий» (-0,535).

Значущими ознаками **другого фактора** (26%) виявилися: «ворожий» (0,760), «нечесний» (0,759), «поважає думку інших людей» (0,743), «неавторитетний для мене» (0,739), «не викликає довіру» (-0,726), «непривабливий» (-0,620), «несправедливий» (-0,589).

У підгрупі хлопців виокремилися три основні фактори, загальний внесок до сумарної дисперсії яких складає 59,6%. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 28,8%) базується на ознаках: «сильний» (0,810), «справедливий» (-0,768), «сміливий» (0,766), «відповідальний» (0,696), «самотійний» (-0,685), «розумний» (0,652), «вміє розв'язувати проблеми» (0,627), «непривабливий» (-0,621), «любить свою країну» (0,600), «неавторитетний для мене» (0,594), «врівноважений» (0,583), «вихований» (0,510).

Другий фактор (18%) має складові: «багато знає» (-0,780), «доброзичливий» (0,738), «поважає думку інших людей» (0,725), «вихований» (0,568), «досвідчений» (-0,513).

Основу **третього фактора** (12,8%) складають змінні: «скромний» (0,815), «працелюбний» (0,572), «чесний» (-0,568).

Загалом, отримані результати показують, що молодші підлітки сприймають В.Януковича як сильного, досвідченого та ефективного політика. При цьому зазначимо, що таку характеристику дають йому навіть опитані, які вважають його неавторитетним для себе. На нашу думку, поєднання позитивних рис із низькою авторитетністю частково пояснюється і віком досліджуваних, особливо учнів 6-х класів (підліткові реакції емансипації та негативізму).

Аналіз статевих відмінностей виявив, що хлопці та дівчата при сприйманні В.Януковича акцентують увагу практично на тих самих (професійно-ділових)

характеристиках. Однак, якщо в групі дівчат спостерігається явище поляризації оцінок, то серед хлопців переважають позитивні уявлення. Крім того, певні статеві відмінності були зафіксовані також при оцінці окремих змінних. Так, шкали «відповідальний», «самостійний», «вміє розв'язувати проблеми», «любить свою країну», «багато знає», «доброзичливий» та «скромний» мали значущі показники лише серед хлопців.

Найчастіше структуру факторів склали наступні характеристики: «сильний», «сміливий», «розумний», «досвідчений», «вихований», «врівноважений», «працелюбний», «досвідчений», «не авторитетний для мене», «чесний – нечесний», «непривабливий», «поважає думку інших», «справедливий – несправедливий».

У групі **8-10-х класів** виокремилися три основні фактори, загальний внесок у сумарну дисперсію яких складає 55,8 %. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 23,3%) включає ознаки: «ворожий» (0,777), «нескромний» (-0,743), «нечесний» (0,679), «не поважає думки інших» (0,676), «не любить свою країну» (0,635), «несправедливий» (-0,586), «не викликає довіри» (-0,584), «неврівноважений» (0,571), «безвідповідальний» (0,526). Відповідно, ми інтерпретували даний фактор як «**ворожий лідер**».

До **другого фактора** (внесок у сумарну дисперсію 16,5%) увійшли змінні: «сильний» (0,845), «сміливий» (0,687), «самостійний» (-0,602), «вихований» (0,521). Цей фактор нами було визначено як «**сильний лідер**».

Значущими ознаками **третього фактора** (внесок у сумарну дисперсію 16%) виявилися: «нерозумний» (0,849), «мало знає» (-0,753), «досвідчений» (-0,625). Зважаючи на таку суперечливість складових, умовно даний фактор було названо «**неерудований, але досвідчений політик**».

У підгрупі дівчат **8-10-х класів** виділилися три фактори (загальний внесок у сумарну дисперсію 58,6%). **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 22%) утворюють шкали: «вихований» (0,884), «врівноважений» (0,690), «досвідчений» (-0,656), «сильний» (0,653), «нечесний» (0,641), «сміливий» (0,614), «доброзичливий» (0,544), «багато знає» (-0,541), «лінивий» (-0,501).

Значущими складовими *другого фактора* (21,8%) виявилися: «самотійний» (-0,848), «користується повагою інших» (-0,721), «несправедливий» (-0,644), «багато знає» (-0,628), «не вміє розв'язувати проблеми» (0,589), «відповідальний» (0,585), «любить свою країну» (0,582).

Основу *третього фактора* (14,8%) склали шкали: «нескромний» (-0,830), «не викликає довіри» (-0,597), «доброзичливий» (0,576).

У підгрупі хлопців цього ж віку виокремилися два основні фактори, загальний внесок до сумарної дисперсії яких становить 55,4 %. *Перший фактор* (внесок у сумарну дисперсію 34%) базується на ознаках: «не поважає думку інших» (0,841), «нечесний» (0,780), «ворожий» (0,773), «не любить свою країну» (0,741), «несправедливий» (-0,738), «несамотійний» (-0,702), «неврівноважений» (0,690), «сміливий» (0,663), «сильний» (0,646), «безвідповідальний» (0,636), «невихований» (0,617), «лінивий» (-0,569), «не викликає довіри» (-0,509).

Другий фактор (21,4%) складають змінні: «нерозумний» (0,823), «мало знає» (-0,777), «досвідчений» (-0,736), «невихований» (0,632), «не вміє розв'язувати проблеми» (0,583), «неврівноважений» (0,581), «лінивий» (-0,526).

Отримані результати показали, що учні 8-10-х класів більш критично ставляться до фігури В.Януковича, ніж молодші підлітки. Така тенденція є цілком закономірною і пояснюється розвитком критичності мислення у процесі дорослішання. Поряд з тим у цій віковій групі зберігається тенденція до поляризації оцінок при сприйманні даного політичного лідера – одна частина досліджуваних уявляє Януковича ворожим та невихованим політиком, інша акцентує увагу на позитивних вольових та професійно-ділових рисах.

Стосовно статевих відмінностей, слід зазначити, що позитивніше В.Януковича сприймають дівчата. При цьому образ даного політика юнаки та дівчата сприймають крізь призму майже одних і тих самих шкал.

Структуру факторів склали переважно змінні: «сильний», «сміливий», «досвідчений», «нечесний», «несправедливий», «вихований – невихований», «самотійний – несамотійний», «мало знає – багато знає», «рівноважений –

неврівноважений», «любить – не любить свою країну», «ворожий – доброзичливий», «відповідальний – безвідповідальний».

У групі студентів виокремилися три основні фактори, загальний внесок у сумарну дисперсію яких складає 57,7%. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 21,2%) включає ознаки: «не викликає довіри» (-0,747), «неавторитетний для мене» (0,710), «непривабливий» (-0,671), «несправедливий» (-0,656), «користується повагою інших» (-0,612), «нечесний» (0,588), «не вміє розв'язувати проблеми» (0,545), «не поважає думку інших» (0,531), «ворожий» (0,525). Нами даний фактор було інтерпретовано як «*відштовхуючий політик*».

До **другого фактора** (внесок у сумарну дисперсію 19%) увійшли змінні: «багато знає» (-0,789), «нерозумний» (0,708), «сильний» (0,678), «самостійний» (-0,674), «досвідчений» (-0,636), «працелюбний» (-0,612), «сміливий» (0,559). Цей фактор було визначено як «*досвідчений сильний лідер*».

Третій фактор (внесок у сумарну дисперсію 17,5%) з умовною назвою «*невихований політик*» базувався на складових: «нескромний» (-0,784), «невихований» (0,723), «не любить свою країну» (0,631), «неврівноважений» (0,630), «ворожий» (0,604), «не поважає думку інших» (0,534).

У підгрупі студенток виділилися чотири фактори (загальний внесок у сумарну дисперсію 61,2%). **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 17,9%) утворюють шкали: «нескромний» (0,777), «невихований» (0,735), «не любить свою країну» (0,681), «неврівноважений» (0,604), «ворожий» (0,561), «не поважає думку інших» (0,549), «безвідповідальний» (0,509).

Значущими ознаками **другого фактора** (внесок у сумарну дисперсію 16,3%) виявилися: «неавторитетний» (0,778), «не викликає довіри» (-0,734), «непривабливий» (-0,688), «нечесний» (0,588), «ворожий» (0,530), «несправедливий» (-0,517).

Третій фактор (внесок у сумарну дисперсію 15%) складали такі змінні: «багато знає» (0,849), «нерозумний» (0,782), «працелюбний» (0,635), «досвідчений» (0,569), «сильний» (-0,565).

Четвертий фактор (12%) утворюють наступні значущі показники: «не користується повагою» (-0,658), «самотійний» (-0,629), «сміливий» (0,522), «безвідповідальний» (0,520)

У підгрупі студентів чоловічої статі також виокремилися три основні фактори, загальний внесок до сумарної дисперсії яких складає 65,4%. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 25,1%) базується на ознаках: «ворожий» (0,748), «несправедливий» (-0,736), «не любить свою країну» (0,734), «нескромний» (-0,719), «непривабливий» (-0,703), «нечесний» (0,683), «не викликає довіри» (-0,663), «користується повагою інших» (0,640), «відповідальний» (0,514).

Другий фактор (внесок у сумарну дисперсію 21%) складають змінні: «сильний» (0,894), «самотійний» (-0,833), «працелюбний» (-0,790), «сміливий» (0,664), «непривабливий» (-0,599).

До **третього фактора** (внесок у сумарну дисперсію 19,3%) увійшли такі складові, як: «врівноважений» (0,736), «досвідчений» (-0,698), «вміє розв'язувати проблеми» (0,686), «не поважає думку інших» (0,670), «невихований» (0,665).

Вищенаведені дані показують, що серед студентської молоді (як і серед учнів старших класів) також існує тенденція до поляризації уявлень щодо В.Януковича. Це стосується як студентської групи загалом, так і чоловічої та жіночої підгруп зокрема. Цікавим є те, що навіть ті, хто наділяє даного політика позитивними рисами, визнають наявність у нього і певних негативних характерологічних («невихований») або інтелектуальних («нерозумний») рис. Слід також зазначити, що образи В.Януковича серед студентів та студенток базуються практично на тих самих ознаках.

Основу факторів, отриманих на студентській вибірці, складали переважно змінні: «сильний», «досвідчений», «працелюбний», «користується повагою інших», «самотійний», «нечесний», «невихований», «нескромний», «ворожий», «несправедливий», «не поважає думку інших», «не викликає довіри», «непривабливий», «не любить свою країну», «врівноважений –

неврівноважений».

Образ Юлії Тимошенко. Стосовно образу Ю.Тимошенко, у загальній вибірці виокремилися два основні фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 62,1 %. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 35,8%) ми інтерпретували як **«високоморальна жінка-лідер»**. До нього ввійшли характеристики: «чесна» (0,810), «викликає довіру» (-0,789), «доброзичлива» (0,754), «поважає думку інших» (0,750), «відповідальна» (0,742), «справедлива» (-0,740), «авторитетна для мене» (0,736), «любить свою країну» (0,731), «нескромна» (-0,718), «врівноважена» (0,707), «вміє розв'язувати проблеми» (0,593), «вихована» (0,553), «приваблива» (-0,542).

Другий фактор (внесок у сумарну дисперсію 26,3%) складають показники: «сильна» (0,839), «смілива» (0,779), «досвідчена» (-0,743), «багато знає» (-0,713), «самотійна» (-0,696), «розумна» (0,692), «працелюбна» (-0,608), «приваблива» (-0,505). Цей фактор умовно був названий нами **«сильна ефективна жінка-лідер»**.

Отже, бачимо, сприймання дітьми та молоддю Ю.Тимошенко носить позитивний характер. Можна припустити, що у даному випадку спрацьовує певний «ефект ореолу», який призводить до позитивної оцінки практично усіх рис – інтелектуальних, емоційно-вольових, моральних тощо.

У групі 4-6-х класів виділилися два основні фактори, загальний внесок у сумарну дисперсію яких складає 65,6%. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 32,9%) містить такі шкали, як: «викликає довіру» (-0,794), «врівноважена» (0,768), «чесна» (0,765), «відповідальна» (0,755), «любить свою країну» (0,745), «авторитетна для мене» (0,714), «доброзичлива» (0,709), «справедлива» (-0,655), «скромна» (-0,642), «поважає думку інших» (0,540), «працелюбна» (-0,525), «вміє розв'язувати проблеми» (0,514), «приваблива» (-0,506). Зважаючи на такий зміст фактора, ми інтерпретували його як **«ідеальна жінка-політик»**.

Вагомими змінними **другого фактора** (внесок у сумарну дисперсію 32,7%) були: «сильна» (0,836), «самотійна» (-0,752), «досвідчена» (-0,726), «розумна»

(0,723), «смілива» (0,716), «користується повагою інших» (-0,693), «багато знає» (-0,675), «вміє розв'язувати проблеми» (0,652), «вихована» (0,639), «приваблива» (-0,599), «поважає думку інших» (0,577), «працелюбна» (-0,546), «справедлива» (-0,520). Цей фактор був нами умовно названий «*харизматичний лідер*».

У підгрупі дівчат 4-6-х класів виділилися два фактори (загальний внесок у сумарну дисперсію 69,8 %). *Перший фактор* (внесок у сумарну дисперсію 35,4%) утворюють шкали: «сильна» (0,908), «справедлива» (-0,815), «вихована» (0,805), «смілива» (0,805), «поважає думку інших» (0,717), «вміє розв'язувати проблеми» (0,646), «чесна» (0,626), «авторитетна для мене» (0,620), «любить свою країну» (0,609).

Значущими ознаками *другого фактора* (34,4%) виявилися: «доброзичлива» (0,839), «скромна» (-0,768), «врівноважена» (0,764), «досвідчена» (-0,719), «багато знає» (-0,687), «працелюбна» (-0,671), «любить свою країну» (0,655), «відповідальна» (0,650), «викликає довіру» (-0,645), «чесна» (0,616), «користується повагою інших» (-0,606).

У підгрупі хлопців також виокремилися два основні фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 51,8%. *Перший фактор* (внесок у сумарну дисперсію 29,8%) базується на ознаках: «викликає довіру» (-0,829), «відповідальна» (0,795), «чесна» (0,788), «справедлива» (-0,778), «доброзичлива» (0,745), «любить свою країну» (0,714), «врівноважена» (0,700), «авторитетна для мене» (0,694), «поважає думку інших» (0,678), «приваблива» (-0,510).

Другий фактор (22%) має складові: «користується повагою інших» (-0,834), «розумна» (0,799), «багато знає» (-0,792), «приваблива» (-0,705), «вміє розв'язувати проблеми» (0,660), «самотійна» (-0,586), «досвідчена» (-0,558).

Як бачимо, учні 4-6-х класів ідеалізовано сприймають фігуру Ю.Тимошенко, наділяють її позитивними професійно-діловими та особистісними рисами. Така тенденція властива як хлопцям, так і дівчатам. Зважаючи на вік досліджуваних, це видається закономірним.

Поряд з тим підкреслимо, що наявність окремих характеристик все ж пов'язана зі статтю досліджуваних. Наприклад, такі риси, як «сильна», «вихована», «скромна», «працелюбна», «користується повагою інших» були значущими лише серед дівчаток.

Загалом структуру факторів склали ознаки: «авторитетна для мене», «користується повагою інших», «багато знає», «вміє розв'язувати проблеми», «досвідчена», «доброзичлива», «відповідальна», «викликає довіру», «чесна», «врівноважена», «поважає думку інших», «справедлива», «любить свою країну».

У групі **8-10-х класів** виділилися три основні фактори, загальний внесок у сумарну дисперсію яких складає 69,8%. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 25,7%) включає ознаки: «врівноважена» (0,821), «доброзичлива» (0,797), «чесна» (0,689), «відповідальна» (0,678), «справедлива» (-0,605), «поважає думку інших» (0,578), «викликає довіру» (-0,553), «любить свою країну» (0,544), «приваблива» (-0,516), «вихована» (0,514). Відповідно, ми інтерпретували даний фактор як **«людяний лідер»**.

До **другого фактора** (внесок у сумарну дисперсію 23,8%) увійшли змінні: «сильна» (0,776), «багато знає» (-0,743), «смілива» (0,728), «досвідчена» (-0,720), «самостійна» (-0,631), «розумна» (0,615), «вихована» (0,588), «працелюбна» (-0,553). Даний фактор було нами визначено як **«впевнений освічений політик-жінка»**.

Основу **третього фактора** (20,3%) з умовною назвою **«нескромний, але популярний лідер»** склали шкали: «користується повагою інших» (-0,788), «нескромна» (-0,718), «неавторитетна для мене» (0,691), «вміє розв'язувати проблеми» (0,617), «викликає довіру» (-0,596), «поважає думку інших» (0,584).

У підгрупі дівчат **8-10-х класів** виділилися три фактори (загальний внесок у сумарну дисперсію 62,6%). **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 25,6%) утворюють шкали: «нескромна» (0,794), «самостійна» (0,748), «користується повагою інших людей» (0,710), «вміє розв'язувати проблеми» (-0,661), «працелюбна» (0,638), «викликає довіру» (0,612), «багато знає» (0,604),

«досвідчена» (0,533), «справедлива» (0,523), «відповідальна» (-0,500).

Значущими ознаками *другого фактора* (19,1%) виявилися: «любить свою країну» (0,767), «доброзичлива» (0,763), «відповідальна» (0,586), «врівноважена» (0,552), «вихована» (0,546).

Третій фактор (17,9%) містив наступні значущі складові: «неавторитетна для мене» (0,745), «нечесна» (0,745), «приваблива» (-0,703), «не поважає думку інших» (0,596), «викликає довіру» (-0,513).

У *підгрупі хлопців* цього ж віку також виділилися три основні фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 73,2 %. *Перший фактор* (внесок у сумарну дисперсію 26,1%) базується на ознаках: «врівноважена» (0,881), «доброзичлива» (0,746), «чесна» (0,696), «справедлива» (-0,695), «відповідальна» (0,662), «викликає довіру» (-0,607), «вихована» (0,607), «поважає думку інших» (0,509), «авторитетна для мене» (0,502).

Другий фактор (24,9%) складають змінні: «користується повагою інших» (-0,753), «авторитетна для мене» (0,721), «нескромна» (-0,710), «вміє розв'язувати проблеми» (0,648), «поважає думку інших» (0,645), «любить свою країну» (0,620), «викликає довіру» (-0,559), «відповідальна» (0,551), «працелюбна» (-0,544), «сильна» (0,507).

Третій фактор (22,2%) утворили шкали: «багато знає» (-0,806), «досвідчена» (-0,759), «сильна» (0,725), «смілива» (0,683), «самотійна» (-0,649), «розумна» (0,605), «працелюбна» (-0,530), «вихована» (0,528).

Таким чином, наведені результати показують наявність у школярів старших класів головним чином позитивних установок щодо Ю.Тимошенка. Поряд з тим для даної групи опитаних характерною є поява критичних оцінок деяких рис зазначеного політика. Але навіть ті школярі, які приписують Ю.Тимошенку негативні ознаки («нескромна», «нечесна», «не поважає думку інших»), за іншими шкалами оцінюють її позитивно. Слід зазначити, що негативна оцінка вищевказаних рис більшою мірою характерна для дівчат.

Найчастіше структуру факторів склали характеристики: «авторитетна – неавторитетна для мене», «користується повагою інших», «багато знає», «вміє

розв'язувати проблеми», «досвідчена», «нескромна», «доброзичлива», «відповідальна», «викликає довіру», «чесна-нечесна», «врівноважена», «працелюбна», «поважає – не поважає думку інших», «справедлива», «вихована», «самотійна», «любить свою країну».

У групі студентів виділилися три основні фактори, загальний внесок у сумарну дисперсію яких складає 61,5%. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 33,8%) включає ознаки: «нечесна» (0,815), «справедлива» (-0,797), «доброзичлива» (0,774), «поважає думку інших» (0,773), «відповідальна» (0,758), «викликає довіру» (-0,756), «авторитетна для мене» (0,739), «любить свою країну» (0,735), «врівноважена» (0,678), «нескромна» (-0,591), «приваблива» (-0,585), «вихована» (0,572), «користується повагою інших» (-0,532). Даний фактор нами було інтерпретовано як **«хитрий та інтелігентний лідер»**.

До **другого фактора** (внесок у сумарну дисперсію 20,2%) увійшли змінні: «самотійна» (0,800), «досвідчена» (0,779), «багато знає» (0,724), «розумна» (-0,711), «сильна» (-0,587), «працелюбна» (0,565). Цей фактор було нами визначено як **«впевнений та обізнаний лідер»**.

Третій фактор (внесок у сумарну дисперсію 7,5%) з умовною назвою **«впевнений та нескромний лідер»** базувався на таких складових, як: «смілива» (0,802), «сильна» (0,571), «нескромна» (0,537).

У підгрупі студенток виділилися три фактори (загальний внесок у сумарну дисперсію 59,9%). **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 32,1%) утворюють шкали: «нечесна» (0,782), «викликає довіру» (-0,776), «справедлива» (-0,776), «доброзичлива» (0,763), «поважає думку інших» (0,752), «любить свою країну» (0,725), «авторитетна для мене» (0,721), «відповідальна» (0,715), «користується повагою інших» (-0,623), «нескромна» (-0,583), «врівноважена» (0,578), «вихована» (0,573), «приваблива» (-0,547).

Значущими ознаками **другого фактора** (внесок у сумарну дисперсію 14,7%) виявилися: «сильна» (0,796), «смілива» (0,785), «самотійна» (-0,624), «досвідчена» (-0,525), «працелюбна» (-0,519).

Третій фактор (внесок у сумарну дисперсію 13,1%) складали такі змінні: «розумна» (0,678), «багато знає» (-0,661), «досвідчена» (-0,578), «врівноважена» (0,506).

У підгрупі студентів чоловічої статі виокремилися три основні фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 69,2%. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 33,9%) базується на таких ознаках: «доброзичлива» (0,873), «нечесна» (0,865), «поважає думку інших» (0,820), «врівноважена» (0,772), «відповідальна» (0,769), «справедлива» (-0,769), «нескромна» (-0,734), «неавторитетна для мене» (0,720), «любить свою країну» (0,691), «викликає довіру» (-0,641), «приваблива» (-0,577), «багато знає» (-0,507).

Другий фактор (внесок у сумарну дисперсію 18,9%) складають змінні: «вміє розв'язувати проблеми» (0,873), «розумна» (0,691), «користується повагою інших» (-0,633), «досвідчена» (-0,606), «викликає довіру» (-0,565), «неавторитетна для мене» (0,550).

До **третього фактора** (внесок у сумарну дисперсію 16,4%) увійшли складові: «самостійна» (0,874), «працелюбна» (0,726), «досвідчена» (0,656).

Вищенаведені результати показують, що студентська молодь сприймає Ю.Тимошенко загалом позитивно. У більшості випадків підкреслюються її високі вольові, інтелектуальні та морально-етичні характеристики. Це, однак, не заважає студентам, як і учням старших класів, відзначати наявність певних негативних рис («нескромна», «нечесна»).

Суттєвих відмінностей в уявленнях студентів чоловічої та жіночої статі не виявлено. Виняток становило лише сприймання зазначеного політика за шкалою «авторитетна-неавторитетна для мене» (більш критичне ставлення демонстрували юнаки).

Найчастіше структуру факторів складали характеристики: «авторитетна – не авторитетна для мене», «нечесна», «справедлива», «доброзичлива», «поважає думку інших людей», «відповідальна», «викликає довіру», «любить свою країну», «врівноважена», «нескромна», «приваблива», «досвідчена», «самостійна», «працелюбна», «користується повагою», «багато знає»,

«розумна».

Образ Ідеального президента. Щодо образу ідеального президента, у загальній вибірці виокремилися чотири основні фактори, загальний внесок у сумарну дисперсію яких складає 50%. *Перший фактор* (внесок у сумарну дисперсію 18%) ми інтерпретували як «*відповідальний лідер-інтелектуал*». До нього ввійшли характеристики: «відповідальний» (0,709), «врівноважений» (0,682), «самостійний» (-0,635), «досвідчений» (-0,598), «багато знає» (-0,576), «вміє розв'язувати проблеми» (0,529), «розумний» (0,502).

Другий фактор (внесок у сумарну дисперсію 13,7%) складають показники: «любить свою країну» (0,733), «авторитетний для мене» (0,616), «поважає думку інших» (0,589), «справедливий» (-0,536), «вихований» (0,536), «чесний» (0,515). Цей фактор умовно був названий нами «*патріот-інтелігент*».

Значущими складовими *третього фактора* (10,6%) з умовною назвою «*впевнений лідер*» були: «сильний» (0,812) та «сміливий» (0,714).

Четвертий фактор (7,7%) базувався на шкалах: «скромний» (0,696) та «привабливий» (0,589). Відповідно, даний фактор було інтерпретовано, як «*скромний та вродливий лідер*».

Отже, в уявленнях дітей та молоді ідеальний політичний лідер є носієм цілого комплексу позитивних рис – морально-етичних, інтелектуальних, вольових та ін., що є закономірним. При цьому пріоритетними для респондентів виявилися саме характерологічні, зокрема морально-етичні, риси. На наш погляд, це свідчить про бажання молоді бачити при владі не просто освіченого професіонала, але людину, яка діє відповідно до певних етичних принципів.

У групі 4-6-х класів виділилися три основні фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 51,7%. *Перший фактор* (внесок у сумарну дисперсію 21,7%) містить шкали: «розумний» (0,779), «досвідчений» (-0,771), «вміє розв'язувати проблеми» (0,742), «відповідальний» (0,720), «багато знає» (-0,703), «чесний» (0,668), «сміливий» (0,516), «врівноважений» (0,510). Зважаючи на такий зміст фактора, ми інтерпретували його як «*харизматичний*».

лідер».

Вагомими змінними **другого фактора** (внесок у сумарну дисперсію 19,3%) були: «поважає думку інших» (0,842), «справедливий» (-0,785), «працелюбний» (-0,681), «сильний» (0,623), «викликає довіру» (-0,599), «сміливий» (0,596). Цей фактор був нами названий **«гуманістично-орієнтований лідер»**.

Третій фактор (10,7%) базувався на ознаках: «авторитетний для мене» (0,773), «вихований» (0,753), «любить свою країну» (0,685). Відповідно, цьому фактору ми дали назву **«вихований патріот»**.

У підгрупі дівчат **4-6-х класів** виділилися три фактори (загальний внесок у сумарну дисперсію 56,5%). **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 26,1%) утворюють шкали: «багато знає» (-0,878), «вихований» (0,845), «досвідчений» (-0,830), «розумний» (0,811), «чесний» (0,739), «вміє розв'язувати проблеми» (0,725), «доброзичливий» (0,699), «любить свою країну» (0,563), «відповідальний» (0,559).

Значущими ознаками **другого фактора** (16,5%) виявилися: «самотійний» (-0,848), «справедливий» (-0,736), «любить свою країну» (0,731), «поважає думку інших» (0,712).

До **третього фактора** (13,9%) увійшли складові: «сміливий» (0,821), «сильний» (0,683), «поважає думку інших» (0,569), «працелюбний» (-0,559).

У підгрупі хлопців виділилися три основні фактори, загальний внесок до сумарної дисперсії яких складає 56,8%. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 25,8) базується на таких ознаках: «працелюбний» (-0,825), «поважає думку інших» (0,818), «розумний» (0,774), «досвідчений» (-0,751), «відповідальний» (0,732), «викликає довіру» (-0,714), «сміливий» (0,633), «чесний» (0,603), «привабливий» (-0,539).

Другий фактор (16,5%) має складові: «самотійний» (-0,822), «врівноважений» (0,807), «вміє розв'язувати проблеми» (0,721), «багато знає» (-0,622).

Основу **третього фактора** (14,5%) складають наступні змінні: «авторитетний для мене» (0,896), «вихований» (0,879), «любить свою країну»

(0,736), «сміливий» (0,562).

Аналіз результатів показав, що в учнів 4-6-х класів уявлення про ідеального політичного лідера базуються на поєднанні різноманітних позитивних характеристик (інтелектуальних, вольових, морально-етичних тощо). Така тенденція стосується більшості отриманих факторів, а тому важко виокремити якісь пріоритетні ознаки образу ідеального лідера у цьому віці.

Суттєвих відмінностей за статтю не спостерігається. Проте існують відмінності за окремими шкалами. Так, серед дівчат значущими були ознаки: «доброзичливий», «справедливий», «сильний», а серед хлопців – «привабливий» та «врівноважений».

Найчастіше структуру факторів склали характеристики: «розумний», «багато знає», «вміє розв'язувати проблеми», «досвідчений», «відповідальний», «чесний», «працелюбний», «поважає думку інших», «сміливий», «вихований», «любить свою країну».

У групі **8-10-х класів** виділилися три основні фактори, загальний внесок у сумарну дисперсію яких складає 55,4%. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 23,3%) включає ознаки: «сильний» (0,757), «вихований» (0,719), «сміливий» (0,655), «багато знає» (-0,608), «досвідчений» (-0,602), «викликає довіру» (-0,593), «користується повагою інших» (-0,573), «вміє розв'язувати проблеми» (0,564), «любить свою країну» (0,521), «працелюбний» (-0,510). Відповідно, ми інтерпретували даний фактор як **«вольовий інтелігентний лідер»**.

До **другого фактора** (внесок у сумарну дисперсію 23%) увійшли змінні: «відповідальний» (0,838), «врівноважений» (0,796), «чесний» (0,783), «доброзичливий» (0,733), «любить свою країну» (0,549), «досвідчений» (-0,538), «справедливий» (-0,527). Даний фактор нами було визначено як **«принциповий розсудливий лідер»**.

Значущими ознаками **третього фактора** з умовною назвою **«чарівливий лідер»** (9,1%) виявилися: «привабливий» (-0,816) та «авторитетний для мене» (0,589).

У підгрупі дівчат 8-10 класів виділилися чотири фактори (загальний внесок у сумарну дисперсію 56,1%). **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 22,9%) утворюють шкали: «чесний» (0,851), «любить свою країну» (0,839), «вміє розв'язувати проблеми» (0,806), «відповідальний» (0,781), «розумний» (0,724), «поважає думку інших» (0,670), «справедливий» (-0,620).

Значущими ознаками **другого фактора** (12,9%) виявилися: «працелюбний» (0,857), «викликає довіру» (0,791), «самостійний» (0,750), «доброзичливий» (-0,537).

Третій фактор (10,9%) базувався на двох змінних: «врівноважений» (0,836) та «досвідчений» (-0,731)

В основі **четвертого фактора** (9,4%) були такі характеристики, як: «авторитетний для мене» (-0,816) та «привабливий» (0,792).

У підгрупі хлопців цього ж віку виокремилася три основні фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 59,3 %. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 20,7%) базується на ознаках: «чесний» (0,873), «доброзичливий» (0,812), «відповідальний» (0,804), «врівноважений» (0,707), «авторитетний для мене» (0,604).

Другий фактор (20,7%) складають змінні: «сильний» (0,871), «вихований» (0,806), «сміливий» (0,607), «працелюбний» (-0,555), «багато знає» (-0,515), «вміє розв'язувати проблеми» (0,506).

До **третього фактора** (17,9%) увійшли складові: «самостійний» (0,665), «досвідчений» (0,651), «багато знає» (0,648), «користується повагою інших» (0,637), «привабливий» (0,618), «викликає довіру» (0,617).

Отже, бачимо, що в учнів старших класів певною мірою зберігається тенденція до поєднання в образі ідеального політичного лідера характеристик різного типу. Поряд з тим у даній групі вже з'являються окремі фактори, побудовані на однотипних ознаках (морально-етичних, зовнішність). Така диференціація уявлень, на наш погляд, є закономірним наслідком дорослішання.

Фактор статі певним чином впливає на структуру уявлень

старшокласників. Так, у жіночій підгрупі було виокремлено специфічний «вузький» фактор, в основі якого лежить ознака привабливості. Це можна вважати цілком природнім, зважаючи на стать та вік опитаних.

Крім того, у статевих групах були зафіксовані відмінності за окремими шкалами. Зокрема, значущими серед дівчат були шкали «любить свою країну», «розумний», «поважає думку інших», «справедливий», а у юнаків – «багато знає», «сміливий», «вихований», «сильний».

У цілому, найчастіше структуру факторів серед учнів 8-10-х класів склали характеристики: «авторитетний для мене», «привабливий», «вміє розв'язувати проблеми», «досвідчений», «доброзичливий», «відповідальний», «викликає довіру», «чесний», «врівноважений», «працелюбний».

У групі студентів виділилося шість основних факторів, загальний внесок у сумарну дисперсію яких складає 54,6%. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 11,8%) включає такі ознаки: «чесний» (0,672), «поважає думку інших» (0,648), «доброзичливий» (0,636), «скромний» (-0,635), «справедливий» (-0,624). Даний фактор нами було інтерпретовано як «**лідер-гуманіст**».

До **другого фактора** (внесок у сумарну дисперсію 10,3%) увійшли змінні: «працелюбний» (0,753), «користується повагою» (0,682), «викликає довіру» (0,591). Цей фактор ми визначили як «**лідер-трудівник**».

Третій фактор (внесок у сумарну дисперсію 10%) з умовною назвою «**вольовий лідер**» базувався на таких складових, як: «сильний» (0,822), «сміливий» (0,796), «врівноважений» (0,501).

Четвертий фактор (8,6%) містив ознаки: «розумний» (-0,752), «багато знає» (0,588), «відповідальний» (-0,567). Відповідно, цей фактор було названо «**відповідальний інтелектуал**».

Основу **п'ятого фактора** (7%) з назвою «**ефективний лідер**» склали шкали: «вміє розв'язувати проблеми» (-0,758) та «самостійний» (0,475).

Шостий фактор (6,9%) містить в собі змінні «любить свою країну» (0,817) та «вихований» (0,591), а тому був інтерпретований як «**вихований патріот**».

У підгрупі студенток виділилося шість основних факторів (загальний внесок у сумарну дисперсію 52,3%). **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 12,2%) утворюють шкали: «чесний» (0,762), «скромний» (-0,685), «поважає думку інших» (0,665), «доброзичливий» (0,581), «справедливий» (-0,577).

Значущими ознаками **другого фактора** (внесок у сумарну дисперсію 9,7%) виявилися «сильний» (0,826) та «сміливий» (0,755).

Третій фактор (внесок у сумарну дисперсію 8,8%) складала змінні: «відповідальний» (0,777), «досвідчений» (0,705), «викликає довіру» (-0,554).

Четвертий фактор (8,3%) базувався на ознаках: «розумний» (0,899) та «багато знає» (-0,860).

Основу **п'ятого фактора** (6,8%) складала такі шкали, як: «користується повагою інших» (0,868) та «працелюбний» (0,749).

Шостий фактор (6,5%) містить в собі показники: «вихований» (0,818) та «любить свою країну» (0,732).

У підгрупі студентів-чоловіків виокремилися три основні фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 65,9%. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 28,1%) базується на ознаках: «авторитетний для мене» (0,914), «вміє розв'язувати проблеми» (0,914), «багато знає» (-0,852), «користується повагою інших» (-0,815), «любить свою країну» (0,736), «відповідальний» (0,714), «вихований» (0,684), «справедливий» (-0,643).

Другий фактор (внесок у сумарну дисперсію 24,7%) складають змінні: «викликає довіру» (-0,896), «поважає думку інших» (0,895), «працелюбний» (-0,777), «врівноважений» (0,747), «привабливий» (-0,735), «сильний» (0,679), «досвідчений» (-0,622).

До **третього фактора** (внесок у сумарну дисперсію 13,1%) увійшли складові: «сміливий» (0,885), «доброзичливий» (0,810), «чесний» (0,582), «справедливий» (-0,515).

Отже, у студентів чітко простежується диференціація уявлень про ідеального лідера за певними критеріями. У результаті ми спостерігаємо

типажі, багато в чому схожі на класичні, виокремлені у політичній психології (лідери ділові, емоційні та ін.). Це є природнім, зважаючи на вік та освітній рівень даної групи молоді. Зазначимо, що останнє більш характерно для студенток, які, крім того, виокремлюють більше типів ідеальних лідерів. Існують також статеві відмінності за окремими шкалами. Так, показники «скромний» та «розумний» були значущими лише у жінок, у той час як «привабливий» та «врівноважений» – серед чоловіків.

Загалом структуру факторів склали характеристики: «користується повагою інших», «багато знає», «доброзичливий», «відповідальний», «викликає довіру», «чесний», «поважає думку інших», «сміливий», «справедливий», «сильний», «любить свою країну».

Образ батька. Стосовно образу батька, у **загальній вибірці** виділилися два фактори, загальний внесок у сумарну дисперсію яких складає 54,3%. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 29,8%) ми інтерпретували як **«маскулінний батько»**. До нього ввійшли характеристики: «сміливий» (0,760), «досвідчений» (-0,726), «сильний» (0,725), «розумний» (0,713), «багато знає» (-0,709), «вміє розв'язувати проблеми» (0,696), «відповідальний» (0,621), «привабливий» (-0,586), «авторитетний для мене» (0,566), «самостійний» (-0,559), «чесний» (0,507), «справедливий» (-0,500).

Другий фактор (внесок у сумарну дисперсію 24,5%) складають показники: «врівноважений» (0,728), «поважає думку інших» (0,690), «справедливий» (-0,670), «чесний» (0,645), «вихований» (0,644), «скромний» (-0,638), «доброзичливий» (0,630), «викликає довіру» (-0,609), «авторитетний для мене» (0,507), «працелюбний» (-0,503). Цей фактор умовно був названий нами **«інтелігентний батько»**.

Зважаючи на результати, зазначимо, що у свідомості дітей та молоді існують два основні типи батьківського образу. Перший обумовлюється існуючими статево-рольовими стереотипами, за якими батько є носієм типових чоловічих рис (сила, сміливість, авторитетність тощо). Другий образ складається з комплексу рис морально-етичного (повага до інших,

справедливість, чесність, вихованість) та фемінінного (скромність, доброзичливість) типів. Такі дані узгоджуються з думкою ряду вітчизняних дослідників про існування в свідомості українців двох основних батьківських архетипів: маскулінного, владного, караючого і феміністичного, лагідного, батька-захисника [112].

У групі 4-6-х класів виділилося три основні фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 59,1%. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 21,8%) містить шкали: «розумний» (0,766), «вміє розв'язувати проблеми» (0,729), «сильний» (0,718), «сміливий» (0,649), «відповідальний» (0,621), «викликає довіру» (-0,581), «доброзичливий» (0,544), «багато знає» (-0,500). Зважаючи на такий зміст фактора, ми інтерпретували його як «**батько-розв'язувач проблем**».

Вагомими змінними **другого фактора** (внесок у сумарну дисперсію 21,2%) були: «користується повагою інших» (-0,835), «авторитетний для мене» (0,692), «чесний» (0,645), «викликає довіру» (-0,607), «врівноважений» (0,596), «привабливий» (-0,578), «вихований» (0,541), «справедливий» (-,540), «доброзичливий» (0,511). Цей фактор ми назвали «**авторитетний батько**».

Третій фактор (16,1%) базувався на складових: «любить свою країну» (0,799), «працелюбний» (-0,596), «самостійний» (-0,579), «справедливий» (-0,506). Даний фактор було визначено нами як «**батько-патріот**».

У підгрупі дівчат 4-6-х класів виділилися два основні фактори (загальний внесок у сумарну дисперсію 56 %). **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 37,2%) утворюють шкали: «відповідальний» (0,849), «поважає думку інших» (0,844), «вихований» (0,820), «справедливий» (-0,792), «любить свою країну» (0,771), «чесний» (0,748), «викликає довіру» (-0,747), «доброзичливий» (0,730), «працелюбний» (-0,711), «досвідчений» (-0,660), «самостійний» (-0,635), «сміливий» (0,528), «привабливий» (-0,526), «врівноважений» (0,513), «багато знає» (-0,504).

Значущими ознаками **другого фактора** (18,8%) виявилися: «розумний» (0,790), «сильний» (0,702), «багато знає» (-0,642), «сміливий» (0,611), «вміє

розв'язувати проблеми» (0,580), «доброзичливий» (0,535), «привабливий» (-0,508), «чесний» (0,504).

У підгрупі хлопців виокремилися три основні фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 56%. *Перший фактор* (внесок у сумарну дисперсію 25,3%) базується на ознаках: «привабливий» (-0,795), «чесний» (0,776), «викликає довіру» (-0,762), «авторитетний для мене» (0,711), «вихований» (0,622), «сильний» (0,619), «розумний» (0,580), «справедливий» (-0,579), «відповідальний» (0,548), «багато знає» (-0,532).

Другий фактор (19,6%) має складові: «сміливий» (0,839), «вміє розв'язувати проблеми» (0,793), «відповідальний» (0,739), «працелюбний» (-0,711), «досвідчений» (-0,580), «поважає думку інших» (0,542).

Основу *третього фактора* (11,1%) складають змінні: «самостійний» (0,751) та «врівноважений» (-0,735).

Отримані результати показують, що учнями 4-6-х класів батько сприймається як авторитетна фігура, що наділяється різноманітними позитивними рисами. В одному випадку це можуть бути типові маскуліні характеристики, в іншому – морально-етичні тощо. Цікавим є те, що певна частина опитаних акцентує увагу на патріотичних рисах батьківського образу. Загалом, все це можна вважати природним для дітей вищевказаного віку (ідеалізація авторитетів).

Суттєвих відмінностей між результатами хлопців та дівчат не спостерігається, за винятком окремих шкал. Так, ознака «авторитетний для мене» була значущою лише серед хлопців, у той час як «любить свою країну» та «доброзичливий» - серед дівчат.

Найчастіше структуру факторів склали характеристики: «привабливий», «розумний», «багато знає», «вміє розв'язувати проблеми», «відповідальний», «викликає довіру», «чесний», «врівноважений», «працелюбний», «сміливий», «справедливий», «вихований», «сильний», «самостійний».

У групі 8-10-х класів виділилися три фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 63,6%. *Перший фактор* (внесок у сумарну дисперсію

26,7%) включає ознаки: «розумний» (0,803), «досвідчений» (-0,711), «сильний» (0,699), «багато знає» (-0,685), «сміливий» (0,680), «працелюбний» (-0,660), «відповідальний» (0,606), «вихований» (0,544), «вміє розв'язувати проблеми» (0,539), «справедливий» (-0,507), «привабливий» (-0,504), «доброзичливий» (0,502). Ми інтерпретували даний фактор як *«розумний та сильний батько»*.

До *другого фактора* (внесок у сумарну дисперсію 21,9%) увійшли змінні: «самостійний» (-0,765), «вміє розв'язувати проблеми» (0,693), «врівноважений» (0,682), «авторитетний для мене» (0,657), «поважає думку інших» (0,640), «доброзичливий» (0,588), «справедливий» (-0,507). Даний фактор було нами визначено як *«діловий батько»*.

Значущими складовими *третього фактора* (15%) виявились: «любить свою країну» (0,670), «чесний» (0,666), «викликає довіру» (-0,602), «скромний» (-0,600), «користується повагою інших» (-0,555), «вихований» (0,520). Цей фактор отримав умовну назву *«принциповий патріот»*.

У підгрупі дівчат 8-10-х класів також виділилися три основні фактори (загальний внесок у сумарну дисперсію 62,2%). *Перший фактор* (внесок у сумарну дисперсію 22,4%) утворюють шкали: «поважає думку інших» (0,761), «врівноважений» (0,745), «авторитетний для мене» (0,671), «чесний» (0,645), «самостійний» (-0,625), «вміє розв'язувати проблеми» (0,622), «вихований» (0,581), «викликає довіру» (-0,570), «справедливий» (-0,553).

Значущими ознаками *другого фактора* (20,1%) виявились: «сильний» (0,837), «сміливий» (0,818), «працелюбний» (-0,683), «розумний» (0,605), «справедливий» (-0,581), «чесний» (0,507).

До *третього фактора* (19,7%) увійшли складові: «доброзичливий» (0,813), «досвідчений» (-0,786), «багато знає» (-0,759), «привабливий» (-0,689), «самостійний» (-0,532), «користується повагою інших» (-0,522), «вміє розв'язувати проблеми» (0,513).

У підгрупі хлопців цього ж віку виокремилися два основні фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 56,2 %. *Перший фактор* (внесок у сумарну дисперсію 41,1%) базується на таких ознаках: «сміливий» (0,861),

«вміє розв'язувати проблеми» (0,840), «авторитетний для мене» (0,827), «розумний» (0,797), «відповідальний» (0,790), «працелюбний» (-0,768), «досвідчений» (-0,740), «справедливий» (-0,736), «доброзичливий» (0,706), «багато знає» (-0,702), «вихований» (0,697), «поважає думку інших» (0,664), «врівноважений» (0,652), «самотійний» (-0,545).

Другий фактор (15,1%) складають змінні: «сильний» (0,696), «чесний» (0,694), «користується повагою інших» (-0,654), «привабливий» (-0,610).

Таким чином, незважаючи на особливості підлітково-юнацького віку (реакція емансипації та ін.), у старших школярів зберігається образ батька-носія різноманітних позитивних рис (вольових, інтелектуально-ділових, моральних тощо). Слід зазначити, що структура факторів у старшокласників дещо схожа на фактори, отримані на учнях 4-6-х класів: в обох випадках простежуються два типи («розумний та сильний» і «патріотичний»). Аналіз результатів юнаків та дівчат показав відсутність суттєвих відмінностей.

До складу факторів найчастіше входили характеристики: «авторитетний для мене», «користується повагою інших», «привабливий», «розумний», «багато знає», «вміє розв'язувати проблеми», «досвідчений», «доброзичливий», «чесний», «врівноважений», «працелюбний», «поважає думку інших», «сміливий», «справедливий», «вихований», «сильний», «самотійний».

У **групі студентів** виділилися три основні фактори, загальний внесок у сумарну дисперсію яких складає 54,9%. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 23%) включає ознаки: «користується повагою інших» (-0,743), «авторитетний для мене» (0,717), «викликає довіру» (-0,681), «багато знає» (-0,639), «розумний» (0,626), «чесний» (0,594), «відповідальний» (0,592), «справедливий» (-0,577), «доброзичливий» (0,562). Нами даний фактор було інтерпретовано як **«авторитетний інтелектуал»**.

До **другого фактора** (16,2%) увійшли змінні: «самотійний» (-0,820), «вміє розв'язувати проблеми» (0,674), «сміливий» (0,628), «досвідчений» (-0,604), «працелюбний» (-0,561), «сильний» (0,502). Цей фактор ми визначили як **«діловий батько»**.

Третій фактор (15,7%) з умовною назвою «*інтелігентний батько*» базувався на таких складових, як: «врівноважений» (0,715), «поважає думку інших» (0,679), «скромний» (-0,666), «працелюбний» (-0,561), «справедливий» (-0,543), «вихований» (0,541), «доброзичливий» (0,540).

У підгрупі студенток також виділилися три основні фактори (загальний внесок у сумарну дисперсію 59,7%). **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 29,2%) утворюють шкали: «сильний» (0,765), «багато знає» (-0,761), «розумний» (0,728), «користується повагою інших» (-0,695), «авторитетний для мене» (0,690), «привабливий» (-0,671), «досвідчений» (-0,664), «сміливий» (0,644), «викликає довіру» (-0,627), «чесний» (0,614), «відповідальний» (0,613).

Значущими ознаками **другого фактора** (внесок у сумарну дисперсію 18,3%) виявилися: «доброзичливий» (0,716), «врівноважений» (0,716), «поважає думку інших» (0,716), «скромний» (-0,657), «справедливий» (-0,643), «вихований» (0,631).

Третій фактор (12,2%) складали змінні «самотійний» (0,807), «працелюбний» (0,747) та «вміє розв'язувати проблеми» (-0,547).

У підгрупі студентів чоловічої статі виокремилися три основні фактори, загальний внесок до сумарної дисперсії яких складає 55%. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 21%) базується на таких ознаках: «чесний» (0,835), «врівноважений» (0,818), «викликає довіру» (-0,793), «відповідальний» (0,727), «справедливий» (-0,691), «поважає думку інших» (0,679), «вихований» (0,588).

Другий фактор (19,8%) складають змінні: «сміливий» (0,948), «сильний» (0,944), «досвідчений» (-0,867), «самотійний» (-0,771), «вміє розв'язувати проблеми» (0,776).

До **третього фактора** (14,2%) увійшли складові: «розумний» (0,892), «користується повагою інших» (-0,733), «багато знає» (-0,697), «вихований» (0,555).

Вищенаведені дані вказують на схожість студентських уявлень про батька з уявленнями молодших вікових груп. Батько постає авторитетною

особистістю, яка багато знає, вміє розв'язувати проблеми або має високі моральні характеристики. Поряд з тим студенти вже не включають до структури батьківського образу патріотичні риси. Це, на наш погляд, пояснюється тим, що з віком оцінка батька стає більш реалістичною, позбавленою впливу «ефекту ореола».

Зазначимо, що образ батька у студентів обох статей базується на схожих характеристиках. Поряд з тим такі ознаки, як: «авторитетний для мене», «привабливий», «доброзичливий», «скромний», «працелюбний» були вагомими лише серед жінок.

Найчастіше структуру факторів склали характеристики: «користується повагою інших», «розумний», «багато знає», «вміє розв'язувати проблеми», «досвідчений», «відповідальний», «викликає довіру», «чесний», «врівноважений», «поважає думку інших», «сміливий», «справедливий», «сильний», «самостійний».

Образ матері. Стосовно образу матері, у **загальній вибірці** виокремилися п'ять основних факторів із загальним внеском у сумарну дисперсію 56,8%. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 18%) ми інтерпретували як **«доброчесна мати»**. До нього ввійшли характеристики: «чесна» (0,764), «працелюбна» (-0,699), «викликає довіру» (-0,698), «справедлива» (-0,634), «доброзичлива» (0,591), «поважає думку інших» (0,588), «вихована» (0,564), «самостійна» (-0,539).

Другий фактор (13%) складають показники: «багато знає» (-0,686), «приваблива» (-0,610), «авторитетна для мене» (0,602), «розумна» (0,592), «досвідчена» (-0,512). Цей фактор умовно був названий нами **«мудра мати»**.

Основу **третього фактора** (9,4%) склали ознаки: «відповідальна» (-0,627), «досвідчена» (0,568), «користується повагою інших» (0,544). Даний фактор отримав назву **«відповідальна та досвідчена мати»**.

Четвертий фактор (8,7%) містить змінні: «сильна» (0,775) та «смілива» (0,733). Відповідно, ми інтерпретували цей фактор як **«маскулінна мати»**.

До **п'ятого фактора** (7,7%) з умовною назвою **«поміркована мати»**,

входять значущі характеристики «врівноважена» (0,697) та «скромна» (-0,651).

Отже, бачимо: в уявленнях дітей та молоді мати, як і батько, постає авторитетною фігурою, що втілює різноманітні позитивні риси (морально-етичні, інтелектуальні, вольові тощо). Цікаво, що у загальній вибірці ми отримали більше факторів щодо материнського образу, ніж щодо батьківського (5 проти 2). Таку багатобічність («різноплановість») образу матері можна вважати закономірною, адже у більшості випадків саме мати є тією батьківською фігурою, яка безпосередньо займається вихованням дітей.

У групі **4-6-х класів** виділилися три основні фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 50,8%. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 25,9%) містить такі шкали, як: «чесна» (0,832), «справедлива» (-0,824), «працелюбна» (-0,810), «поважає думку інших» (0,795), «викликає довіру» (-0,779), «вихована» (0,707), «любить свою країну» (0,704), «доброзичлива» (0,651), «самотійна» (-0,562). Зважаючи на такий зміст фактора, ми інтерпретували його як «**доброчесна мати**».

Вагомими змінними **другого фактора** (14,8%) були: «досвідчена» (0,854), «вміє розв'язувати проблеми» (-0,750), «розумна» (-0,654), «багато знає» (0,627), «користується повагою інших» (0,513). Цей фактор ми назвали «**мудра мати**».

Основу **третього фактора** (10,1%) з умовною назвою «**маскулінна мати**» склали ознаки: «смілива» (0,796), «сильна» (0,651), «врівноважена» (0,646), «приваблива» (-0,581).

У підгрупі **дівчат 4-6-х класів** також виділилися три фактори (загальний внесок у сумарну дисперсію 51,5%). **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 26,4%) утворюють шкали: «поважає думку інших» (0,893), «викликає довіру» (-0,827), «вихована» (0,823), «працелюбна» (-0,753), «любить свою країну» (0,747), «чесна» (0,733), «справедлива» (-0,719), «самотійна» (-0,654).

Значущими ознаками **другого фактора** (15,6%) були: «досвідчена» (0,843), «багато знає» (0,746), «приваблива» (0,706), «вміє розв'язувати проблеми» (-

0,648), «відповідальна» (-0,577), «розумна» (-0,574).

Третій фактор (9,5%) був побудований на таких змінних: «смілива» (0,872), «справедлива» (-0,594), «працелюбна» (-0,525)

У підгрупі хлопців виокремилися три основні фактори із загальним внеском до сумарної дисперсії 55,1%. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 35%) базується на ознаках: «досвідчена» (-0,891), «доброзичлива» (0,868), «вміє розв'язувати проблеми» (0,858), «чесна» (0,822), «розумна» (0,817), «поважає думку інших» (0,771), «справедлива» (-0,758), «викликає довіру» (-0,705), «багато знає» (-0,701), «любить свою країну» (0,661), «самотійна» (-0,599), «працелюбна» (-0,537), «користується повагою інших» (-0,527).

Другий фактор (10,5%) має складові: «вихована» (0,836), «відповідальна» (0,651) та «викликає довіру» (-0,571).

Основу **третього фактора** (9,6%) складають змінні: «смілива» (0,812) та «сильна» (0,768).

Наведені результати показують, що у свідомості учнів 4-6-х класів існують три базові образи матері: мати як носій основних морально-етичних характеристик («Супер-Его»), мати як втілення життєвої мудрості та «вольова» мати з типовими маскулініними рисами (сила та сміливість). Якщо перші два типи є цілком природними (вони мають певну архетипічну основу), то наявність третього типу, на наш погляд, пояснюється виконанням матір'ю в ряді сімей традиційних чоловічих функцій.

Слід зазначити, що більшість ознак, які лежать в основі уявлень хлопців та дівчат про матір, є однаковими. Поряд з тим, існують відмінності за деякими шкалами. Наприклад, ознака «приваблива» була значущою лише серед дівчат, у той час як риси «сильна» та «досвідчена» - серед хлопців.

Найчастіше структуру факторів складала характеристики: «розумна», «багато знає», «вміє розв'язувати проблеми», «досвідчена», «викликає довіру», «чесна», «працелюбна», «поважає думку інших», «смілива», «справедлива», «вихована», «самотійна», «любить свою країну».

У групі **8-10-х класів** виділилися чотири основні фактори, загальний внесок у сумарну дисперсію яких складає 51,7%. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 15,6%) включає ознаки: «вміє розв'язувати проблеми» (0,789), «досвідчена» (-0,766), «розумна» (0,732), «відповідальна» (0,707), «багато знає» (-0,591). Ми інтерпретували даний фактор як **«мудра мати»**.

До **другого фактора** (13,5%) увійшли наступні змінні: «працелюбна» (-0,692), «врівноважена» (0,678), «поважає думку інших» (0,608), «справедлива» (-0,579), «любить свою країну» (0,561). Даний фактор було нами визначено як **«розсудлива мати»**.

Третій фактор (13,1%) з умовною назвою **«щира мати»** містить ознаки: «викликає довіру» (-0,763), «багато знає» (-0,652), «чесна» (0,612), «доброзичлива» (0,597).

Значущими для **четвертого фактора** (9,5%) виявилися змінні «сильна» (0,796), «смілива» (0,667) та «користується повагою інших» (-0,589). Отже, цей фактор було визначено як **«маскулінна мати»**.

У підгрупі **дівчат 8-10-х класів** також виділилися чотири основні фактори (загальний внесок у сумарну дисперсію 60,2%). **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 19,6%) утворюють шкали: «врівноважена» (0,823), «самостійна» (-0,748), «вихована» (0,714), «відповідальна» (0,698), «працелюбна» (-0,683), «любить свою країну» (0,623), «поважає думку інших» (0,604).

Значущими ознаками **другого фактора** (16,2%) виявилися: «багато знає» (-0,838), «вміє розв'язувати проблеми» (0,729), «досвідчена» (-0,712), «розумна» (0,700), «чесна» (0,524).

В основі **третього фактора** (13,6%) були змінні: «доброзичлива» (0,833), «справедлива» (-0,699), «поважає думку інших» (0,609), «викликає довіру» (-0,590), «чесна» (0,501).

До **четвертого фактора** (10,8%) увійшли складові «користується повагою інших» (-0,851), «сильна» (0,635) та «смілива» (0,618).

У підгрупі **хлопців** цього ж віку виокремилися чотири основні фактори із

загальним внеском до сумарної дисперсії 54,9 %. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 17,5%) базується на ознаках: «відповідальна» (0,836), «досвідчена» (-0,808), «врівноважена» (0,700), «вміє розв'язувати проблеми» (0,687), «розумна» (0,623).

Другий фактор (13,9%) складають змінні: «сильна» (0,844), «смілива» (0,676), «поважає думку інших» (0,628), «працелюбна» (-0,514), «авторитетна для мене» (0,508).

Третій фактор (13,4%) базувався на складових: «викликає довіру» (-0,790), «багато знає» (-0,730), «приваблива» (-0,574), «чесна» (0,505).

Вагомими ознаками **четвертого фактора** (10,1%) були: «любить свою країну» (0,740), «вихована» (0,627), «поважає думку інших» (0,523).

Таким чином, бачимо, що у старшокласників, поряд із уявленнями «мудра мати» та «маскулінна мати», властивими учням 4-6-х класів, з'являються нові образи – «розсудлива мати» і «щира мати».

Структура уявлень про матір серед хлопців та дівчат є схожою. Але при цьому існує ряд відмінностей щодо конкретних ознак – у дівчат значущими виявилися «самостійна», «справедлива», «користується повагою інших», а у хлопців – «авторитетна для мене» та «приваблива».

Найчастіше структуру факторів складали ознаки: «розумна», «багато знає», «вміє розв'язувати проблеми», «досвідчена», «відповідальна», «викликає довіру», «чесна», «врівноважена», «працелюбна», «поважає думку інших», «смілива», «сильна», «любить свою країну».

У **групі студентів** виділилися чотири основні фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 51,6%. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 16,6%) включає такі ознаки: «багато знає» (0,747), «приваблива» (0,717), «розумна» (-0,662), «досвідчена» (0,637), «справедлива» (0,575), «вихована» (-0,548). Цей фактор ми інтерпретували як **«мудра мати»**.

До **другого фактора** (14,8%) увійшли змінні: «відповідальна» (0,820), «самостійна» (-0,718), «працелюбна» (-0,681), «чесна» (0,654), «викликає довіру» (-0,599). Цей фактор ми визначили: **«відповідальна мати»**.

Третій фактор (10,2%) з умовною назвою *«розсудлива мати»* базувався на таких складових, як: «врівноважена» (0,811), «поважає думку інших» (0,804), «справедлива» (-0,553).

Значущими ознаками **четвертого фактора** (10%) виявилися: «сильна» (0,761), «смілива» (0,702), «вміє розв'язувати проблеми» (0,606), «скромна» (0,517). Ми інтерпретували даний фактор як *«маскулінна мати»*.

У підгрупі студенток виділилися п'ять факторів (загальний внесок у сумарну дисперсію 56,9%). **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 15%) утворюють шкали: «багато знає» (0,787), «приваблива» (0,746), «досвідчена» (0,674), «розумна» (-0,626).

Значущими ознаками **другого фактора** (12,8%) виявилися: «відповідальна» (0,721), «працелюбна» (-0,694), «чесна» (0,677), «викликає довіру» (-0,627), «доброзичлива» (0,527).

Третій фактор (12,1%) склали змінні: «поважає думку інших» (0,838), «врівноважена» (0,788), «справедлива» (-0,673).

До **четвертого фактора** (9%) увійшли ознаки: «сильна» (0,698), «смілива» (0,694), «вміє розв'язувати проблеми» (0,577), «скромна» (0,577).

Основу **п'ятого фактора** (8%) складають характеристики «авторитетна для мене» (0,774) та «любить свою країну» (0,743).

У підгрупі студентів чоловічої статі виокремилися чотири основні фактори, загальний внесок до сумарної дисперсії яких складає 58,5 %. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 17,6%) базується на таких ознаках: «поважає думку інших» (0,816), «врівноважена» (0,681), «багато знає» (-0,626), «вихована» (0,609), «працелюбна» (-0,591), «чесна» (0,557), «розумна» (0,516).

Другий фактор (15,2%) складають змінні: «самостійна» (-0,853), «відповідальна» (0,828), «викликає довіру» (-0,703), «працелюбна» (-0,554), «чесна» (0,518).

До **третього фактора** (13,6%) увійшли складові: «сильна» (0,805), «доброзичлива» (0,726), «смілива» (0,691), «вміє розв'язувати проблеми» (0,633).

Четвертий фактор (12,1%) містить характеристики: «користується повагою інших людей» (0,695), «авторитетна для мене» (-0,690), «досвідчена» (0,677), «багато знає» (0,559).

Вищенаведені результати свідчать про існування серед студентської молоді уявлень про матір, схожих за змістом з уявленнями старшокласників («мудра», «розсудлива» та «маскулінна» мати).

Аналіз статевих відмінностей показав, що основу факторів у чоловічій та жіночій підгрупах складають майже однакові характеристики. При цьому за окремими ознаками існує відмінність. Зокрема, серед дівчат вагомими виявилися показники «приваблива», «справедлива», «скромна», «любить свою країну», а серед юнаків – «вихована», «самостійна», «користується повагою інших».

Найчастіше структуру факторів утворювали характеристики: «розумна», «багато знає», «вміє розв'язувати проблеми», «досвідчена», «відповідальна», «викликає довіру», «чесна», «врівноважена», «працелюбна», «поважає думку інших», «смілива», «сильна».

2.2.3. Особливості зв'язків між складовими образів батьків та політичних лідерів

Кореляційний аналіз шкал семантичного диференціалу застосовувався нами з метою дослідження особливостей взаємозв'язків між складовими образів батьківських та політичних авторитетів. Як наслідок, ми отримали наступні результати.

За **загальною вибіркою** найбільше статистично вірогідних (на рівні $p \leq 0,05$) кореляцій (13 із 21 показника) отримано між компонентами образів батька та В.Януковича. Зокрема, зв'язок зафіксовано за такими характеристиками, як авторитетність, розум, вміння розв'язувати проблеми, досвідченість, скромність, доброзичливість, відповідальність, здатність викликати довіру, чесність, працелюбність, здатність поважати думку інших людей, вихованість,

любов до своєї країни. Що стосується образів В.Ющенко, Ю.Тимошенко та ідеального президента, то тут кореляції з батьківським образом спостерігається за меншою кількістю показників (від 3 до 5). Крім того, за рисами скромність і любов до своєї країни виокремлений зв'язок між структурою образів батька та всіх вище означених політиків.

Стосовно образу матері, переважна кількість вірогідних кореляцій була отримана між складовими вище згаданого образу та образу ідеального президента (9 з 21 показника на рівні $p \leq 0,05$). Такими рисами є: авторитетність, повага з боку інших людей, привабливість, скромність, доброзичливість, здатність поважати думку інших, сміливість, сила, самостійність. Варто підкреслити, що найбільша кількість кореляцій між компонентами образів матері і політичних лідерів зафіксована за характеристиками: скромність, сміливість (образ матері – образи В.Ющенко, Ю.Тимошенко, ідеального президента) і любов до своєї країни (образ матері – образи В.Ющенко, В.Януковича, Ю.Тимошенко).

Цікаво, що кількість статистично вірогідних кореляцій між складовими образів політиків та обох батьків однакова. Зазначимо, що майже всі кореляції носили позитивний характер. Виняток складав зв'язок між образами батька та ідеального президента за шкалою врівноваженості.

У **4-6-х класах** найбільше взаємозв'язків було зафіксовано між шкалами образів батька та В.Ющенко й ідеального президента (6 із 21 шкали на рівні $p \leq 0,05$). При цьому образ батька пов'язаний з образом зазначеного політика за такими характеристиками, як: рівень знань, скромність, чесність, здатність поважати думку інших людей, вихованість, любов до своєї країни; а з образом ідеального президента – за рисами: авторитетність, повага інших людей, скромність, працелюбність, вихованість, любов до своєї країни. Зазначимо, що найбільше статистично вірогідних кореляцій виявлено за рисами скромність і любов до своєї країни (образ батька – образи В.Ющенко, Ю.Тимошенко, ідеального президента).

Щодо образу матері, то тут більше кореляцій спостерігається між згаданим

образом та образом В.Ющенка (5 шкал із 21 на рівні $p \leq 0,05$). Вони стосуються ознак: скромність, доброзичливість, справедливість, самостійність, любов до своєї країни. Крім того, найбільше взаємозв'язків між образами матері та політичних авторитетів (В.Ющенка, Ю.Тимошенко та ідеального президента) зафіксовано за шкалою скромності.

Порівняння результатів серед учнів 4-6-х класів за статтю показало наступні тенденції. У представників обох статей спостерігається приблизно однакова кількість статистично вірогідних кореляцій між структурою образів політиків та обох батьків. При цьому у хлопців та дівчат найбільше взаємозв'язків отримано за шкалою скромності. В учнів чоловічої статі, окрім цієї шкали, найбільше кореляцій спостерігається також за шкалою «любов до своєї країни». У жіночій вибірці було отримано взаємозв'язки між образами матері і В.Ющенка, Ю.Тимошенко та ідеального президента за показником сміливості. У представників чоловічої статі за цією шкалою вірогідних кореляцій не зафіксовано. Крім того, на відміну від чоловічої вибірки, де чіткої тенденції стосовно кореляцій між образами батьків і політиків немає, у жіночій вибірці більшість взаємозв'язків (6) стосується образів батька та ідеального президента. Останні отримано за шкалами: авторитетність, вміння розв'язувати проблеми, скромність, відповідальність, чесність, працелюбність.

У порівнянні з учнями 4-6-х класів, у **школярів 8-10-х класів** було отримано значно менше кореляцій між шкалами образів обох батьків та політиків. Останнє, на наш погляд, пояснюється тим фактом, що з віком діти відчують меншу залежність від батьків, демонструючи реакцію емансипації. В образі батька чіткої закономірності стосовно переважної більшості кореляцій з образом певного політика не виявлено. Щодо образу матері, то тут більшість взаємозв'язків (6) стосується компонентів образу ідеального президента. До них належать: авторитетність, повага інших людей, привабливість, скромність, доброзичливість, сила.

Аналіз результатів за статевою ознакою показав, що у школярів 8-10-х класів обох статей більшість кореляцій стосується образу матері (у порівнянні з

образом батька). Причому у дівчат ця різниця вагоміша (12 і 6 відповідно). У дівчат і хлопців більшість взаємозв'язків спостерігається між компонентами зазначеного образу та образу ідеального президента, хоча у представниць жіночої статі їх дещо більше. Зазначимо також, що в школярів чоловічої статі окремі шкали образу батька корелюють лише зі шкалами образу В.Януковича, в той час як у школярок – з образом Ю.Тимошенко (при цьому ці кореляції мають негативний характер). Крім того, у дівчат найбільше показників взаємозв'язку в образах обох батьків отримано за шкалою «любов до своєї країни» (образи батька і В.Ющенко; образи матері і В.Ющенко та Ю.Тимошенко), а у хлопців кореляцій за цією ознакою взагалі не виявлено.

У групі студентів більшість кореляцій отримано щодо образу матері, у порівнянні з образом батька (14 і 7 відповідно, на рівні $p \leq 0,05$). Найбільше взаємозв'язків стосується образів матері та Ю.Тимошенко (шкали: скромність, доброзичливість, чесність, вихованість, сила, любов до своєї країни) і матері та ідеального президента (авторитетність, привабливість, скромність, сила, самостійність).

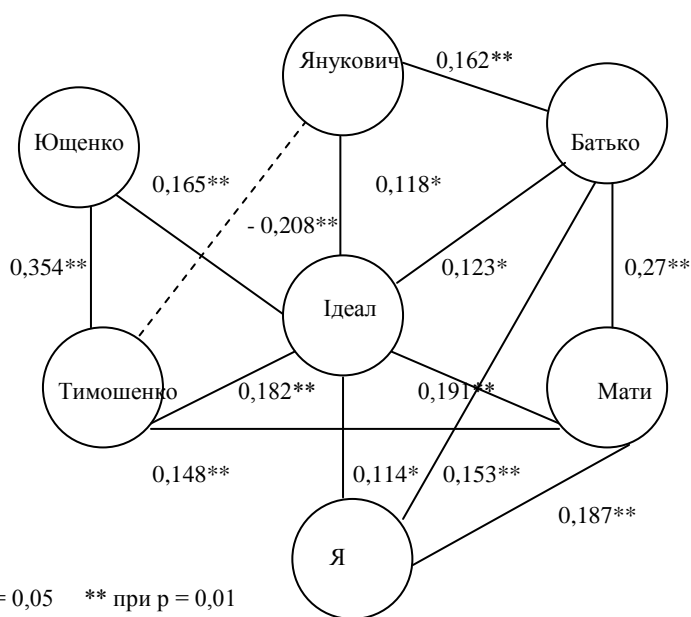
Щодо образу батька, то чіткої закономірності у кореляціях між компонентами не прослідковується. Крім того, найбільше взаємозв'язків між образами батьків та політиків стосується таких шкал, як: скромність (образи батька та ідеального президента; образи матері та Ю.Тимошенко і ідеального президента), самостійність (образи батька та В.Януковича; образи матері та В.Ющенко й ідеального президента) та любов до своєї країни (образи батька та В.Януковича і Ю.Тимошенко; образи матері та В.Ющенко і Ю.Тимошенко).

Порівняння результатів за статтю показало, що у студентів чоловічої статі більшість кореляцій стосується образу батька, а у студенток – образу матері. У студентів обох статей шкали образу батька були пов'язані переважно з образом Януковича. Поряд з тим спостерігаються певні відмінності. Зокрема, вони стосуються образу матері. Так, у жінок більшість кореляцій зафіксовано між компонентами згаданого образу та образами Ю.Тимошенко (шкали: розум, скромність, доброзичливість, чесність, вихованість, любов до своєї країни) й

ідеального президента (авторитетність, привабливість, скромність, справедливість, сила, самостійність). У чоловіків в образі матері отримано лише одиничні кореляції, що не дозволяє вести мову про певні тенденції. Крім того, у студенток більшість кореляцій спостерігається за шкалою «любов до своєї країни». У юнаків за цією шкалою не зафіксовано жодної кореляції.

У цілому, якщо спробувати виявити загальну тенденцію щодо вікової динаміки, то слід зауважити наступне. Частіше кореляції між компонентами образів батька і політиків спостерігаються серед учнів 4-6-х класів. При цьому, з віком зв'язок образів батька та політичних авторитетів стає менш вираженим. У той же час кількість кореляцій між образами матері та політиків у процесі дорослішання змінюється повільніше.

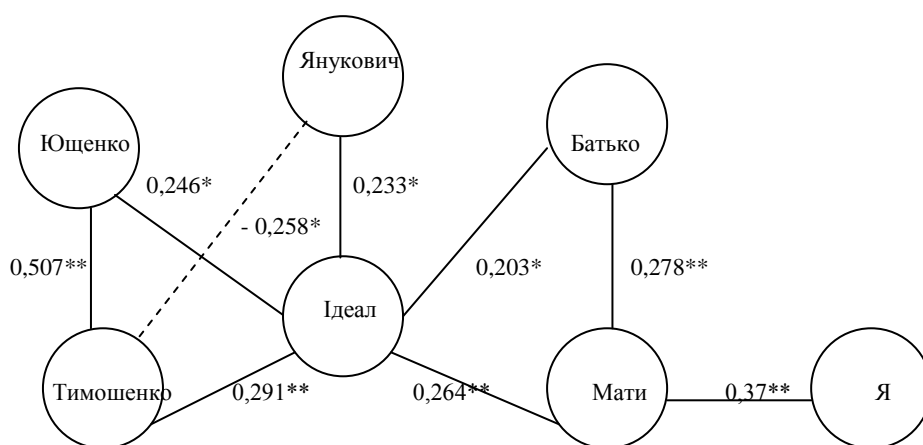
Для детальнішого аналізу взаємозв'язків окремих характеристик образів батьків та політичних лідерів нами було побудовано кореляційні плеяди. При цьому ми керувалися наступними критеріями: 1) плеяда має відображати статистично вірогідний зв'язок між відповідними шкалами образів батька, матері та політиків (реальних та (або) ідеальних); 2) мінімальна кількість складових у плеяді не повинна бути менше п'яти. Виходячи з означених критеріїв, нами було побудовано 15 плеяд, наведених та проаналізованих нижче (рис. 2.1-2.15).

Примітка: * при $p = 0,05$ ** при $p = 0,01$

Рис. 2.1. Кореляційна плеяда за шкалою 1 – авторитетність (загальна вибірка).

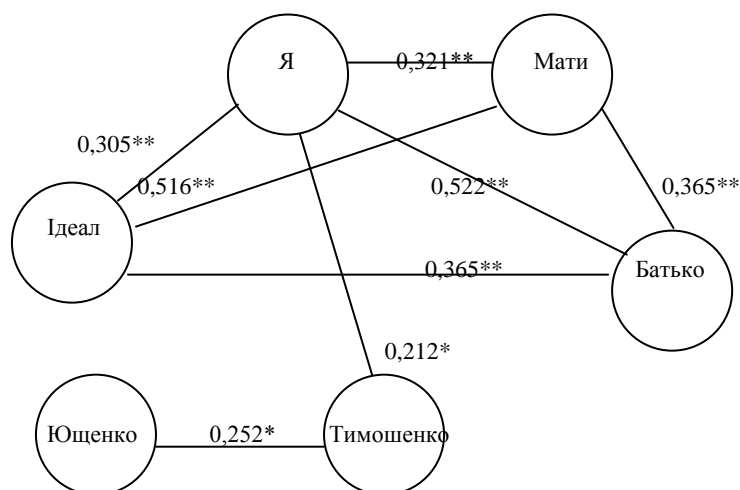
Кореляційна плеяда за шкалою «авторитетний – не авторитетний для мене» у загальній вибірці містить 7 елементів (тобто складових образів). Найбільше зв'язків з іншими складовими (6) має образ ідеального президента. Найбільший показник кореляції було зафіксовано між образами В.Ющенко та Ю.Тимошенко, що можна вважати закономірним, зважаючи на спільну ідеологію зазначених політиків. Показник авторитетності батьківського образу пов'язаний з авторитетністю образів В.Януковича, ідеального президента, матері та «Я», у той час як в образі матері дана характеристика корелює з цією ж ознакою в образах Ю.Тимошенко, ідеального президента, батька та «Я».

Примітка: * при $p = 0,05$ ** при $p = 0,01$

Рис. 2.2. Кореляційна плеяда за шкалою 1 – авторитетність (8-10 класи).

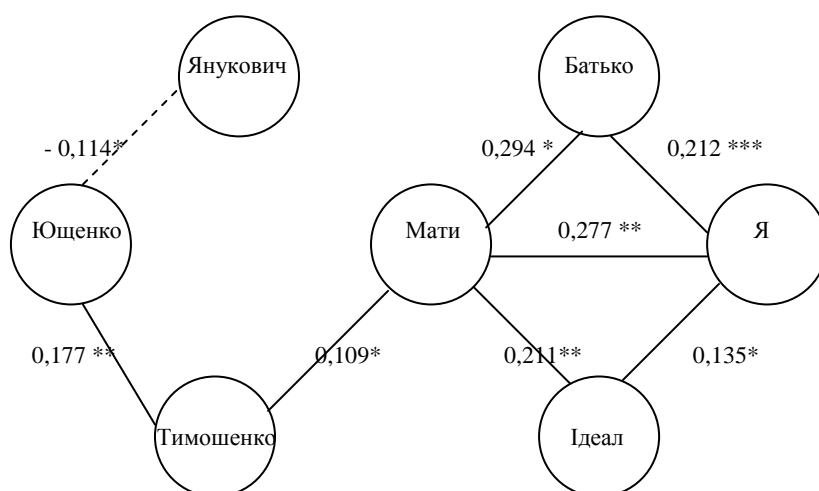
У 8-10-х класах кореляційна плеяда за шкалою «авторитетний – не авторитетний для мене» налічує 7 елементів. Найбільше зв'язків з іншими складовими (5) має образ ідеального президента. Найбільший показник кореляції було отримано між образами В.Ющенко та Ю.Тимошенко. Показник авторитетності батьківського образу пов'язаний з авторитетністю образів ідеального президента і матері. Шкала авторитетності в образі матері корелює з цією ж шкалою в образах ідеального президента, батька та «Я».

Примітка: * при $p = 0,05$ ** при $p = 0,01$

Рис. 2.3. Кореляційна плеяда за шкалою 2 – користується повагою інших (4-6 класи).

Кореляційна плеяда за шкалою «не користується – користується повагою інших людей» у групі 4-6-х класів складається з 6 елементів. Найбільше зв'язків з іншими складовими (4) має Я-образ. Найбільший показник кореляції було зафіксовано між образами батька та «Я», що, на наш погляд, свідчить про ідентифікацію дитини з батьком. Показник рівня поваги з боку інших людей у батьківському образі пов'язаний з тим самим показником образів ідеального президента, матері та «Я», тоді як в образі матері дана характеристика корелює з цією ж ознакою в образах ідеального президента, батька та «Я».

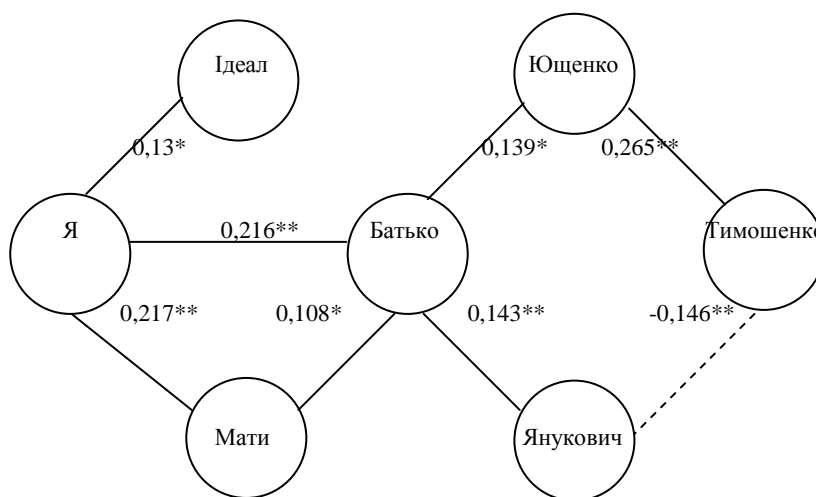

Примітка: * при $p = 0,05$ ** при $p = 0,01$

Рис. 2.4. Кореляційна плеяда за шкалою 3 – привабливість (загальна вибірка).

Кореляційна плеяда за шкалою *«непривабливий – привабливий»* у загальній вибірці складається з 7 елементів. Найбільше зв'язків з іншими складовими (4) має образ матері. Найбільший показник кореляції було виявлено між образами батька та матері, що, на нашу думку, є природним, адже ці фігури мають більшу значущість для опитаних, ніж політичні авторитети. Ознака привабливості у батьківському образі пов'язана з тим самим показником образів матері та «Я», у той час як в образі матері дана характеристика корелює з цією ж ознакою в образах Ю.Тимошенко, ідеального президента, батька та «Я».

Примітка: * при $p = 0,05$ ** при $p = 0,01$

Рис. 2.5. Кореляційна плеяда за шкалою *б – вміння розв'язувати проблеми* (загальна вибірка).

Кореляційна плеяда за шкалою *«вміє розв'язувати проблеми – не вміє розв'язувати проблеми»* у загальній вибірці містить 7 складових. Найбільше зв'язків з іншими образами (4) налічує образ батька. Найбільший показник кореляції було зафіксовано між образами В.Ющенка та Ю.Тимошенко. Показник уміння розв'язувати проблеми в образі батька корелює з тим самим показником образів В.Ющенка, В.Януковича, матері та «Я», у той час як в образі матері дана характеристика пов'язана з цією ж ознакою в образах батька та «Я».

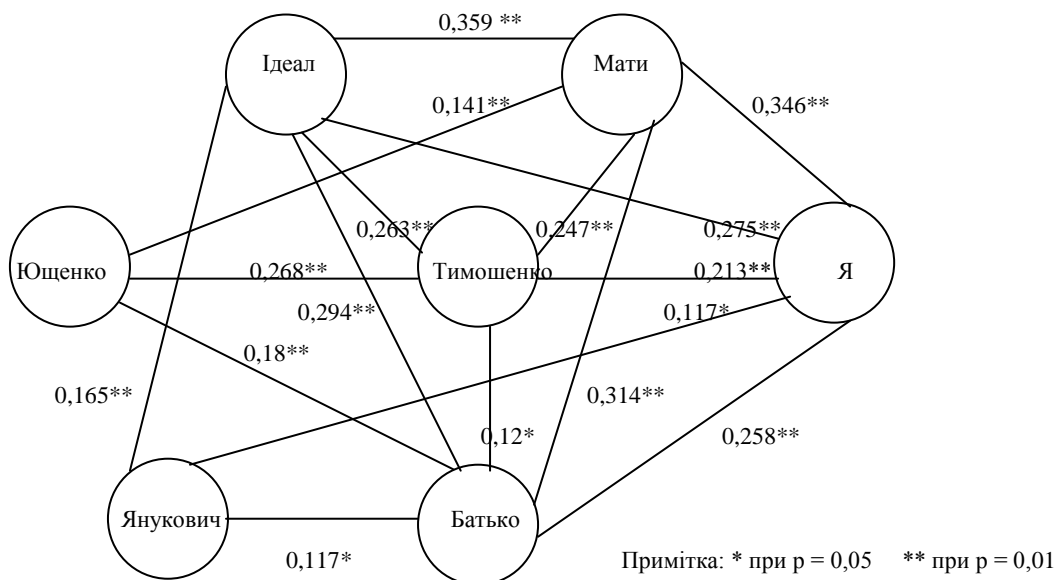

Рис. 2.6. Кореляційна пляда за шкалою 8 – скромність(загальна вибірка).

Кореляційна пляда за шкалою «нескромний – скромний» у загальній вибірці складається з 7 елементів. Найбільше зв'язків з іншими складовими (6) має образ батька. Найбільший показник кореляції отримано між образами ідеального президента та матері. Це можна пояснити тим, що носієм морально-етичних рис (зокрема скромності) в уявленнях дітей та молоді є, переважно, мати. Шкала скромності в образі батька пов'язана з тим самим показником образів В.Ющенка, В.Януковича, Ю.Тимошенко, ідеального президента, матері та «Я», у той час як в образі матері дана ознака корелює з цією ж ознакою в образах В.Ющенка, Ю.Тимошенко, ідеального президента, батька та «Я».

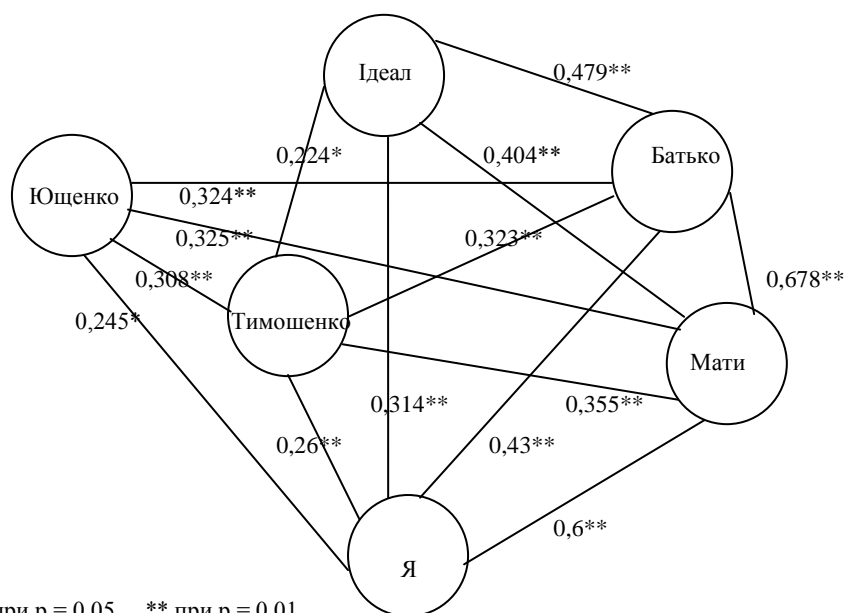
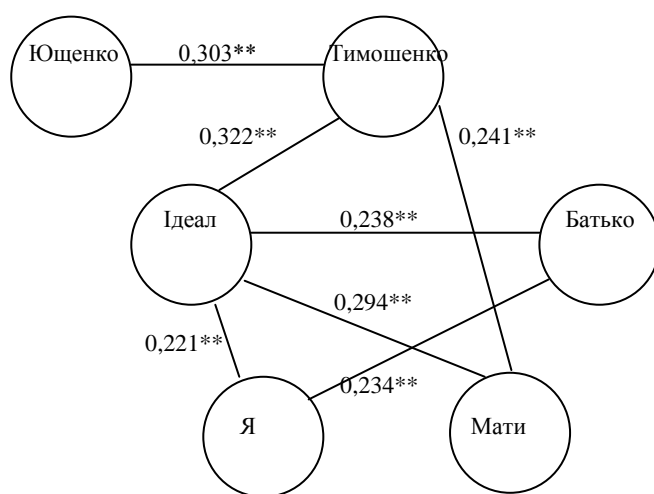

Рис. 2.7. Кореляційна пляда за шкалою 8 – скромність(4-6 класи).

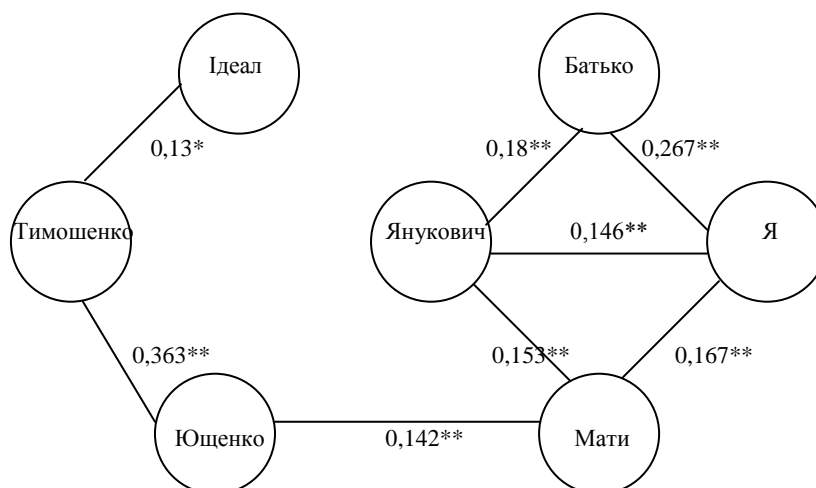
У 4-6-х класах кореляційна плеяда за шкалою «*нескромний – скромний*» налічує 6 елементів. Найбільше зв'язків з іншими складовими (по 5) мають образи Ю.Тимошенко, батька, матері і «Я». Найбільший показник кореляції було зафіксовано між образами батька та матері. Показник скромності батьківського образу пов'язаний з показником скромності образів В.Ющенко, Ю.Тимошенко, ідеального президента, матері і «Я». В образі матері шкала скромності корелює з цією ж шкалою в образах В.Ющенко, Ю.Тимошенко, ідеального президента, батька і «Я».

Примітка: * при $p = 0,05$ ** при $p = 0,01$

Рис. 2.8. Кореляційна плеяда за шкалою δ – скромність(студенти).

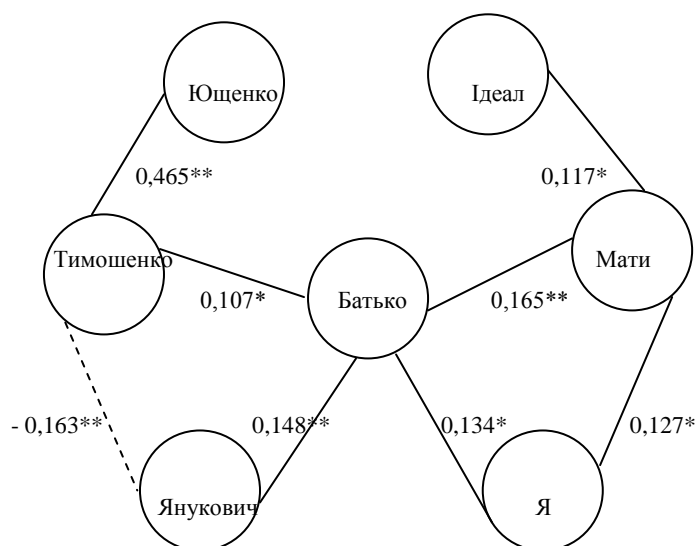
У групі студентів кореляційна плеяда за шкалою «*нескромний – скромний*» має 6 елементів. Найбільше зв'язків з іншими складовими (4) має образ ідеального президента. Найбільший показник кореляції було отримано між образами ідеального президента та Ю.Тимошенко, що, на нашу думку, свідчить про ідеалізацію останньої більшістю молоді. Показник скромності батьківського образу корелює з показником скромності образів ідеального президента і «Я». В образі матері шкала скромності пов'язана з цією ж шкалою в образах Ю.Тимошенко та ідеального президента.

Примітка: * при $p = 0,05$ ** при $p = 0,01$

Рис. 2.9. Кореляційна плеяда за шкалою 14 – працелюбність(загальна вибірка).

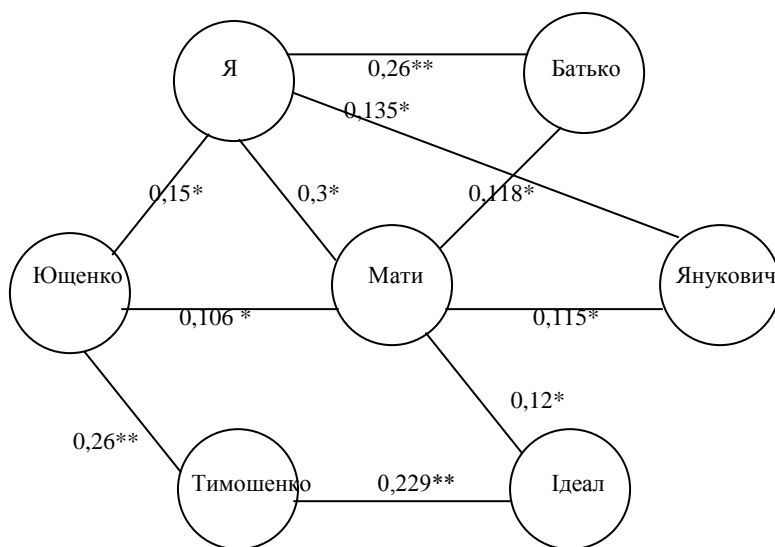
Кореляційна плеяда за шкалою «*лінивий – працелюбний*» у загальній вибірці налічує 7 елементів. Найбільше зв'язків з іншими складовими (3) мають образи В.Януковича, матері та «Я». Найбільший показник кореляції було зафіксовано між образами В.Ющенка і Ю.Тимошенко. Показник працелюбності у батьківському образі пов'язаний з тим самим показником образів В.Януковича та «Я», у той час як в образі матері дана характеристика корелює з цією ж ознакою в образах В.Ющенка, В.Януковича і «Я».

Примітка: * при $p = 0,05$ ** при $p = 0,01$

Рис. 2.10. Кореляційна плеяда за шкалою 15 – повага до думки інших (загальна вибірка).

Кореляційна плеяда за шкалою «*поважає думку інших людей – не поважає думку інших людей*» у загальній вибірці містить 7 складових. Найбільше зв'язків з іншими образами (4) налічує образ батька. Найбільший показник кореляції було зафіксовано між образами В.Ющенко та Ю.Тимошенко. Показник поваги до думки інших в образі батька корелює з тим самим показником образів В.Януковича, Ю.Тимошенко, матері та «Я». В образі матері дана характеристика пов'язана з цією ж ознакою в образах ідеального президента, батька та «Я».

Примітка: * при $p = 0,05$ ** при $p = 0,01$

Рис. 2.11. Кореляційна плеяда за шкалою 16 – сміливість(загальна вибірка).

Кореляційна плеяда за шкалою «*сміливий – несміливий*» у загальній вибірці містить 7 компонентів. Цікаво, що найбільше взаємозв'язків з іншими складовими (5) має образ матері, а не батька. Крім того, найбільший показник кореляції було зафіксовано між образами матері та «Я». Можливо, такі результати пояснюються наявністю у свідомості багатьох опитаних уявлення про сильну вольову матір. Шкала сміливості батьківського образу пов'язана зі шкалою сміливості образів матері та «Я», у той час як в образі матері дана характеристика корелює з цією ж ознакою в образах В.Ющенко, В.Януковича, ідеального президента, батька та «Я».

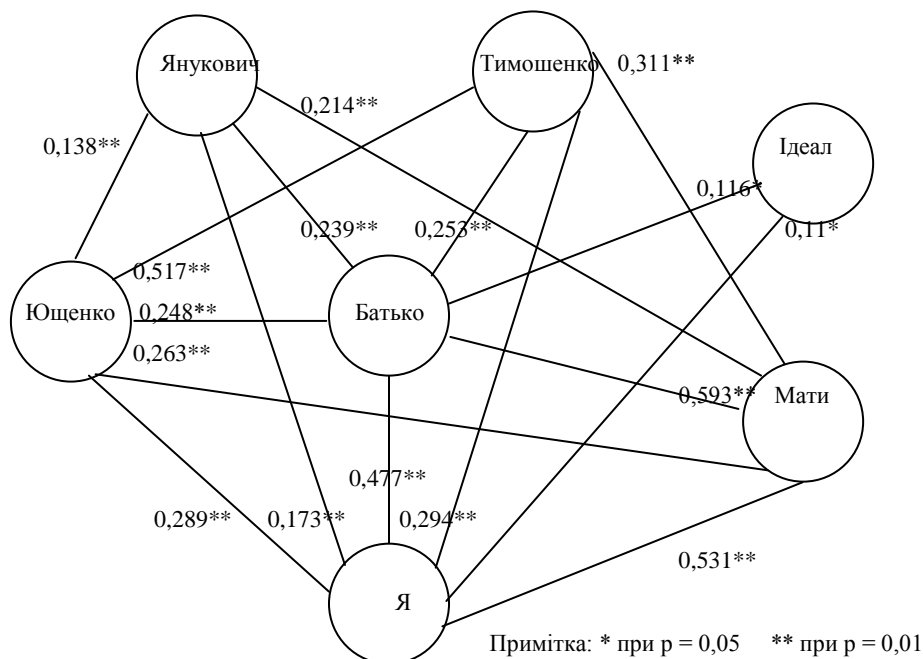

Рис. 2.12. Кореляційна плеяда за шкалою 21 – любов до своєї країни (заг. вибірка).

Кореляційна плеяда за шкалою «**любить свою країну – не любит свою країну**» у загальній вибірці складається з 7 компонентів. Найбільше зв'язків з іншими образами (6) має образ батька. Найбільший показник кореляції було зафіксовано між образами батька і матері. Показник патріотизму в образі батька корелює з тим самим показником образів В.Ющенка, В.Януковича, Ю.Тимошенко, ідеального президента, матері та «Я». В образі матері ознака патріотизму пов'язана з цією ж ознакою в образах В.Ющенка, В.Януковича, Ю.Тимошенко, батька, «Я».

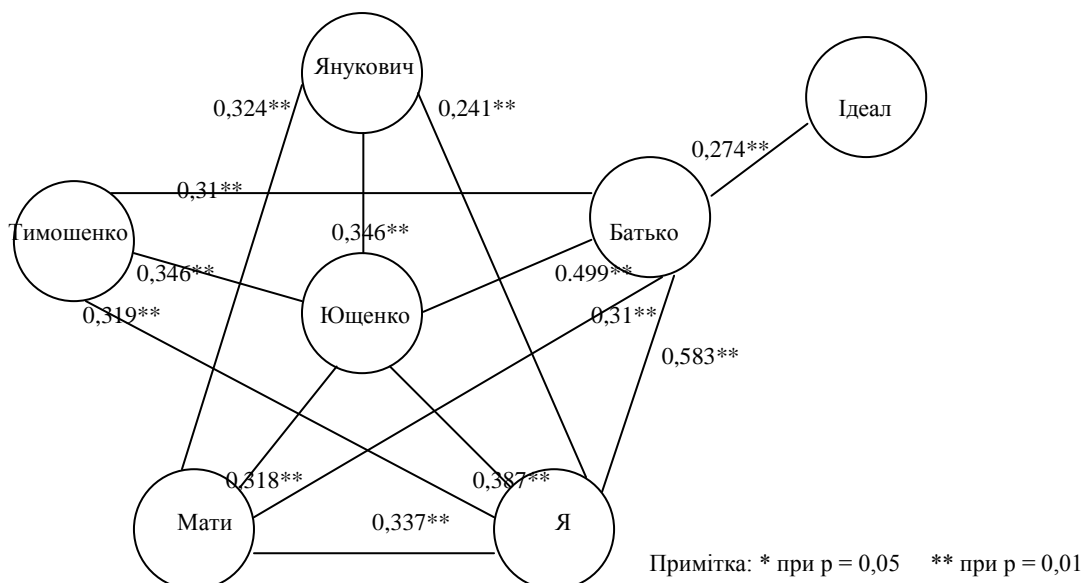
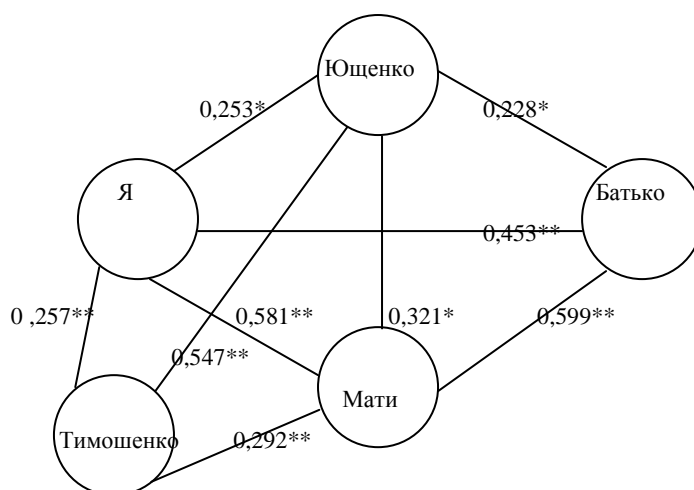

Рис. 2.13. Кореляційна плеяда за шкалою 21 – любов до своєї країни (4-6 кл.).

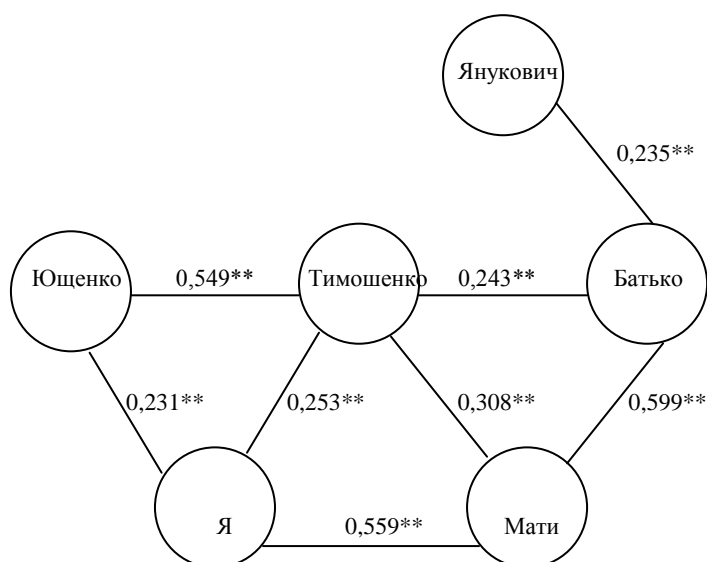
У 4-6-х класах кореляційна плеяда за шкалою «*любить свою країну – не любит свою країну*» налічує 7 компонентів. Найбільше зв'язків з іншими складовими (5) мають образи В.Ющенко, батька і «Я». Найбільший показник кореляції було отримано між образами батька та «Я», що вказує на ідентифікацію більшості опитаних з батьком. Цікаво, що оцінка патріотизму ідеального президента безпосередньо не корелює з образом жодного реального політика. Ознака патріотизму батьківського образу пов'язана з цією ж ознакою образів В.Ющенко, Ю.Тимошенко, ідеального президента, матері та «Я». Шкала патріотизму в образі матері корелює з цією ж шкалою в образах В.Ющенко, В.Януковича, батька та «Я».

Примітка: * при $p = 0,05$ ** при $p = 0,01$

Рис. 2.14. Кореляційна плеяда за шкалою 21 – любов до своєї країни (8-10 класи).

Кореляційна плеяда за шкалою «*любить свою країну – не любить свою країну*» у групі 8-10-х класів складається з 5 елементів. Найбільше взаємозв'язків з іншими складовими (4) мають образи В.Ющенко, матері, «Я». Найбільший показник кореляції було зафіксовано між образами батька та матері. Показник патріотизму батьківського образу пов'язаний з тим самим показником образів В.Ющенко, матері та «Я», у той час як в образі матері дана ознака корелює з цією ж ознакою в образах В.Ющенко, Ю.Тимошенко, батька, «Я».

Примітка: * при $p = 0,05$ ** при $p = 0,01$

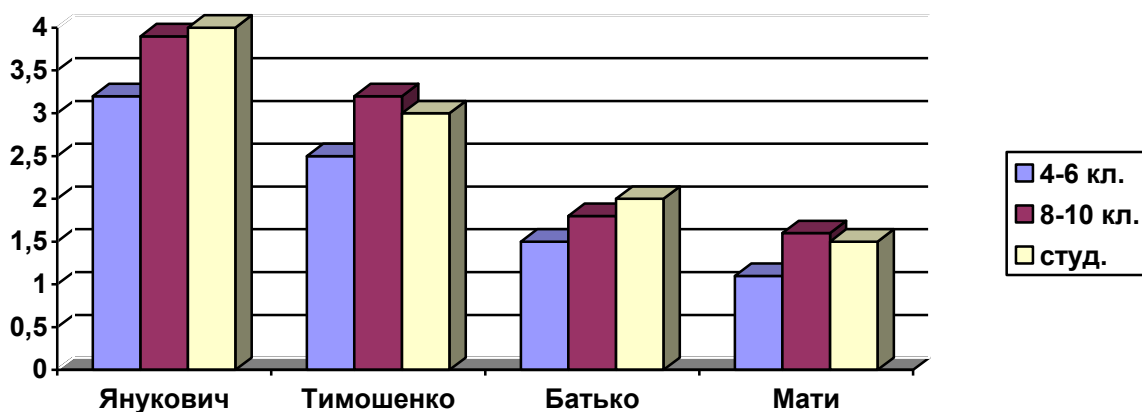
Рис. 2.15. Кореляційна плеяда за шкалою 21 – любов до своєї країни (студенти).

У групі студентської молоді кореляційна плеяда за шкалою «**любить свою країну – не любит свою країну**» складається з 6 компонентів. Найбільше зв'язків з іншими складовими (4) має образ Ю.Тимошенко. Найбільший показник кореляції було отримано між образами матері та батька. Ознака патріотизму батьківського образу пов'язана з цією ж ознакою образів В.Януковича, Ю.Тимошенко, матері. Показник патріотизму в образі матері корелює з таким самим показником в образах Ю.Тимошенко, батька та «Я».

2.2.4. Особливості вікової динаміки компонентів образів батьків та політичних лідерів

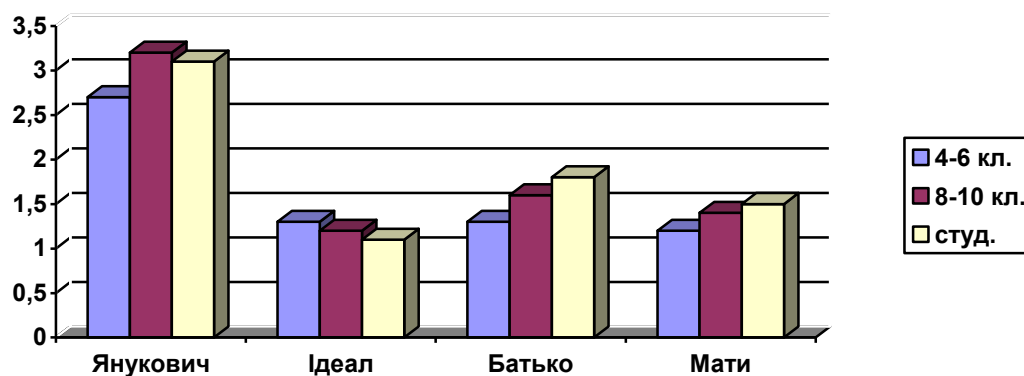
З метою дослідження найсуттєвіших вікових змін компонентів образів авторитетів нами за допомогою методу t-критерія Ст'юдента порівнювалися показники у двох вікових групах: наймолодшій (учні 4-х і 6-х класів) та старшій (студенти). У результаті було відібрано 10 шкал семантичного диференціалу. Критерієм їх відбору була наявність статистично вірогідних відмінностей (як правило, на рівні $p = 0,001$ та $p = 0,01$), які б прослідковувались у більшості образів (не менше чотирьох). Результати відображені у рисунках 2.16 – 2.25.

Рис. 2.16. Статистично вірогідні відмінності за показником «авторитетний – неавторитетний (для мене)» у вікових групах

За даною шкалою, чим нижчий кількісний показник, тим вищий рівень авторитетності фігури для респондента. Виходячи з цього, можна побачити, що з віком оцінка рівня авторитетності як батьківських, так і політичних постатей поступово знижується. Це, на нашу думку, пояснюється появою у процесі дорослішання критичності мислення та зменшенням ідеалізації дорослих.

Рис. 2.17. Статистично вірогідні відмінності за показником «розумний-нерозумний» у вікових групах

За даною шкалою чим нижчий кількісний показник, тим вища оцінка досліджуваними розумових здібностей авторитетних фігур. Таким чином, бачимо, що з віком знижується оцінка інтелектуальних характеристик реальних фігур (В.Януковича, батька, матері), а оцінка ідеальних фігур підвищується (ідеальний президент). Як і в попередньому випадку, це, на нашу думку, пояснюється дорослішанням опитаних, появою критичного мислення.

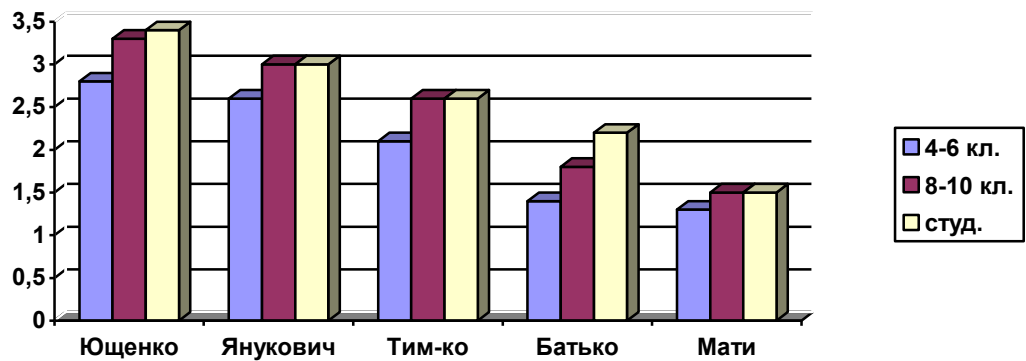

Рис. 2.18. Статистично вірогідні відмінності за показником «вміє (не вміє) розв'язувати проблеми» у вікових групах

За даною шкалою чим нижчий кількісний показник, тим вища оцінка досліджуваними вміння авторитетів розв'язувати проблеми. Отже, з дорослішанням респондентів в їх уявленнях як політики (В.Ющенко, В.Янукович, Ю.Тимошенко), так і батьки набувають меншої спроможності розв'язувати проблеми. Зважаючи на вік опитаних, це є цілком закономірним.

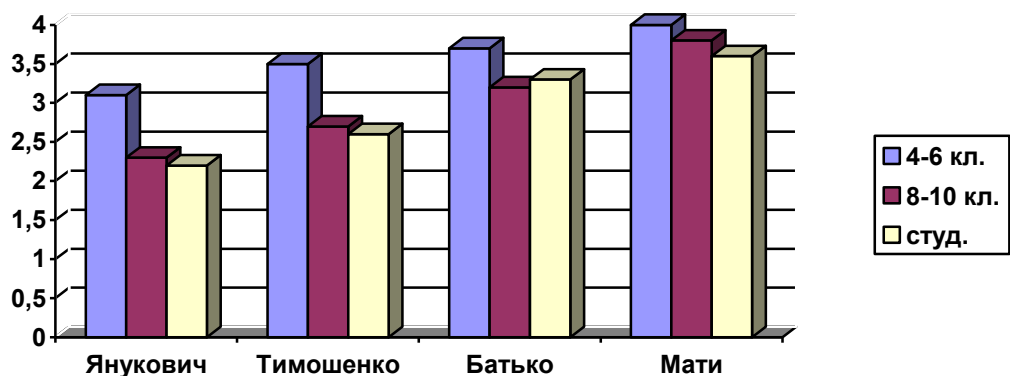

Рис. 2.19. Статистично вірогідні відмінності за показником «нескромний – скромний» у вікових групах

За даною шкалою чим вищий кількісний показник, тим вищий рівень скромності фігури для респондента. Виходячи з цього, можна побачити, що з віком оцінка досліджуваними рівня скромності як батьківських, так і політичних постатей поступово знижується. Такий факт, як і в попередніх випадках, може бути пояснений появою критичного мислення.

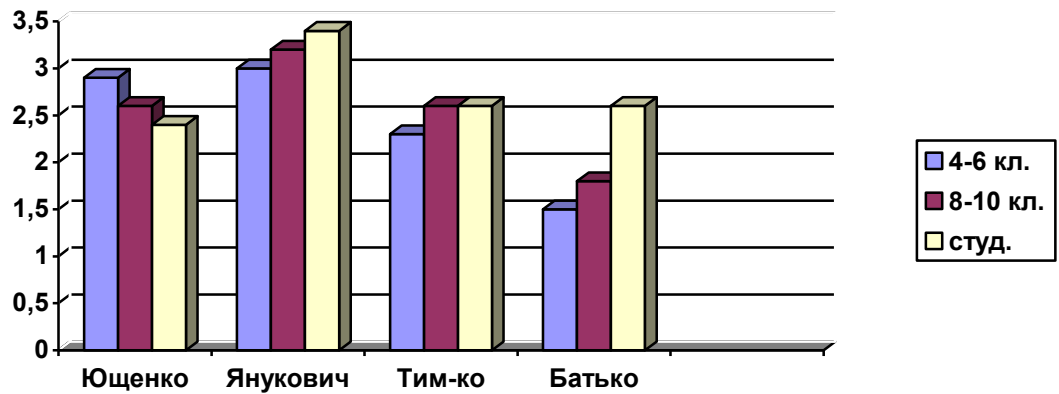

Рис. 2.20. Статистично вірогідні відмінності за показником «доброзичливий – ворожий» у вікових групах

За даною шкалою, чим нижчий кількісний показник, тим вища оцінка досліджуваними рівня доброзичливості батьківських та політичних постатей. Бачимо, що з дорослішанням респондентів в їх уявленнях президент В.Ющенко постає як більш доброзичливий, натомість постаті В.Януковича, Ю.Тимошенко та батька оцінюються як більш ворожі. На наш погляд, такі результати обумовлені формуванням у процесі дорослішання адекватнішого сприймання зазначених образів. Адже поширений через ЗМІ образ В.Ющенко є «м'якшим», «поступливішим», ніж образи В.Януковича та Ю.Тимошенко. Крім того, образ батька дорослими дітьми менше ідеалізується.

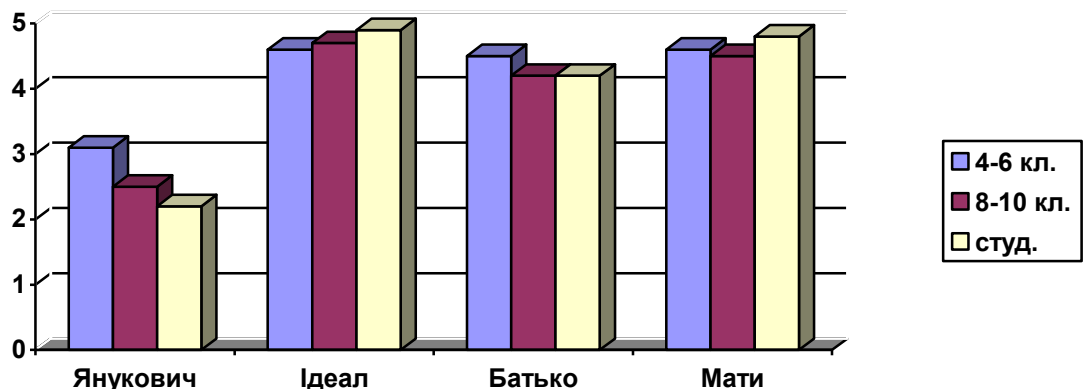
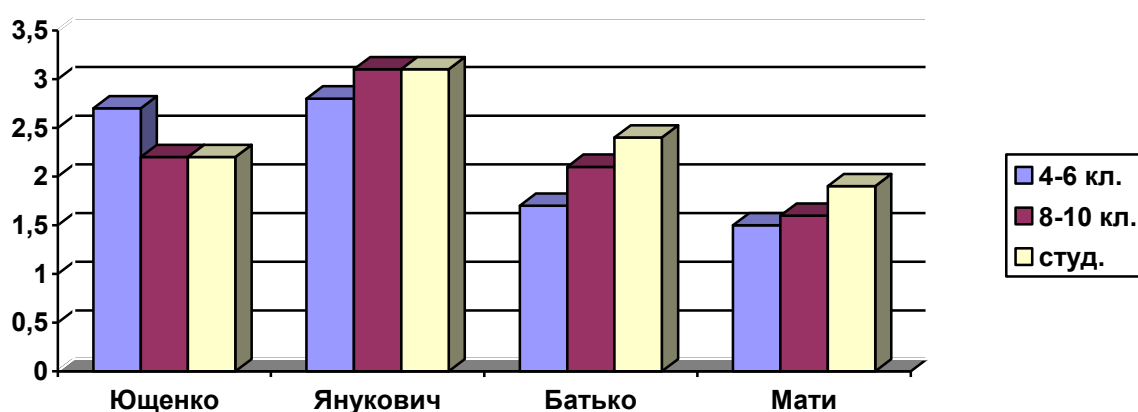

Рис. 2.21. Статистично вірогідні відмінності за показником «не викликає (викликає) довіру» у вікових групах

За даною шкалою, чим вищий кількісний показник, тим більше довіри викликає авторитет. Виходячи з цього, можна побачити, що дорослішаючи, респонденти уявляють В.Януковича та батька постатями, які викликають менше довіри. Водночас, образи ідеального президента та матері наділяються здатністю більше викликати довіру. Можливо, це також пояснюється формуванням більш адекватного, реалістичного сприймання авторитетів, внаслідок чого мати як ключова фігура у вихованні дітей ідеалізується, а постаті батька та В.Януковича оцінюються критично (перший у відповідності з поведінкою у побуті, другий – як образ, розтиражований ЗМІ).

Рис. 2.22. Статистично вірогідні відмінності за показником «врівноважений – неврівноважений» у вікових групах

За даною шкалою, чим нижчий кількісний показник, тим вища оцінка досліджуваними рівня врівноваженості батьківських та політичних постатей. Бачимо, що з дорослішанням респондентів в їх уявленнях президент В.Ющенко постає як більш врівноважений, натомість постаті В.Януковича, батька та матері оцінюються як більш неврівноважені. На наш погляд, такі результати обумовлені формуванням у процесі дорослішання адекватнішого сприймання зазначених образів. Адже поширений через ЗМІ образ В.Ющенко є поміркованішим, розсудливішим, ніж образ В.Януковича. Крім того, певні компоненти образу батька та матері дорослими дітьми менше ідеалізуються.

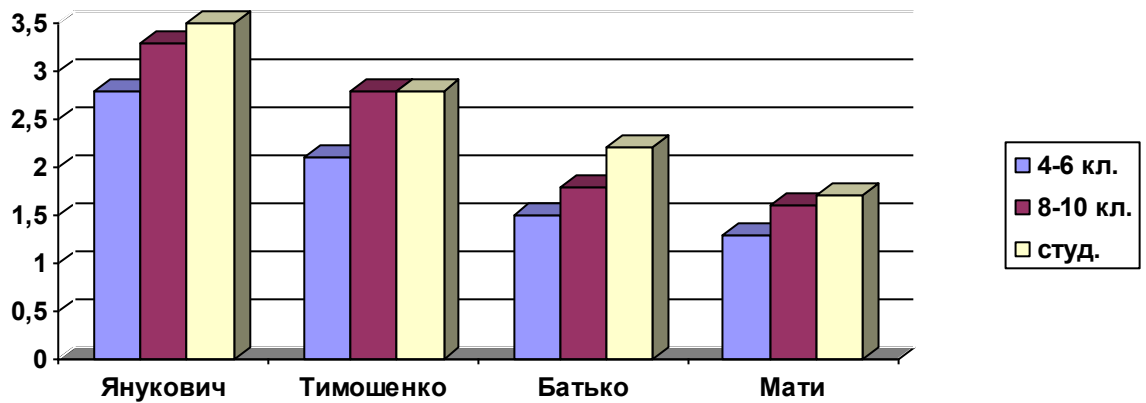

Рис. 2.23. Статистично вірогідні відмінності за показником «поважає (не поважає) думку інших людей» у вікових групах

За даною шкалою, чим нижчий кількісний показник, тим вища оцінка досліджуваними здатності авторитетів поважати думку інших людей. Отже, дорослішаючи, респонденти уявляють як політиків (В.Януковича, Ю.Тимошенко), так і батьків меншою мірою спроможними поважати думку інших людей, що пояснюється зменшенням ідеалізації дітьми авторитетних фігур.

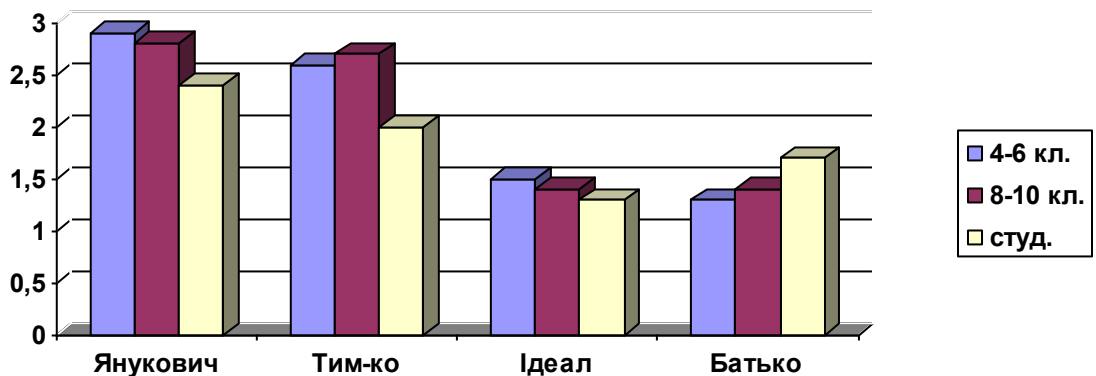

Рис. 2.24. Статистично вірогідні відмінності за показником «сильний-слабкий» у вікових групах

За даною шкалою, чим нижчий кількісний показник, тим вища оцінка опитаними сили авторитетних фігур. Отже, дорослішаючи, респонденти уявляють політиків (В.Януковича, Ю.Тимошенко, ідеального президента) сильнішими, натомість батько сприймається як слабший. Можливо, це пояснюється тим, що з віком у досліджуваних з'являється оцінка політиків як

реальних носіїв влади. Поряд з тим набуття дітьми більшої самостійності сприяє сприйманню батьківської фігури як «менш всемогутньої».

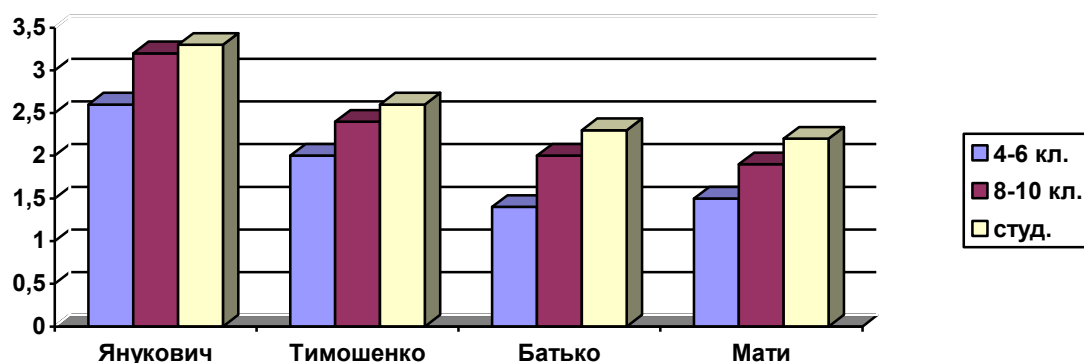

Рис. 2.25. Статистично вірогідні відмінності за показником «любить (не любить) свою країну» у вікових групах

За даною шкалою, чим нижчий кількісний показник, тим вища оцінка досліджуваними рівня патріотизму авторитетних постатей. Отже, з дорослішанням респонденти оцінюють політиків (В.Янукович, Ю.Тимошенко) та батьків як менш патріотично налаштованих. Як і в попередніх випадках, це може пояснюватися дорослішанням опитаних, появою критичного мислення.

Висновки до другого розділу

У процесі перших етапів емпіричного дослідження були отримані наступні результати. По-перше, з'ясовано, що між образами батьківських та політичних авторитетів у свідомості вітчизняних підлітків та юнаків існує зв'язок. Зокрема, майже в усіх досліджуваних підгрупах (крім студентської) було виявлено фактори, що стосуються лише політиків (зокрема, реальних), так і фактори, які вміщують одночасно складові образів батьківських та політичних авторитетів. У свідомості студентів політичні та батьківські авторитети не пов'язані й існують окремо один від одного. Це вказує на те, що з віком зв'язок між образами батьків та політиків послаблюється. Оскільки найбільш значущі (перші) фактори у досліджуваних підгрупах складають саме образи політичних

лідерів (а не батьків), ми дійшли висновку про домінування у політичній свідомості опитаних перших над другими. Виняток складають учні 4-6 класів, у підгрупі яких перший фактор представлений шкалами образів як політичних, так і батьківських авторитетів. Останнє є закономірним, оскільки в уявленнях дітей батьки постають як найавторитетніші фігури. Що стосується образів батьків, то найбільші факторні навантаження містять складові саме образу батька. Це, на нашу думку, пояснюється існуванням у масовій свідомості “чоловічого” архетипу влади.

Було з’ясовано, що жоден із досліджуваних образів реальних політиків у свідомості респондентів повною мірою не відповідає ідеальному. Найбільше до ідеалу наближається образ Ю.Тимошенко. Як показали результати, уявлення про політичних лідерів обумовлені віком та статтю респондентів. Зокрема, учні 4-х та 6-х класів наділяють реальних політиків загалом позитивними характеристиками, у той час як старшокласники та студенти їх сприймають критичніше. Уявлення про ідеального лідера з віком стають чіткішими та більш диференційованими за певними критеріями. Фактор статі впливає на оцінку досліджуваними окремих складових образів політиків.

Батько сприймається дітьми та молоддю, з одного боку, крізь призму традиційних маскулінних стереотипів, а з іншого боку, – як носій комплексу морально-етичних та фемінінних рис. Образ матері є більш різноплановим та багатобічним, ніж образ батька. Але в цілому мати уявляється авторитетною фігурою, що втілює різноманітні позитивні риси.

Результати засвідчили існування статистично вірогідних кореляцій між окремими складовими образів батьків і політичних лідерів (реальних та ідеального). Крім того, було з’ясовано, що у загальній вибірці кількість статистично вірогідних кореляцій між складовими образів політиків та обох батьків однакова. Щодо образу батька, більше взаємозв’язків стосувалися такого політика як В.Янукович. Натомість, компоненти образу матері корелювали переважним чином з образом ідеального президента. Найбільше статистично вірогідних кореляцій між образами обох батьків та політичних

авторитетів виявлено за рисами скромність і любов до своєї країни. Зазначимо, що з дорослішанням зв'язок образів батьків та політичних лідерів стає менш вираженим.

Аналіз вікової динаміки результатів показав, що з віком спостерігається зростання критичності мислення, адекватного сприймання батьківських та політичних авторитетів і менша ідеалізація образів останніх.

РОЗДІЛ 3

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ МЕХАНІЗМІВ ВІДТВОРЕННЯ ОБРАЗІВ БАТЬКІВ В УЯВЛЕННЯХ МОЛОДІ ПРО ПОЛІТИЧНИХ ЛІДЕРІВ

У розділі наведено результати факторного аналізу, спрямованого на дослідження конкретних механізмів зв'язку образів батьків і реальних та ідеального політичних лідерів у загальній вибірці та її підгрупах. Побудовано та проаналізовано моделі зв'язку складових вищезгаданих образів. Здійснено теоретичний аналіз отриманих даних, описано результати їх практичного впровадження у вигляді психологічного семінару для школярів та студентів.

3.1. Визначення механізмів зв'язку образів батьків і політичних лідерів

3.1.1. Результати факторного аналізу у загальній вибірці та статевих підгрупах

Метою даного факторного аналізу за всіма образами було виділення факторів, які б містили в собі змінні образів політичних та батьківських авторитетів, а також механізми, що забезпечують цей зв'язок. Для цього ми поступово зменшували кількість факторів доти, доки шкали образів політиків та батьків не почали пов'язуватися за допомогою певних механізмів в одному факторі. При цьому ми спиралися на точку зору відомого російського фахівця з психометрії А.Д.Наследова, який при визначенні кількості факторів для подальшого аналізу рекомендував керуватися здоровим глуздом і обирати лише ті фактори, «які мають зрозумілу теоретичну або логічну інтерпретацію...» [151, с.282]. Загалом дослідник зазначав, що «остаточне рішення про число факторів зазвичай приймається після інтерпретації факторів, відповідно, факторний аналіз передбачає неодноразове виділення різного числа факторів»

[151, с.282-283].

Під час якісного аналізу факторів ми звертали увагу на змінні з факторними навантаженнями не менше 0,3. Вибір саме цього граничного навантаження був обумовлений наступними моментами. По-перше, як зазначають дослідники (Г.Харман, О.В.Мітіна, І.Б.Михайловська, А.Д.Наследов та ін.), факторні навантаження за своєю сутністю є показниками кореляції між змінною та фактором [142; 151; 245]. А згідно зі статистичними таблицями, показник кореляції 0,3 є статистично вірогідним для вибірок як у 100 (на рівні $p=0,01$), так і 50 осіб (при $p=0,05$) [219; 229]. По-друге, врахування значень 0,3 дозволило у даному випадку детальніше визначити змістовний бік кожного фактора. По-третє, як зазначає К.Купер, факторні навантаження «середнього рівня» (зокрема, 0,3) «надто малі, щоб розглядатись як «вагомі»..., і все ж надто великі, щоб їх можна було ігнорувати без будь-якого ризику...» [122, с.364].

Як наслідок, у **загальній вибірці** виділилися три фактори (див. додаток Д). Структуру **першого фактора** (*«проективно-атрактивний перенос владних ідеалів»*; внесок у сумарну дисперсію 10,7%) складали майже всі показники образу батька (за винятком уміння розв'язувати проблеми та скромності), більшість шкал образів ідеального президента (крім авторитетності, поваги з боку інших людей, привабливості, скромності, відповідальності та любові до своєї країни) та матері (окрім поваги інших людей, скромності, ступеня довіри, сміливості, сили). Також він включав ряд характеристик образу «Я» (авторитетність, повага з боку інших людей, привабливість, доброзичливість, ступінь довіри, чесність, працелюбність, повага до думки інших, сміливість, справедливість, сила, самостійність, любов до своєї країни), кілька шкал образу В.Ющенко (досвідченість, сміливість, сила).

Такий склад фактора передусім дає можливість вести мову про існування зв'язку між цілою низкою шкал батьківських образів та образу ідеального президента. Так, образ батька пов'язаний з образом ідеального політичного лідера за наступними характеристиками: «розумний-нерозумний», «мало-багато знає», «недосвідчений-досвідчений», «доброзичливий-ворожий», «не

викликає-викликає довіру», «чесний-нечесний», «врівноважений-неврівноважений», «поважає-не поважає думку інших», «сміливий-несміливий», «несправедливий-справедливий», «вихований-невихований», «сильний-слабкий», «несамостійний-самостійний». Образ матері, у свою чергу, пов'язаний з образом ідеального політичного лідера за шкалами: «розумний-нерозумний», «мало-багато знає», «вміє-не вміє розв'язувати проблеми», «недосвідчений-досвідчений», «доброзичливий-ворожий», «чесний-нечесний», «врівноважений-неврівноважений», «лінивий-працелюбний», «поважає-не поважає думку інших людей», «несправедливий-справедливий», «вихований-невихований», «несамостійний-самостійний». Зазначимо, що первинні дані свідчать про позитивний характер зв'язку за вище згаданими шкалами образів обох батьків та ідеального президента.

Поряд з тим у даному факторі простежуються певні зв'язки між окремими шкалами батьківських образів та образу В.Ющенка (з образом батька – за шкалами «недосвідчений-досвідчений», «сміливий-несміливий», «сильний-слабкий»; з образом матері – за ознакою «недосвідчений-досвідчений»). Цікавим є те, що за показниками сміливості і сили опитані оцінюють президента негативно, а батька – позитивно. Поряд з тим спільним для респондентів є уявлення про В.Ющенка та батька як про досвідчених людей. Щодо образів матері та президента, то зв'язок між ними за ознакою досвідченості має позитивний характер. На все це вказують результати первинної обробки даних.

При цьому вище згадані зв'язки забезпечуються двома механізмами – проекцією та атракцією з домінуванням першого над другим, зважаючи на показники. Оскільки найбільші факторні навантаження стосуються характеристик саме образу батька (у порівнянні з іншими образами, зокрема з матір'ю), це, на наш погляд, свідчить про проективно-атрактивний перенос у першу чергу рис батька на образ ідеального президента. Таким чином, можна вести мову про існування у політичній свідомості молоді так званого чоловічого авторитету.

Другий фактор (*«чоловіча політична влада»*; 8,8%) вміщує всі показники образу В.Януковича, більшість характеристик образу В.Ющенка (крім шкал: привабливість, рівень знань, досвідченість, скромність, врівноваженість, працелюбність, сміливість, вихованість, самостійність), кілька змінних образів батька (розум, рівень знань), матері (повага інших людей, привабливість, сміливість), «Я» (рівень знань, вихованість) і шкалу поваги з боку інших образу Ю.Тимошенко.

Отже, робимо висновок, що цей фактор загалом пов'язує у свідомості респондентів образи політичних, а не батьківських авторитетів. Мабуть, таку тенденцію можна пояснити тим, що В.Ющенко та В.Янукович уособлюють для опитаних різні в ідеологічному значенні та конкуруючі табори вітчизняної влади. Найбільші факторні навантаження стосуються саме образу В.Януковича. При цьому зв'язок між образами політиків та батьків у цьому факторі є слабко вираженим і стосується лише окремих шкал. Зокрема образи В.Ющенка та батька пов'язані за показником розуму (цей зв'язок має позитивний характер); В.Ющенко і матері – за показником поваги з боку інших (причому, на відміну від матері, В.Ющенко в уявленнях опитаних не користується повагою людей); В.Януковича та батька – за характеристиками розуму та рівня знань (обидва образи за цими ознаками оцінюються позитивно); В.Януковича та матері – за шкалами поваги з боку інших, привабливості та сміливості (екс-прем'єр та матір опитаними сприймаються як сміливі люди, що користуються повагою інших, проте за шкалою привабливості В.Янукович, на відміну від матері, оцінюється негативно); Ю.Тимошенко та матері – за ознакою поваги з боку інших (образи обох жінок за цим показником оцінюють позитивно). Наголосимо, що характер зв'язку визначався нами відповідно до результатів первинної статистичної обробки даних.

Третій фактор (*«ідентифікаційний перенос жіночої влади»*; внесок у сумарну дисперсію 7,9%) базується на всіх шкалах образу Ю.Тимошенко. Крім того, він включає ряд характеристик образів «Я» (привабливість, вміння розв'язувати проблеми, доброзичливість, відповідальність, ступінь довіри,

врівноваженість, працелюбність, повага до думки інших людей, вихованість) та матері (доброзичливість, повага до думки інших, вихованість, сила, самостійність, любов до своєї країни) і шкалу доброзичливості батька. Структура фактора свідчить про існування зв'язку між окремими змінними образів Ю.Тимошенко та матері, що забезпечується механізмом ідентифікації. Так, пов'язаними є наступні шкали цих двох образів: «доброзичлива-ворожа», «поважає-не поважає думку інших», «вихована-невихована», «сильна-слабка», «несамостійна-самостійна», «любить-не любить свою країну». Крім того, був зафіксований зв'язок між образом зазначеного політика і батька за показником доброзичливості. Варто відмітити, що, за первинними даними, зв'язки між образами обох батьків та Ю.Тимошенко за вище згаданими шкалами мають позитивний характер.

Також, оскільки до фактора увійшло ряд шкал образу «Я», можна припустити, що за деякими шкалами опитані ідентифікують себе з матір'ю (оскільки вона головним чином їх виховує і є уособленням батьківського авторитету) і переносять ряд її шкал (зокрема доброзичливість, повагу до думки інших людей, вихованість) на образ Ю.Тимошенко. Таким чином, можемо припустити існування ідентифікаційного переносу ряду шкал материнського образу на образ іншої жінки, політика (спрацьовує «жіночий авторитет»). Про це свідчить зокрема позитивна оцінка опитаними всіх зазначених образів, отримана за результатами первинної обробки даних.

Отже, вищенаведені результати дають змогу виокремити у загальній вибірці два основні механізми зв'язку образів батьків та політичних лідерів у свідомості молоді. Перший – проєктивно-атрактивний перенос – забезпечує зв'язок образів обох батьків та ідеального політичного лідера. Другий – ідентифікаційний перенос – пов'язує образ матері та політичного лідера-жінки (у нашому випадку - Ю.Тимошенко).

У **чоловічій підгрупі** виділилися три основні фактори. Основу **першого фактора** («*материнське уособлення маскуліної влади*»); внесок у сумарну дисперсію 11,8%) складають майже всі шкали образу матері (винятком є

показники скромності та ступеня довіри), більшість шкал «Я» образу (крім розуму, рівня знань, досвідченості, скромності та любові до своєї країни) та образу В.Януковича (за винятком авторитетності, поваги з боку інших людей, привабливості, розуму, рівня знань, чесності, самостійності). Також до фактора ввійшов ряд показників образів батька (таких, як: авторитетність, привабливість, врівноваженість, сміливість, справедливість, сила, самостійність), ідеального президента (доброзичливість, ступінь довіри, сміливість, вихованість, сила, самостійність, любов до своєї країни) та Ю.Тимошенко (скромність, працелюбність, повага до думки інших, сміливість, вихованість, сила, любов до своєї країни).

Зважаючи на отримані результати, можемо дійти висновку про те, що у цілому даний фактор відображає зв'язок передусім між образами матері, «Я» та В.Януковича. Варто підкреслити зв'язок між образами В.Януковича та матері за ознаками: вміння розв'язувати проблеми, досвідченість, доброзичливість, відповідальність, врівноваженість, працелюбність, повага до думки інших, сміливість, справедливість, вихованість, сила, патріотизм. Поряд з тим наявні зв'язки між окремими шкалами образів батьків та реальних політиків: батька та В.Януковича – за показниками врівноваженості, сміливості, справедливості, сили; батька та Ю.Тимошенко – за ознаками сміливості та сили; матері та Ю.Тимошенко – за характеристиками працелюбності, поваги до думки інших, сміливості, вихованості, сили, патріотизму; батька та ідеального президента – за ознаками сміливості, сили, самостійності; матері та ідеального президента – за показниками доброзичливості, сміливості, вихованості, сили, самостійності, патріотизму.

Значущість образу В.Януковича у цьому факторі можна пояснити тим, що у порівнянні з іншими реальними політиками він сприймається як більш лідерська, владна чоловіча фігура. Вагомість материнського образу пояснюється його пріоритетністю та більшим авторитетом для опитаних у порівнянні з батьком. Також можна зазначити, що з виявлених у даному факторі механізмів проекції, атракції, стереотипізації та ідеалізації згаданий

зв'язок між образами забезпечується в першу чергу проекцією та атракцією (на це вказують отримані показники). Отже, мова йде, найпевніше, про проективно-атрактивний перенос.

Другий фактор («*батьківсько-політична проекція*»; 10,9%) вміщує в собі майже всі показники образу батька (крім шкали скромності), Ю.Тимошенко (крім відповідальності, врівноваженості) та більшість характеристик образу ідеального президента (крім, шкал: авторитетність, привабливість, рівень знань, скромність, відповідальність, чесність, врівноваженість, сила, любов до своєї країни). Крім того, до нього увійшло ряд шкал «Я» образу (повага інших людей, працелюбність, сміливість, справедливість, сила, любов до своєї країни), образу матері (відповідальність, працелюбність, любов до своєї країни), В.Ющенка (скромність, повага до думки інших людей, справедливість, сила, любов до своєї країни) та шкали поваги інших людей і вихованості В.Януковича.

Отже, як бачимо, цей фактор, головним чином, ілюструє наявність зв'язку між образами батька, Ю.Тимошенко та більшістю шкал ідеального президента. Так, образи Ю.Тимошенко і батька пов'язані за ознаками: авторитетність, повага з боку інших, привабливість, розум, рівень знань, вміння розв'язувати проблеми, досвідченість, доброзичливість, ступінь довіри з боку інших, чесність, працелюбність, повага до думки інших, сміливість, справедливість, вихованість, сила, самостійність, любов до своєї країни. У свою чергу, між образами батька та ідеального президента спостерігається зв'язок за шкалами: повага з боку інших, розум, вміння розв'язувати проблеми, досвідченість, доброзичливість, ступінь довіри з боку інших, працелюбність, повага до думки інших, сміливість, справедливість, вихованість, самостійність. Крім того, існують зв'язки між окремими шкалами наступних образів: В.Ющенка і батька – за показниками поваги до думки інших, справедливості, сили, любові до своєї країни; В.Ющенка і матері – за шкалою патріотизму; В.Януковича і батька – за шкалою вихованості; Ю.Тимошенко і матері – за ознаками працелюбності та патріотизму; ідеального президента і матері – за показником працелюбності.

При цьому ми припускаємо, що центральним у цьому факторі є саме образ ідеального президента. Останній пов'язаний з образом батька, оскільки батько для досліджуваних може уособлювати ідеал влади (адже, на думку ряду західних дослідників, витоки уявлень про владу треба шукати в сімейних стосунках). Крім того, з образом ідеального президента пов'язаний образ Ю.Тимошенко, що видається цілком логічним, оскільки серед досліджуваних реальних політиків вона є найавторитетнішою і найпопулярнішою (про це, зокрема, свідчать результати первинної обробки даних). Варто зазначити, що вище вказаний зв'язок забезпечує механізм проєкції, а це дає змогу зробити припущення про спрацьовування проєктивного переносу.

Третій фактор (*«чоловіча політична влада»*; 9,9%) базується на майже всіх шкалах образу В.Януковича (за винятком шкали скромності) та В.Ющенко (крім скромності та вихованості). Поряд з тим він включає ряд характеристик образу Ю.Тимошенко (повага з боку інших людей, ступінь довіри, чесність, повага думки інших, сміливість, справедливість), «Я» (розум, рівень знань, досвідченість, чесність, сміливість, сила), показники рівня знань та врівноваженості образу батька, шкалу любові до своєї країни матері та змінну авторитетності образу ідеального президента. Отже, структура фактора свідчить про зв'язок саме образів реальних політиків-чоловіків – В.Ющенко та В.Януковича. При цьому окремі шкали образів батьків (шкали рівня знань і врівноваженості образу батька та шкала патріотизму матері) пов'язуються з відповідними характеристиками вище названих політиків за допомогою механізму атракції.

У **жіночій підгрупі** виділилося п'ять основних факторів. Основу **першого фактора** (*«жіноча владна ідентифікація»*; внесок у сумарну дисперсію 9,5%) складає значна кількість показників образів Ю.Тимошенко (крім наступних ознак: розум, рівень знань, досвідченість, працелюбність, сміливість, сила) та «Я» (повага з боку інших людей, вміння розв'язувати проблеми, досвідченість, відповідальність, рівень довіри, працелюбність, повага думки інших, сміливість, вихованість, сила, любов до своєї країни). Також до фактора

увійшло по кілька змінних образів В.Ющенко (крім врівноваженості і самостійності), В.Януковича (за винятком чесності, сміливості, вихованості та сили), батька (крім скромності та любові до своєї країни) та матері (доброзичливості, поваги до думки інших людей, сили та любові до своєї країни).

Як бачимо, у даному факторі зв'язок між образами батьківських та політичних авторитетів є слабо вираженим і стосується лише окремих шкал образів батьків, «Я» та Ю.Тимошенко. Зокрема образи батька і Ю.Тимошенко пов'язані за показниками скромності і патріотизму; матері та зазначеного політика – за характеристиками доброзичливості, поваги до думки інших та любові до своєї країни. Також був зафіксований зв'язок між образами В.Януковича та матері за шкалою «сильний-слабкий».

Другий фактор («маскулінний політичний лідер»; 9,22%) утворюють майже всі показники образу В.Януковича, за винятком поваги з боку інших людей. Крім того, до фактора увійшли шкали образів Ю.Тимошенко (повага з боку інших людей, вміння розв'язувати проблеми, ступінь довіри, врівноваженість, працелюбність, сила), В.Ющенко (досвідченість, чесність, самостійність), ідеального президента (досвідченість), батька (авторитетність, розум, рівень знань, ступінь довіри, любов до своєї країни), матері (повага з боку інших людей, відповідальність, сила, самостійність) та «Я» (авторитетність, розум, рівень знань, скромність, ступінь довіри, чесність, справедливість).

Таким чином, можемо дійти висновку про те, що даний фактор загалом уособлює наявні у свідомості опитаної молоді уявлення про особистісні та професійно-ділові риси В.Януковича. Щодо зв'язку між образами батьків та політиків, то він є слабо вираженим і стосується лише окремих шкал. Зокрема, образи В.Ющенко і матері пов'язані за показником самостійності; В.Януковича і матері – за характеристиками «відповідальність», «сила», «самостійність»; В.Януковича і батька – за ознаками авторитетності, розуму, рівня знань, ступеня довіри з боку інших та патріотизму; Ю.Тимошенко і матері - за

шкалами поваги з боку інших і сили; Ю.Тимошенко і батька – за показником ступеня довіри з боку інших.

Третій фактор (*«атракція до чоловічої влади»*; 9,18%) складають загалом показники образів ідеального президента (крім скромності та самостійності) та батька (крім уміння розв'язувати проблеми, скромності, врівноваженості, справедливості та любові до своєї країни). Також фактор вміщує показники образу Ю.Тимошенко (розум, працелюбність, сила) і шкалу скромності образів В.Януковича та матері. Аналіз результатів дає нам можливість стверджувати, що у даному факторі загалом пов'язуються образи батька та ідеального президента (пов'язані наступні характеристики: авторитетність, повага з боку інших, привабливість, розум, рівень знань, досвідченість, доброзичливість, відповідальність, ступінь довіри з боку інших, чесність, працелюбність, повага до думки інших, сміливість, вихованість, сила). Таким чином, можна припустити, що у свідомості опитаних існує архетип «чоловічий авторитет влади». Крім того, спостерігаються зв'язки між деякими шкалами образів батьків та реальних політиків (між образами В.Януковича і матері – за шкалою скромності; між Ю.Тимошенко і батьком – за показниками розуму, працелюбності і сили).

Слід зазначити, що ці зв'язки забезпечується механізмом атракції (на наш погляд, спостерігаємо тут атрактивний перенос).

Четвертий фактор (*«батьківсько-президентські проєкції»*; 6,4%) представлений змінними образу В.Ющенка (крім характеристик: врівноваженість, вихованість і самостійність), а також показниками рівня знань, досвідченості та самостійності Ю.Тимошенко, шкалою врівноваженості В.Януковича, змінною авторитетності батька, характеристиками авторитетності, скромності, сміливості матері та поваги з боку інших людей і розуму «Я». Отже, бачимо, що у даному факторі образи батьківських і політичних авторитетів пов'язані за окремими шкалами (образи В.Ющенка і батька – за показником авторитетності; В.Ющенка і матері – за характеристиками авторитетності, скромності, сміливості). Ці зв'язки

забезпечується механізмом проекції. Таким чином, можна припустити спрацьовування у даному випадку так званого проективного переносу.

Основу п'ятого фактора (*«стереотипно-атраکتивний перенос жіночого авторитету»*; 6%) складають показники образів Ю.Тимошенко (авторитетність, розум, рівень знань, вміння розв'язувати проблеми, чесність, врівноваженість, працелюбність, сміливість, справедливість, сила, самостійність, любов до своєї країни) та матері (авторитетність, розум, рівень знань, вміння розв'язувати проблеми, відповідальність, ступінь довіри, працелюбність, повага до думки інших, сміливість, справедливість, самостійність). Крім того, до фактора увійшло по кілька шкал образів В.Ющенка (доброзичливість, врівноваженість, справедливість), батька (ступінь довіри, врівноваженість) та «Я» (врівноваженість, сміливість).

Як бачимо, загалом у цьому факторі пов'язані образи Ю.Тимошенко та матері. Цей зв'язок спостерігається за такими ознаками, як авторитетність, розум, рівень знань, вміння розв'язувати проблеми, працелюбність, сміливість, справедливість, самостійність. Отже, мова йде про так званий «жіночий авторитет влади». Це підтверджується результатами первинної обробки даних, які вказують на позитивну оцінку обох образів респондентами. Поряд з тим мають місце зв'язки між образами В.Ющенка, Ю.Тимошенко і батька за шкалою врівноваженості. Дані зв'язки забезпечується механізмами стереотипізації та атракції. Отже, напевно відбувається стереотипно-атраکتивний перенос.

3.1.2. Результати факторного аналізу у підгрупах з різним ступенем вираженості механізмів

Наступним етапом обробки даних став факторний аналіз результатів у підгрупах з різним рівнем конкретних механізмів. Для цього ми вирахували середні статистичні значення вираженості кожного механізму і, орієнтуючись на них, поділили всіх досліджуваних на групи умовно з низьким та високим

ступенем прояву того чи іншого механізму (до першої підгрупи входили досліджувані з показниками до середнього включно, а до другої – з показниками вище середнього). У результаті були отримані наступні співвідношення досліджуваних з низьким і високим рівнями вираженості механізмів: стереотипізації – 55% і 45% відповідно, атракції – 62 і 38%, проєкції – 56% і 44%, ідентифікації – 51% і 49 %, регресії – 66% і 34 %, ідеалізації – 84% і 16%.

Метою даного факторного аналізу було виокремлення факторів, які б містили в собі змінні образів політичних та батьківських авторитетів. При цьому образи батьків та «Я» факторизувалися окремо з образами кожного із досліджуваних політичних лідерів (В.Ющенко, В.Януковича, Ю.Тимошенко та ідеального президента). Під час якісного аналізу факторів ми звертали увагу на змінні з факторними навантаженнями не менше 0,4.

Стереотипізація

Факторизація образів В.Ющенко, батьків та «Я».

Так, у групі з низьким показником механізму стереотипізації було зафіксовано п'ять основних факторів. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 12,6%) вміщував більшість шкал образу матері (17 із 21) та сім показників образу «Я».

Структуру **другого фактора** (11,1%) складали майже всі показники образу В.Ющенко (18), а також по одній шкалі образів матері та «Я». Зазначимо, що шкали образів В.Ющенко та матері у цьому факторі не були тотожні.

Третій фактор (10,3%) включає в себе переважну більшість характеристик образу батька (17).

Четвертий фактор (7,3%) утворило по кілька шкал образів В.Ющенко (2), батька (2), матері (6), «Я» (1). Наголосимо, що шкали образів В.Ющенко та батьків у даному факторі не були тотожними.

До **п'ятого фактора** (6,1%) увійшло сім шкал образу «Я» та три показники образу батька.

Таким чином, аналіз результатів дає можливість припустити, що у свідомості осіб з низьким ступенем вираженості механізму стереотипізації образи батьків та В.Ющенко не пов'язані. Натомість зафіксовані закономірні зв'язки між образами «Я» та батьків.

Що стосується **групи з високим рівнем стереотипізації**, то тут також виділилося п'ять основних факторів. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 14,7%) базується на майже всіх (20 із 21) показниках образу батька. Крім того, він включає п'ять шкал «Я»-образу та одну шкалу образу матері.

До **другого фактора** (9,7%) увійшло більшість шкал образу В.Ющенко (14), а також по одній шкалі образів батька та матері. Підкреслимо, що шкали образів В.Ющенко та батьків у даному факторі не є аналогічними.

Основу **третього фактора** (8,8%) складають значна кількість шкал образу «Я» (11) та кілька показників образу матері (3).

Четвертий фактор (8,2%) увібрав у себе ряд характеристик образів «Я» (7), В.Ющенко (4), матері (2), батька (2). Такі результати дають змогу виявити існування зв'язку між образами батька та В.Ющенко за шкалою справедливості.

Структуру **п'ятого фактора** (6,8%) утворили лише показники образу матері (11).

Підсумовуючи вище сказане, зазначимо, що у даній групі образи батьківських і політичних авторитетів майже не пов'язані (винятком є лише одна шкала). Поряд з тим фіксуються закономірні зв'язки між образами батьків та «Я».

Факторизація образів В.Януковича, батьків та «Я».

У **групі з низьким показником механізму стереотипізації** виокремилася п'ять основних факторів. До складу **першого** (внесок у сумарну дисперсію 15,7%) увійшли майже всі характеристики образу В.Януковича (20 з 21), а також дві шкали «Я»-образу.

Другий фактор (13,2%) базується на більшості характеристик образу матері (17). Також до фактора входять чотири шкали «Я»-образу та одна – образу батька.

Основу **третього фактора** (9,8%) складає переважна кількість показників образу батька (17).

Четвертий фактор (7,8%) вміщує ряд шкал образу «Я» (10), а також по одній шкалі образів батька та матері.

П'ятий фактор (5,6%) включає по кілька змінних образів матері (4), батька (3) та «Я» (3).

Підсумовуючи отримані результати, вкажемо, що у зазначеній групі зв'язку між образами батьків та В.Януковича не виявлено; поряд з тим у ряді факторів, простежується зв'язок між шкалами материнського образу та «Я».

У групі з високим показником механізму стереотипізації було зафіксовано п'ять основних факторів. **Перший** (внесок до сумарної дисперсії 15,3%) включав майже всі (за винятком однієї) шкали образу батька, шість змінних «Я»-образу та один показник образу матері.

Другий фактор (12,4%) базувався на всіх шкалах образу В.Януковича та включав одну характеристику «Я»-образу.

До **третього фактора** (7,6%) увійшов ряд шкал образу «Я» (7) та три шкали образу матері.

Четвертий фактор (7,5%) утворило більшість змінних материнського образу (12), дві характеристики «Я»-образу та одна – образу В.Януковича. У цьому факторі було виявлено зв'язок між образами матері та В.Януковича за шкалою врівноваженості.

П'ятий фактор (7,4%) включає в себе кілька змінних образів «Я» (7), матері (2), В.Януковича (2) та один показник образу батька. Зазначимо, що шкали образів В.Януковича та батьків у цьому факторі не є відповідними.

Отже, отримані результати дають право стверджувати, що у даній групі зв'язку між образами батьків та В.Януковича практично не існує (винятком є лише один показник). Спостерігаються зв'язки між окремими показниками образів батьків та «Я».

Факторизація образів Ю.Тимошенко, батьків та «Я».

У групі з низьким ступенем вираженості стереотипізації виокремилася

п'ять основних факторів. **Перший фактор** (внесок до сумарної дисперсії 14,2%) склали майже всі шкали образу матері (19 із 21), кілька показників образу «Я» (5) та одна характеристика образу батька.

Другий фактор (13,3%) базується на майже всіх характеристиках образу Ю.Тимошенко (20). Також до нього увійшло кілька показників «Я»-образу (3) та по одній шкалі образів батька й матері. Отримані результати дають можливість стверджувати, що образи батька та Ю.Тимошенко пов'язані за шкалою самостійності, а образи матері і зазначеного політика – за шкалою патріотизму.

Основу третього фактора (10,1%) утворює більшість шкал образу батька (18).

До четвертого фактора (8,1%) увійшов ряд шкал «Я»-образу (12) та дві шкали образу матері.

П'ятий фактор (4,9%) вміщував по два показники образів Ю.Тимошенко та матері і одну шкалу образу батька. Зважаючи на дані, можна також стверджувати, що образи батька та Ю.Тимошенко пов'язані між собою за показником вихованості.

Таким чином, можемо дійти наступного висновку – у вказаній групі образи батьків та Ю.Тимошенко практично не пов'язані (виняток складають лише окремі характеристики). Поряд з тим наявні зв'язки між шкалами образів «Я» та батьків.

У групі з високим рівнем стереотипізації виділилося п'ять основних факторів. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 14,4%) базується на майже всіх шкалах образу батька (20 із 21), а також включає кілька шкал «Я»-образу (5) та одну шкалу образу матері.

Структуру **другого фактора** (12,6%) склали майже всі показники образу Ю.Тимошенко (19), ряд шкал образу «Я» (4) та одна шкала материнського образу. Отримані дані вказують на те, що образи матері та Ю.Тимошенко пов'язані за показником самостійності.

Третій фактор (8,4%) включає в себе кілька шкал «Я»-образу (6), та по дві

характеристики образів матері та Ю.Тимошенко. Відповідно до результатів можна вести мову про існування зв'язку між образами матері та Ю.Тимошенко за шкалою вихованості.

Четвертий фактор (7,9%) утворили ряд шкал образів матері (12) та «Я» (5), а також одна шкала образу Ю.Тимошенко. Зазначимо, що шкали образів Ю.Тимошенко та матері у цьому факторі не є відповідними.

До **п'ятого фактора** (6,3%) увійшло по кілька змінних образів «Я» (3), матері (2), батька (2) і одна шкала Ю.Тимошенко. Шкали образів Ю.Тимошенко та батьків у цьому випадку також не є аналогічними.

Таким чином, аналіз результатів дає можливість зробити висновок, що у свідомості осіб з високим ступенем вираженості механізму стереотипізації образи батьків та Ю.Тимошенко пов'язані лише за окремими шкалами. Поряд з тим спостерігаються закономірні зв'язки між деякими шкалами образів батьків та «Я».

Факторизація образів ідеального президента, батьків та «Я».

У групі з низьким показником механізму стереотипізації було зафіксовано п'ять основних факторів. До складу **першого** (внесок у сумарну дисперсію 10,5%) увійшла більшість ознак образу батька (16 із 21) та одна шкала образу ідеального президента. Як показують результати, образи батька та ідеального президента пов'язані за шкалою досвідченості.

Другий фактор (10,3%) базується на ряді характеристик образу матері (13) та кількох показниках образів батька (4) і «Я» (3).

Основу третього фактора (10,1%) складає переважна кількість показників образу ідеального президента (17) та одна шкала «Я»-образу.

Четвертий фактор (9,4%) вміщує ряд шкал образу матері (12), «Я» (5) та одну ознаку образу батька.

П'ятий фактор (7,2%) включає кілька змінних образу «Я» (9) та один показник образу батька.

Підсумовуючи результати, зазначимо, що у даній групі зв'язку між образами батьків та ідеального президента практично не існує (виняток складає

лише одна шкала). Проте спостерігаються зв'язки між певними шкалами образів матері та «Я».

У групі з високим показником механізму стереотипізації виокремилися п'ять основних факторів. **Перший** (внесок до сумарної дисперсії 14,9%) включав майже всі (20) шкали образу батька, п'ять змінних «Я»-образу, дві – образу ідеального президента та одну – образу матері. Враховуючи отримані дані, можна вести мову про наявність зв'язку між образами батька та ідеального президента за показниками досвідченості та працелюбності.

Другий фактор (10,5%) базувався на більшості шкал образу ідеального президента (17) та включав дві характеристики «Я»-образу.

До **третього фактора** (8,1%) увійшов ряд шкал образу «Я» (10), два показники образу ідеального президента та одна шкала образу матері. Тут було виявлено зв'язок між образами матері та ідеального президента за шкалою вихованості.

Четвертий фактор (7,4%) утворило шість змінних Я-образу, дві характеристики материнського образу і по одній ознаці образів батька та ідеального президента. Але зазначимо, що шкали образів ідеального президента та батьків у цьому факторі не є відповідними.

П'ятий фактор (6,6%) характеризує наявний у свідомості молоді образ матері, оскільки включає в себе більшість його показників (13).

Отже, отримані результати дають змогу стверджувати, що у зазначеній групі спостерігається зв'язок між образами батьків та ідеального президента за поодинокими шкалами. Також існує зв'язок між образами батьків та «Я» за певними шкалами.

Підсумовуючи дані факторного аналізу за ступенем вираженості механізму стереотипізації можна дійти висновку, що у випадку як високого, так і низького показника даного механізму зв'язок між образами політичних та батьківських авторитетів є незначним і стосується лише окремих шкал.

Атракція

Факторизація образів В.Ющенко, батьків та «Я».

У групі з низьким ступенем вираженості механізму атракції виокремилося п'ять основних факторів. **Перший фактор** (внесок до сумарної дисперсії 12,4%) склали майже всі шкали образу батька (19 із 21) та одна характеристика «Я»-образу.

Другий фактор (11,4%) базується на більшості характеристик образу матері (16) та кількох показниках «Я»-образу (3).

Основу третього фактора (9,2%) утворює більшість шкал образу В.Ющенко (14) та одна шкала материнського образу. Зазначимо, що шкали вищезгаданих образів у цьому факторі не є відповідними.

До четвертого фактора (9,1%) увійшов ряд шкал «Я»-образу (11), дві шкали образу матері та один показник образу батька.

П'ятий фактор (6%) вміщував по кілька змінних образів В.Ющенко (6) та «Я» (4) і одну шкалу образу матері. Варто наголосити, що шкали даних образів у цьому факторі не є аналогічними.

Таким чином, можемо дійти наступного висновку – у даній групі образи батьків та В.Ющенко не пов'язані між собою. Поряд з тим фіксуються зв'язки між складовими образів батьків (переважно матері) та «Я».

У групі з високим рівнем атракції виділилося п'ять основних факторів. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 16,2%) базується на більшості шкал образів батька (17 із 21) та матері (13), а також включає кілька шкал «Я»-образу (3).

Структуру **другого фактора** (11,8%) склали переважна кількість показників образу В.Ющенко (16) та по три шкали образів батька та «Я». Отримані дані вказують на те, що образи батька та В.Ющенко пов'язані за такими шкалами, як: «вміння розв'язувати проблеми», «відповідальність» та «працелюбність».

Третій фактор (7,9%) включає в себе ряд шкал «Я»-образу (8), матері (5) та В.Ющенко (4). Відповідно до результатів можна стверджувати про існування

зв'язку між образами В.Ющенко та матері за показником доброзичливості.

Четвертий фактор (7,2%) утворили по кілька шкал образів «Я» (5), батька (2), В.Ющенко (2) та одна шкала образу матері. Підкреслимо, що шкали образів В.Ющенко та батьків у цьому факторі не є відповідними.

До **п'ятого фактора** (7%) увійшло по кілька змінних образів матері (4), батька (4) В.Ющенко (4) та «Я» (3). Виходячи з отриманих даних, можна зробити висновок про існування зв'язку між окремими шкалами образів батька та В.Ющенко (за показниками врівноваженості та патріотизму).

Таким чином, аналіз результатів дає можливість вести мову про те, що у політичній свідомості осіб з високим ступенем вираженості атракції образи батьків та В.Ющенко пов'язані за певними шкалами. Також наявні зв'язки між окремими шкалами образів батьків і «Я».

Факторизація образів В.Януковича, батьків та «Я».

У групі з **низьким показником атракції** виокремилися чотири основні фактори. Основу **першого фактора** (внесок до сумарної дисперсії 13,2%) утворили майже всі ознаки образу батька (19 із 21) та одна шкала «Я»-образу.

Другий фактор (12,6%) базується на переважній кількості (19) характеристик образу В.Януковича.

До **третього фактора** (11,5%) увійшла більшість змінних образу матері (15) та кілька показників «Я»-образу (4).

Четвертий фактор (9,1%) вміщує ряд шкал образів «Я» (13) та матері (3), а також по одній шкалі образів В.Януковича і батька. Слід зазначити, що шкали образів В.Януковича та батьків у цьому факторі не є відповідними.

Отже, спираючись на результати, можемо дійти такого висновку: у вказаній групі образи батьків та В.Януковича не пов'язані між собою. Однак спостерігаються зв'язки між певними показниками образів «Я» та батьків.

У групі з **високим показником атракції** також виділилися чотири основні фактори. **Перший фактор** (18,7%) поєднував усі показники образу В.Януковича та по кілька шкал образів батька (2), матері (2), «Я» (3). Таким чином, бачимо, що існує зв'язок між образами батьків та зазначеного політика

за окремими шкалами (з образами батька та матері - за шкалою вміння розв'язувати проблеми; з образом батька - за показником працелюбності та з материнським образом - за ознакою врівноваженості).

Другий фактор (13,4%) склала більшість характеристик образу батька (17), значна кількість шкал образу матері (10) та дві ознаки образу «Я».

Третій фактор (8,7%) утворили по сім шкал образів матері та «Я».

До **четвертого фактора** (8,2%) увійшло по кілька характеристик образів батька (8), матері (2) та «Я» (5).

Підсумовуючи вище сказане зазначимо, що у цій групі зафіксовано зв'язки лише між окремими шкалами батьківських образів та образу В.Януковича. Крім того, фіксуються зв'язки між певними шкалами образів «Я» і батьків.

Факторизація образів Ю.Тимошенко, батьків та «Я».

У групі з **низьким ступенем атракції** виокремилася п'ять основних факторів. **Перший фактор** (внесок до сумарної дисперсії 13,2%) склали майже всі шкали образу батька (20 із 21) та кілька показників образу «Я» (3).

Другий фактор (11,5%) базується на більшості характеристик образу матері (15). Також до нього увійшли кілька шкал «Я»-образу (3) та одна шкала образу Ю.Тимошенко. Зазначимо, що шкали образів Ю.Тимошенко та матері у цьому факторі не є тотожними.

Основу третього фактора (10,1%) утворює значна кількість шкал образу Ю.Тимошенко (12), кілька шкал «Я»-образу (3) та по одному показникові образів батька й матері. Ці результати дають підстави стверджувати існування зв'язку між образами батьків та Ю.Тимошенко за окремими шкалами. Так, образи батька та Ю.Тимошенко пов'язані за шкалою скромності, а образи матері та згаданого політика – за шкалою патріотизму.

До **четвертого фактора** (9,2%) увійшли більшість шкал «Я»-образу (15) та три шкали образу матері.

П'ятий фактор (6,4%) вміщував ряд характеристик образу Ю.Тимошенко (8) та одну змінну «Я»-образу.

Таким чином, у даній групі образи батьків та Ю.Тимошенко практично не

пов'язані (виняток складають лише окремі характеристики). При цьому наявні цілком логічні зв'язки між певними показниками образів «Я» та батьків.

У групі з високим рівнем атракції було зафіксовано п'ять основних факторів. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 14,7%) базується майже на всіх шкалах образу Ю.Тимошенко (18 із 21), а також включає по одному показникові образів батька, матері та «Я». Як показують результати, образ батька пов'язується з образом зазначеного політика за шкалою врівноваженості, а образ матері – за ознакою патріотизму.

Структуру **другого фактора** (11,6%) склала переважна кількість змінних образу батька (17) та по кілька шкал образів матері (8) та «Я» (3).

Третій фактор (10,4%) включає в себе змінні образу матері (11) та по кілька характеристик образів батька (4), «Я» (3) та Ю.Тимошенко (2). Відповідно до результатів можна стверджувати існування зв'язку між образом Ю.Тимошенко та образами матері (за шкалою досвідченості) і батька (за показником сили).

Четвертий фактор (8%) утворили дванадцять шкал «Я»-образу, три шкали образу матері та один показник образу батька.

До **п'ятого фактора** (7%) увійшли по кілька змінних образів «Я» (6), матері (3), батька (2) і одна шкала Ю.Тимошенко. Підкреслимо, що шкали образів зазначеного політика та батьків у даному факторі не є відповідними.

Отже, аналіз результатів дає можливість зробити висновок, що у політичній свідомості осіб з високим ступенем вираженості механізму атракції образи батьків та Ю.Тимошенко пов'язані за окремими шкалами. Також спостерігаються зв'язки між певними шкалами образів обох батьків і «Я».

Факторизація образів ідеального президента, батьків та «Я».

У групі з низьким показником механізму атракції виокремилася п'ять основних факторів. До складу **першого** (внесок у сумарну дисперсію 12,7%) увійшли майже всі ознаки образу батька (за винятком однієї) та одна шкала образу ідеального президента. Згідно з результатами, образи батька та ідеального президента пов'язані за шкалою досвідченості.

Другий фактор (10,5%) базується на практично всіх (крім однієї) характеристиках образу ідеального президента.

Основу третього фактора (10,4%) складає переважна кількість показників образу матері (17) та дві шкали «Я»-образу.

Четвертий фактор (9,7%) вміщує більшість змінних Я»-образу (17), три шкали образу матері та одну – батька.

П'ятий фактор (4,9%) включає по три змінних образів матері та батька і по одній ознаці образів «Я» та ідеального президента. Зауважимо, що показники образів ідеального політичного лідера і батьків у цьому факторі не є відповідними.

Як бачимо, у зазначеній групі зв'язку між образами батьків та ідеального президента практично не існує (виняток складає лише одна шкала). Поряд з тим наявні зв'язки між певними показниками образів батьків (переважно матері) та «Я».

У групі з високим показником механізму атракції було зафіксовано п'ять основних факторів. **Перший** (внесок до сумарної дисперсії 14,7%) включав більшість шкал образу батька (15) та по кілька шкал образів матері (7), ідеального президента (4) і «Я» (3). Враховуючи отримані дані, можна вести мову про те, що між образами батьків та ідеального президента існує певний зв'язок. Зокрема, образ батька пов'язаний з образом ідеального президента за показниками ступеня довіри і вихованості, образ матері – за показниками ступеня довіри і сміливості.

Другий фактор (10,7%) базувався на кількох шкалах образів ідеального президента (8), матері (7), «Я» (4) і одній шкалі образу батька. У даному факторі образи батька та ідеального президента пов'язані за показником сили, а образи матері та ідеального президента – за характеристиками розуму, досвідченості і вихованості.

До **третього фактора** (9,5%) увійшов ряд шкал образу ідеального президента (3), батька (4), матері (6) та «Я» (5). Крім того, було виявлено зв'язок між образами батька та ідеального президента за показником уміння

розв'язувати проблеми та між образом матері і ідеального президента за вищезгаданим показником та характеристикою «доброзичливість».

Четвертий фактор (8,8%) утворили ряд ознак «Я»-образу (8), ідеального президента (7) та дві характеристики материнського образу. Згідно з даними, можна констатувати існування зв'язку між образами матері та ідеального президента за шкалою «поважає-не поважає думку інших людей».

П'ятий фактор (5,9%) складається з кількох ознак образів «Я» (3), матері (2) і батька (2).

Отже, отримані результати дають змогу стверджувати, що у цій групі за рядом шкал спостерігається зв'язок між образами батьків та ідеального президента. Також існують зв'язки між окремими характеристиками образів батьків (переважно матері) і «Я».

Спираючись на вищенаведені дані, можна зробити наступний висновок: механізм атракції забезпечує зв'язок між образами батьків та політиків за рядом шкал (професійно-ділового, інтелектуального, характерологічного типів). При цьому найбільша кількість таких зв'язків спостерігається між показниками образів батька, матері та ідеального політичного лідера.

Проекція

Факторизація образів В.Ющенка, батьків та «Я».

У групі з низьким показником механізму проекції було зафіксовано п'ять основних факторів. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 11,4%) вміщував більшість шкал образу батька (18 із 21) та два показники образу матері.

Структуру **другого фактора** (10,8%) складала більшість характеристик «Я»-образу (17), кілька шкал образів матері (4) та В.Ющенка (2). Варто підкреслити, що шкали образів В.Ющенка та матері у цьому факторі не були відповідними.

Третій фактор (8,2%) включає в себе ряд змінних образу В.Ющенка (12) та одну шкалу образу матері. Відповідно до результатів, робимо висновок про

те, що зазначені образи пов'язані за шкалою відповідальності.

Четвертий фактор (7,1%) утворили ряд шкал образу матері (9) і один показник «Я»-образу.

До **п'ятого фактора** (5,7%) увійшли по кілька шкал образів В.Ющенко (3), батька (2), матері (3) і одна шкала «Я»-образу. Аналіз складових фактора дає можливість вести мову про існування зв'язку між образами матері та В.Ющенко за показником скромності.

Таким чином, отримані результати дають можливість зробити висновок, що у політичній свідомості осіб з низьким ступенем вираженості проєкції образи батьків та В.Ющенко пов'язані лише за окремими шкалами. Поряд з тим зустрічаються зв'язки між відповідними шкалами образів матері та «Я».

Щодо **групи з високим показником механізму проєкції**, то тут також було зафіксовано п'ять основних факторів. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 15%) базується на майже всіх (19 із 21) показниках образу батька. Крім того, він включає три шкали «Я»-образу та дві шкали образу матері.

До **другого фактора** (12,5%) увійшли всі, за винятком однієї, шкали образу В.Ющенко, а також по одній шкалі образів батька та матері. Відповідно до структури фактора, можна вести мову про існування зв'язку між усіма зазначеними образами за показником патріотизму.

Основу **третього фактора** (11,2%) складають значна кількість шкал образу матері (15) та кілька показників «Я»-образу (4).

Четвертий фактор (7%) увібрав у себе ряд характеристик образів «Я» (5) і матері (5).

Структуру **п'ятого фактора** (6,6%) утворили показники образів «Я» (8) та батька (3).

Підсумовуючи вище сказане, зазначимо: у вказаній групі практично не зафіксовано зв'язку між шкалами батьківських образів та образу В.Ющенко (винятком є лише один показник). При цьому спостерігаються зв'язки між певними змінними образів обох батьків та «Я».

Факторизація образів В.Януковича, батьків та «Я».

У групі з низьким показником проєкції виокремилося п'ять основних факторів. Основу **першого фактора** (внесок до сумарної дисперсії 15,1%) утворили всі ознаки образу В.Януковича та дві шкали образу матері. Враховуючи результати, можемо дійти висновку про те, що образи В.Януковича та матері пов'язані за шкалами відповідальності та сміливості.

Другий фактор (11,4%) базується на переважній кількості (19) характеристик образу батька. Крім того, до нього увійшов ряд шкал образу матері (4).

До **третього фактора** (9,6%) увійшли більшість змінних «Я»-образу (13) та кілька показників образу матері (4).

Четвертий фактор (7,2%) вміщує ряд шкал образів матері (11) та «Я» (3).

До складу **п'ятого фактора** (5,1%) увійшли по кілька характеристик образів «Я» (5), матері (2) і батька (2).

Отже, спираючись на результати, робимо висновок: у цій групі образи батьків та В.Януковича практично не пов'язані між собою (виняток складають лише окремі показники). При цьому наявні зв'язки між окремими шкалами образу матері та «Я»-образу.

У групі з високим показником проєкції виділилися чотири основні фактори. **Перший фактор** (внесок до сумарної дисперсії 15,8%) поєднував більшість показників образу батька (19), по кілька шкал образів «Я» (3) і матері (2) та одну змінну образу В.Януковича. Відповідно до структури фактора, можна констатувати зв'язок між образами батька та В.Януковича за шкалою «користується-не користується повагою інших людей».

Другий фактор (13,3%) складала більшість характеристик образу В.Януковича (19) та один показник «Я»-образу.

Третій фактор (12%) утворили більшість шкал образу матері (16) та кілька шкал «Я»-образу (4).

До **четвертого фактора** (7,9%) увійшли ряд шкал образу «Я» та окремі показники образів матері (3), батька (2) та В.Януковича (2). Зазначимо, що показники образів В.Януковича та батьків у даному факторі не є тотожними.

Отже, у цій групі практично не простежується зв'язків між шкалами батьківських образів та образу В.Януковича (за винятком однієї шкали). Однак, як і в попередніх групах, тут існують зв'язки між окремими показниками батьківських образів та «Я»-образу.

Факторизація образів Ю.Тимошенко, батьків та «Я».

У групі з низьким показником проєкції виділилося п'ять основних факторів. **Перший фактор** (внесок до сумарної дисперсії 12,1%) склали більшість показників образу Ю.Тимошенко (19) та 2 характеристики «Я»-образу.

Другий фактор (10,5%) базується на більшості характеристик образу батька (17) та одній ознаці образу матері.

Третій фактор (9,3%) утворив ряд показників образів «Я» (9), матері (4) та Ю.Тимошенко (3). Варто підкреслити, що показники образів Ю.Тимошенко та матері у цьому факторі не є аналогічними.

До четвертого фактора (7,9%) увійшли змінні образів матері (12) та «Я» (3).

П'ятий фактор (6,4%) вміщував ряд характеристик образу «Я» (8), дві ознаки образу матері та одну – батька.

Таким чином, у зазначеній групі образи батьків та Ю.Тимошенко не пов'язані. При цьому існують закономірні зв'язки між певними шкалами образів матері та «Я».

У групі з високим рівнем проєкції виділилися чотири основні фактори. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 15,5%) базується майже на всіх ознаках образу батька (19), а також включає вісім шкал образу «Я» та один показник образу матері.

Структуру **другого фактора** (13,3%) склали всі показники образу Ю.Тимошенко, а також 2 змінні «Я»-образу та одна характеристика батька. Зауважимо, що між образами Ю.Тимошенко та батька спостерігається зв'язок за показником доброзичливості.

Третій фактор (12,5%) включає в себе змінні образу матері (17) та три

показники образу «Я».

В основі **четвертого фактора** (7,7%) були окремі показники образів «Я» (8), матері (2) та батька (1).

Отже, аналіз результатів дозволяє зробити висновок, що у політичній свідомості осіб з високим ступенем вираженості механізму проєкції образи батьків та Ю.Тимошенко практично не пов'язані один з одним (винятком є лише одна характеристика). Але тут існують певні зв'язки між окремими шкалами батьківських образів та «Я».

Факторизація образів ідеального президента, батьків та «Я».

У групі з низьким показником механізму проєкції виділилося п'ять основних факторів. До складу **першого** (внесок у сумарну дисперсію 12,2%) увійшли переважна кількість ознак образу батька (17) та по кілька ознак образів ідеального президента (3) і матері (2). При цьому слід відмітити, що образи батька та ідеального президента пов'язані за шкалами «мало-багато знає», «не викликає – викликає довіру».

Другий фактор (9,6%) базується на ряді шкал образів «Я» (12) та матері (4).

Основу третього фактора (9,3%) складає більшість шкал образу ідеального президента (14) та дві шкали образу батька. Зазначимо наявність зв'язку між згаданими образами за показником сили.

Четвертий фактор (7,5%) вміщує ряд шкал образу матері (9), ідеального президента (2) та «Я» (1). Зауважимо, що шкали образів ідеального політичного лідера та матері у цьому факторі не є відповідними.

П'ятий фактор (5,9%) включає по кілька ознак образів «Я» (5), матері (3) та один показник образу ідеального політичного лідера. Варто підкреслити, що шкали образів ідеального президента та матері у даному факторі також не є тотожними.

Підсумовуючи отримані результати, підкреслимо, що у даній групі зв'язку між образами батьків та ідеального президента практично не існує (виняток складають лише поодинокі характеристики). При цьому фіксуються зв'язки між

певними показниками образів «Я» та матері.

У групі з високим показником проєкції також виділилися п'ять основних факторів. **Перший** (внесок до сумарної дисперсії 14,6%) включає майже всі ознаки образу батька (19), по кілька ознак образів «Я» (4) та матері (2) та одну характеристику ідеального президента. При цьому за ознакою працелюбності спостерігається зв'язок між образами обох батьків та ідеального президента.

Другий фактор (11,8%) базується на більшості шкал образу матері (17) та включає дві характеристики «Я»-образу та одну - батька.

До **третього фактора** (11,7%) увійшла переважна більшість шкал образу ідеального президента (17) та дві змінні «Я»-образу.

Четвертий фактор (7,1%) утворили частина шкал «Я»-образу (7), дві – образу матері та одна – батька.

Основу **п'ятого фактора** (6,6%) складають окремі ознаки образів «Я» (5), матері (2), батька (1) та ідеального політичного лідера (1). Підкреслимо, що тут спостерігається зв'язок між образами матері та ідеального президента за шкалою врівноваженості.

Отже, отримані результати дають змогу стверджувати, що у вказаній групі спостерігається зв'язок між образами батьків та ідеального президента лише за одиничними шкалами. Крім того, існують зв'язки між певними ознаками образів обох батьків та «Я».

Підсумовуючи дані факторного аналізу за ступенем вираженості механізму проєкції, можна дійти висновку, що у випадку як високого, так і низького показника даного механізму зв'язок між образами політичних та батьківських авторитетів є незначним і стосується лише окремих шкал.

Регресія

Факторизація образів В.Ющенка, батьків та «Я».

У групі з низьким ступенем вираженості механізму регресії виділилося п'ять основних факторів. **Перший фактор** (внесок до сумарної дисперсії 12%) за своєю структурою складався з майже всіх шкал образу батька (20 із 21) та

трьох показників «Я»-образу.

Другий фактор (10,9%) базується на більшості характеристик образу матері (17). Також до нього увійшли кілька показників «Я»-образу (2) і одна характеристика образу батька.

Основу третього фактора (9%) утворює більшість шкал образу В.Ющенко (14).

До четвертого фактора (8,3%) увійшли показники «Я»-образу (17) та один показник образу В.Ющенко.

П'ятий фактор (5,7%) містив складові образів В.Ющенко (4), матері (2), батька (1) та «Я» (1). При цьому слід зазначити, що показники образів В.Ющенко та обох батьків у цьому факторі не є відповідними.

Таким чином, у даній групі образи батьків та В.Ющенко не пов'язані між собою. Однак тут спостерігаються логічні зв'язки між окремими характеристиками батьківських образів та «Я»-образу.

У групі з високим рівнем регресії також виділилися п'ять основних факторів. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 13,4%) базується на більшості шкал образу батька (16) та включає по одній змінній образів матері і «Я».

Структуру **другого фактора** (10,5%) склали більшість показників образу «Я» (14) та кілька шкал образу батька (4).

Третій фактор (10,4%) включає в себе більшість змінних образу В.Ющенко (17) та по одній характеристиці образів батька, матері і «Я». Відповідно до результатів, можна стверджувати існування зв'язку між шкалами образів В.Ющенко та обох батьків за показником патріотизму.

Четвертий фактор (9,5%) утворили шкали образів матері (12), батька (3), В.Ющенко (2) та «Я» (1). Зазначимо, що шкали образів В.Ющенко та батьків у даному випадку не є відповідними.

До п'ятого фактора (7%) увійшло по кілька змінних образів матері (5), В.Ющенко (3) та «Я» (2). Виходячи з отриманих даних, можна вести мову про існування зв'язку між образами В.Ющенко та матері за шкалою працелюбності.

Таким чином, аналіз результатів дає можливість зробити висновок, що у політичній свідомості осіб з високим ступенем вираженості механізму регресії образи батьків та В.Ющенко пов'язані за окремими шкалами.

Факторизація образів В.Януковича, батьків та «Я».

У групі з низьким показником регресії виокремилися п'ять основних факторів. Основу **першого фактора** (внесок до сумарної дисперсії 14,2%) утворили всі ознаки образу В.Януковича.

Другий фактор (11,7%) базується на майже всіх (20 із 21) характеристиках образу батька. Також фактор включає по одній шкалі «Я»образу та образу В.Януковича. При цьому образи батька та В.Януковича тут пов'язані за шкалою «не користується-користується повагою інших людей».

До **третього фактора** (10,2%) увійшли більшість змінних образу матері (17) та кілька показників «Я»-образу (3).

Четвертий фактор (7,5%) вміщує ряд шкал «Я»-образу (12) та одну змінну образу матері.

П'ятий фактор (5,7%) містить по кілька ознак образів матері (5) та «Я» (4) і один показник образу батька.

Отже, спираючись на результати, можемо дійти висновку: у зазначеній групі образи батьків та В.Януковича практично не пов'язані між собою (виняток складає лише одна шкала). Проте наявні зв'язки між окремими змінними образів обох батьків та «Я».

У групі з високим показником регресії виділилися чотири основні фактори. **Перший фактор** (внесок до сумарної дисперсії 13,9%) поєднував переважну більшість показників образу В.Януковича (18 із 21), дві шкали «Я» образу та по одній характеристиці образів батька і матері. Відповідно до результатів, можна вести мову про зв'язок між образами матері та згаданого політика за показником чесності.

Другий фактор (13%) складала більшість характеристик образу батька (16) та по дві шкали образів матері і «Я».

Третій фактор (11,3%) утворив ряд шкал «Я»-образу. Крім того, до

фактора увійшло по кілька змінних образів батька (4), В.Януковича (3) та матері (2). Слід зауважити, що шкали образів В.Януковича та батьків у цьому факторі не є аналогічними.

Четвертий фактор (9,9%) містив більшість ознак образу матері (13) та кілька показників «Я»-образу (4).

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що у цій групі зафіксовано зв'язок лише за однією шкалою. Попри це, тут фіксуються окремі зв'язки між певними характеристиками образів батьків та «Я».

Факторизація образів Ю.Тимошенко, батьків та «Я».

У групі з низьким ступенем вираженості механізму регресії виділилися п'ять основних факторів. **Перший фактор** (внесок до сумарної дисперсії 12,2%) складали майже всі шкали образу батька (20 із 21) та кілька показників образу «Я» (2).

Другий фактор (10,94%) базується на більшості характеристик образу Ю.Тимошенко (14). Також до нього увійшло кілька шкал «Я»-образу (3).

Основу третього фактора (10,89%) утворюють більшість шкал образу матері (16), дві змінні «Я»-образу та один показник образу батька.

До четвертого фактора (7,5%) увійшли більшість шкал «Я»-образу (13) та одна шкала образу матері.

П'ятий фактор (5,7%) вміщував ряд характеристик образу Ю.Тимошенко (8) та одну змінну материнського образу. Зазначимо, що ознаки образів Ю.Тимошенко та матері у даному факторі не є відповідними.

Отже, у даній групі образи батьків та Ю.Тимошенко не пов'язані. Поряд з тим спостерігаються поодинокі зв'язки між шкалами образів батьків та «Я».

У групі з високим рівнем регресії було зафіксовано чотири основні фактори. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 13,6%) базується майже на всіх шкалах образу батька (18), а також включає сім шкал образу Ю.Тимошенко, дві змінні образу «Я» та одну – матері. Як показують результати, образ батька пов'язується з образом зазначеного політика за показниками привабливості, рівня знань, досвідченості, відповідальності,

ступеня довіри, працелюбності та сили.

Структуру **другого фактора** (12,3%) складала більшість змінних образу Ю.Тимошенко (16), дві шкали «Я»-образу та по одній змінній образів батька та матері. Спираючись на отримані результати, зазначимо, що образи батьків та вище згаданого політика пов'язані за шкалою патріотизму.

Третій фактор (12,1%) включає в себе більшість змінних образу матері (13) та по кілька характеристик образів «Я» (4) і батька (2).

Четвертий фактор (10,5%) утворили більшість шкал «Я»-образу (13), три шкали образу матері та один показник образу батька.

Таким чином, аналіз результатів дає можливість зробити висновок, що у політичній свідомості осіб з високим ступенем вираженості регресії спостерігається зв'язок між певними шкалами образів батьків та Ю.Тимошенко. Цікавим є те, що у першу чергу пов'язані образи батька та Ю.Тимошенко (образи матері та зазначеного політика пов'язані лише за однією шкалою). Також існують зв'язки між окремими шкалами образів батьків та «Я».

Факторизація образів ідеального президента, батьків та «Я».

У групі з **низьким показником механізму регресії** було зафіксовано п'ять основних факторів. До складу **першого** (внесок у сумарну дисперсію 12%) увійшли майже всі ознаки образу батька (за винятком однієї) та дві шкали «Я»-образу.

Другий фактор (10,9%) базується на переважній більшості характеристик образу ідеального президента (18).

Основу **третього фактора** (10,5%) складають переважна кількість показників образу матері (17) та по кілька шкал образів «Я» (3) та батька (2).

Четвертий фактор (7,4%) вміщує більшість змінних «Я»-образу (16).

П'ятий фактор (5,1%) включає по три змінних образів матері та «Я» і одну ознаку образу батька.

Як бачимо, у вказаній групі зв'язку між образами батьків та ідеального президента не існує. Попри це, наявні зв'язки між окремими шкалами образів батьків та «Я».

У групі з високим показником механізму регресії виділилися чотири основні фактори. **Перший** (внесок до сумарної дисперсії 13,4%) включав переважну більшість шкал образу батька (18), кілька шкал образу ідеального президента (3) і по одній змінній образів матері та «Я». Враховуючи отримані дані, підкреслимо, що між образами батька та ідеального президента існує зв'язок за шкалами «недосвідчений-досвідчений», «відповідальний-безвідповідальний» та «несамостійний-самостійний».

Другий фактор (11,6%) базувався на більшості шкал образу матері (14), а також включав кілька характеристик «Я»-образу (4) та по одній змінній образів ідеального президента і батька. У даному факторі образи матері та ідеального президента пов'язані за показником рівня знань.

До **третього фактора** (10,9%) увійшли більшість ознак образу ідеального президента (17) та по одній характеристиці образів батька, матері та «Я». Було виявлено зв'язок між образами батька та ідеального президента за показником патріотизму.

Четвертий фактор (10,8%) утворили більшість змінних «Я»-образу, по кілька шкал образів батька (3) і матері (2) та один показник образу ідеального президента. Слід зазначити, що ознаки образів ідеального політичного лідера та батьків у цьому факторі не є відповідними.

Отже, отримані результати дають змогу стверджувати, що у зазначеній групі за рядом шкал спостерігається зв'язок між образами ідеального президента і батька, а також за однією шкалою між образами ідеального політичного лідера і матері. Крім того, спостерігаються зв'язки між певними шкалами образів «Я» та батьків.

Спираючись на вищенаведені дані, можна зробити висновок: механізм регресії забезпечує зв'язок між образами батьків та політиків за рядом шкал. При цьому більша кількість таких зв'язків спостерігається між показниками образів батька та ідеального політичного лідера, батька та Ю.Тимошенко.

Ідентифікація

Факторизація образів В.Ющенко, батьків та «Я».

У групі з низьким показником механізму ідентифікації було зафіксовано п'ять основних факторів. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 11,7%) вміщував більшість шкал образу матері (16), кілька показників «Я»-образу (4) та одну змінну образу батька.

Структуру **другого фактора** (10,1%) складала значна кількість показників образу В.Ющенко (15) та дві ознаки образу матері. Отримані результати свідчать, що у даному факторі існує зв'язок між образами В.Ющенко та матері за шкалою «не викликає-викликає довіру».

Третій фактор (9,3%) включає в себе кілька змінних образів «Я» (7), батька (5), матері (3) та один показник образу В.Ющенко. Зазначимо, що ознаки образів В.Ющенко та батьків у даному факторі не є відповідними.

Четвертий фактор (8,5%) поєднує кілька характеристик образів батька (6), В.Ющенко (5), «Я» (4) та одну шкалу матері. Тут зафіксовано зв'язок між образами президента та батька за шкалою вихованості.

До **п'ятого фактора** (6,4%) увійшло чотири показники образу батька, три – образу матері і один – образу В.Ющенко. Спираючись на дані, можемо зробити висновок про те, що образи батька, матері та В.Ющенко пов'язані за характеристикою справедливості.

Таким чином, аналіз результатів показав, що у респондентів з низьким рівнем ідентифікації образи батьків та В.Ющенко пов'язані за окремими шкалами. Також присутні зв'язки між окремими показниками образів обох батьків та «Я».

Щодо групи з високим показником ідентифікації, то тут також було зафіксовано п'ять основних факторів. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 15,7%) базується на майже всіх (20 із 21) показниках образу батька. Крім того, він включає дві шкали «Я»-образу та одну шкалу образу матері.

До **другого фактора** (10,8%) увійшло більшість шкал «Я»-образу (16), п'ять показників образу матері та один – образу В.Ющенко. Наголосимо, що

образи матері та президента тут пов'язані за шкалою врівноваженості.

Основу **третього фактора** (10,2%) складають більшість шкал образу В.Ющенко (16) та дві змінні материнського образу. При цьому згадані образи поєднуються за показниками скромності та працелюбності.

Четвертий фактор (9,9%) увібрав у себе більшість характеристик образу матері та три ознаки «Я»-образу.

Структуру **п'ятого фактора** (5,2%) утворили три показники образу В.Ющенко і по одній шкалі образів матері та «Я». Зауважимо, що показники образів В.Ющенко та матері тут не є відповідними.

Підсумовуючи вище сказане, зазначимо, що у цій групі зафіксовано зв'язки лише між окремими шкалами образів матері та В.Ющенко. Також наявними є зв'язки між деякими шкалами образів батьків і «Я».

Факторизація образів В.Януковича, батьків та «Я».

У групі з **низьким ступенем вираженості механізму ідентифікації** було зафіксовано п'ять основних факторів. Структуру **першого** (внесок у сумарну дисперсію 14,8%) складають майже всі характеристики образу В.Януковича (20 з 21).

Другий фактор (9,7%) базується на більшості характеристик образу матері (15). Також до фактора входять три шкали «Я»-образу.

Третій фактор (8,6%) включає по кілька показників образів «Я» (8), матері (4) та батька (3).

Четвертий фактор (7,9%) вміщує ряд шкал образів батька (6), матері (5) та «Я» (3).

П'ятий фактор (7,8%) включає значну кількість змінних образу батька (11) та дві ознаки «Я»-образу.

Таким чином наголосимо, що у даній групі зв'язку між образами батьків та В.Януковича не виявлено. Але тут фіксуються зв'язки між окремими шкалами образів обох батьків і «Я».

У групі з **високим показником механізму ідентифікації** виділилися чотири основні фактори. **Перший** (внесок до сумарної дисперсії 16,3%)

включав майже всі (за винятком однієї) шкали образу батька, дві змінні «Я»-образу та по одному показникові образів В.Януковича і матері. Згідно з результатами, два останні образи у цьому факторі поєднані за шкалою «не користується-користується повагою інших людей».

Другий фактор (13,3%) базувався на всіх шкалах образу В.Януковича.

До **третього фактора** (10,5%) увійшли більшість шкал «Я»-образу (14), кілька характеристик образу матері (5) і одна змінна образу В.Януковича. Слід підкреслити, що ознаки образів В.Януковича та матері у даному факторі не є тотожними.

Четвертий фактор (10,1%) включає більшість змінних материнського образу (14) та одну характеристику «Я»-образу.

Отже, отримані результати дають змогу стверджувати, що у вказаній групі зв'язку між образами батька та В.Януковича не виявлено взагалі, а з материнським образом фігура зазначеного політика поєднується лише за однією шкалою. Поряд з тим спостерігаються певні зв'язки між окремими шкалами образів батька, матері та «Я».

Факторизація образів Ю.Тимошенко, батьків та «Я».

У групі з низьким ступенем вираженості механізму ідентифікації виділилося п'ять основних факторів. **Перший фактор** (внесок до сумарної дисперсії 11,8%) склали майже всі показники образу Ю.Тимошенко (20) та дві шкали образу «Я» (2).

Другий фактор (10,5%) базується на більшості ознак образу матері (17) та кількох змінних образів «Я» (3) і батька (2).

Основу третього фактора (8,9%) складав ряд шкал образу батька (9), «Я»-образу (3) та Ю.Тимошенко (2). При цьому образи Ю.Тимошенко і батька були пов'язані за шкалою досвідченості.

До **четвертого фактора** (8,3%) увійшло по кілька показників образів батька (5), «Я» (4) та матері (3).

П'ятий фактор (8,2%) вмещував ряд характеристик образів «Я» (9), матері (3) та батька (2).

Таким чином, у цій групі образи батьків і Ю.Тимошенко практично не пов'язані (за винятком однієї шкали). Але, як і у попередньому випадку, тут наявні зв'язки між певними шкалами образів обох батьків та «Я».

У групі з високим рівнем ідентифікації було зафіксовано чотири основних фактори. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 15,1%) базується майже на всіх ознаках образу батька (20), а також включає одну шкалу «Я»-образу.

Структуру **другого фактора** (12,9%) складала майже всі змінні образу Ю.Тимошенко (20) та по дві характеристики образів батька і матері. Слід зазначити, що у цьому факторі спостерігається зв'язок між образами батька та Ю.Тимошенко за показниками «скромність» і «врівноваженість» та між образами матері і згаданого політика за шкалами «лінивий-працелюбний» та «сильний-слабкий».

Третій фактор (11,0%) включає в себе більшість шкал «Я»-образу (17) та кілька показників образу матері (5).

Четвертий фактор (10,0%) утворили більшість показників образу матері (16) та два – «Я»-образу.

Отже, вищенаведені результати дозволяють зробити висновок, що у політичній свідомості осіб з високим ступенем вираженості механізму ідентифікації спостерігається зв'язок образів батьків і Ю.Тимошенко за окремими шкалами. Також тут простежується зв'язок між певними ознаками образів матері та «Я».

Факторизація образів ідеального президента, батьків та «Я».

У групі з низьким рівнем ідентифікації було зафіксовано п'ять основних факторів. До складу **першого** (внесок у сумарну дисперсію 11,3%) увійшла більшість шкал образу ідеального президента (16), а також одна шкала материнського образу. Зазначимо, що вищезгадані образи пов'язані за шкалою «не користується-користується повагою інших».

Другий фактор (10,6%) базується на більшості ознак образу матері (17) і включає три характеристики «Я»-образу.

Основу **третього фактора** (8,6%) складають частина шкал «Я»-образу (8), батька (6) та одна шкала образу матері.

Четвертий фактор (8,5%) містить декілька шкал образів батька (9), «Я» (5), матері (2) та одну ознаку образу ідеального президента. При цьому характеристики образів ідеального лідера та батьків тут не є аналогічними.

П'ятий фактор (7,7%) включає по кілька характеристик образів батька (5), матері (4), та по одній шкалі образів «Я» та ідеального політичного лідера. Як і в попередньому випадку, змінні образів ідеального президента і батьків тут не є аналогічними.

Отже, як бачимо, у зазначеній групі зв'язку між образами батьків та ідеального президента практично немає (крім однієї ознаки). Поряд з тим є певні зв'язки між окремими шкалами образів батьків та «Я».

У групі з високим показником ідентифікації виділилися чотири основні фактори. **Перший** (внесок до сумарної дисперсії 16,5%) включав майже всі ознаки образу батька (20), по дві шкали образів «Я» та ідеального президента і одну характеристику образу матері. Результати вказують на існування зв'язку між образами батька та ідеального президента за показниками «досвідченість» і «працелюбність».

Другий фактор (10,4%) базувався на більшості ознак образу матері (14), а також включав кілька характеристик «Я»-образу (3) та образу ідеального президента (2). При цьому між образами ідеального політичного лідера і матері спостерігається зв'язок за показниками «розумний-нерозумний» та «мало-багато знає».

До **третього фактора** (10,3%) увійшли більшість шкал «Я»-образу (16) та кілька показників образу матері (6).

Четвертий фактор (10,1%) утворило більшість змінних образу ідеального президента (17) і одна шкала материнського образу. Зазначимо існування зв'язку між цими образами за показником доброзичливості.

Отже, отримані результати дають змогу стверджувати, що у цій групі за рядом шкал спостерігається зв'язок між образами ідеального президента та

батьків. Також тут наявні закономірні зв'язки між деякими показниками образів «Я» та обох батьків.

Аналіз результатів у групах з різним рівнем ідентифікації дає підстави зробити висновок: механізм ідентифікації забезпечує зв'язок між образами батьківських та політичних авторитетів за рядом шкал (більше таких зв'язків спостерігається між показниками образів батьків та ідеального лідера).

Ідеалізація

Факторизація образів В.Ющенка, батьків та «Я».

У групі з низьким показником рівня ідеалізації виокремилася п'ять основних факторів. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 11,7%) вміщував майже всі шкали образу батька (19 із 21) та дві шкали образу «Я».

Структуру **другого фактора** (10,5%) складала більшість показників образу матері (16), а також чотири змінні «Я»-образу.

Третій фактор (9,3%) включає переважну більшість характеристик образу В.Ющенка (15) та одну – образу матері. При цьому характеристики образів президента і матері тут не є аналогічними.

Четвертий фактор (6,0%) утворили ряд шкал образу «Я» (6) та одна шкала образу матері.

До **п'ятого фактора** (5,7%) увійшло по кілька показників образів В.Ющенка (5), «Я» (3), батька (2) та матері (1). Зазначимо, що показники образів В.Ющенка і батьків тут не є відповідними.

Таким чином, аналіз результатів дає можливість зробити висновок про відсутність у політичній свідомості осіб з низьким рівнем ідеалізації зв'язку образів батьків та В.Ющенка. Але тут наявні зв'язки між певними шкалами образів обох батьків та «Я».

Що стосується **групи з високим показником механізму ідеалізації**, то тут було зафіксовано три основні фактори. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 20,7%) базується на більшості шкал образу «Я» (15) та ряді шкал образів матері (8), В.Ющенка (7) та батька (4). При цьому образи батька та

В.Ющенко пов'язані за шкалами «доброзичливий-ворожий» і «врівноважений – нерівноважений». У свою чергу, образ матері пов'язаний з образом президента за шкалами «чесний-нечесний», «врівноважений-нерівноважений» та «несамостійний-самостійний».

До **другого фактора** (15,8%) увійшла значна кількість показників образів батька (14), В.Ющенко (10), по кілька показників образів «Я» (4) та матері (2). Структура цього фактора вказує на зв'язок між образами В.Ющенко і батька за показниками вміння розв'язувати проблеми, відповідальності, ступеня довіри, працелюбності, сміливості та патріотизму. Щодо образу матері, то він пов'язаний з образом президента за шкалою «вихованість».

Основу **третього фактора** (15,4%) складають більшість шкал образу матері (14), а також по кілька шкал образів В.Ющенко (7), батька (4) та «Я» (2). У цьому факторі простежується зв'язок між образами В.Ющенко та батька за шкалами «непривабливий-привабливий» і «врівноважений-нерівноважений»; між образом президента та матері за шкалами «непривабливий-привабливий», «мало-багато знає» і «несамостійний-самостійний».

Підсумовуючи вищенаведені результати зазначимо, що у даній групі спостерігаються зв'язки між частиною шкал батьківських образів та образу президента В.Ющенко. Зауважимо, що ці шкали є різними: вони відображають інтелектуальні, професійно-ділові, характерологічні риси тощо. Також спостерігаються певні зв'язки за окремими шкалами образів батьків та «Я».

Факторизація образів В.Януковича, батьків та «Я».

У групі з низьким показником механізму ідеалізації було зафіксовано п'ять основних факторів. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 13,9%) базується на майже всіх ознаках образу В.Януковича (20 з 21), а також включає одну шкалу образу «Я».

Другий фактор (12,4%) складається з більшості шкал образу батька (19) та двох показників «Я»-образу.

Основу третього фактора (8,9%) утворюють більшість шкал образу матері (17) та дві характеристики «Я»-образу.

Четвертий фактор (6,3%) вміщує ряд ознак образу «Я» (7) та одну – батька.

П'ятий фактор (5,7%) включає по кілька змінних образів матері (7) та «Я» (4).

Таким чином наголосимо, що у групі з низьким рівнем ідеалізації зв'язку між образами батьків та В.Януковича не виявлено. Але зафіксовані зв'язки між поодинокими шкалами образів обох батьків і «Я».

У групі з високим показником механізму ідеалізації було зафіксовано три основні фактори. **Перший** (внесок до сумарної дисперсії 20,1%) включав частину ознак образів «Я» (14), В.Януковича (8), матері (6) та батька (3). Структура цього фактора дає підстави вести мову про зв'язок між образами В.Януковича і батька за такими показниками, як скромність, повага до думки інших, сміливість; також простежується зв'язок між образами матері та згаданого політика за такими характеристиками, як ступінь довіри, повага до думки інших, сміливість, сила та любов до своєї країни.

Другий фактор (18,3%) базувався на більшості показників образу батька (13), а також включав по кілька шкал образів В.Януковича (7), матері (5) та «Я» (4). У даному факторі був зафіксований зв'язок між образами В.Януковича і батька за шкалами «вміє-не вміє розв'язувати проблеми» та «відповідальний-безвідповідальний». Крім того, тут спостерігався зв'язок між образами матері та вищезгаданого політичного лідера за показниками доброзичливості і самостійності.

До **третього фактора** (17,3%) увійшли шкали образів матері (13), В.Януковича (13), «Я» (5) і батька (4). Відповідно до структури фактора можна констатувати зв'язок між образами В.Януковича та батька за характеристикою скромності, і В.Януковича та матері – за такими показниками, як авторитетність, повага інших людей, рівень знань, досвідченість, відповідальність, ступінь довіри з боку інших, чесність та працелюбність.

Отже, отримані результати засвідчують, що у вказаній групі спостерігається зв'язок між образами обох батьків та В.Януковича за значною

кількістю різнотипних показників. Крім того, присутні зв'язки між рядом характеристик образів «Я» та обох батьків.

Факторизація образів Ю.Тимошенко, батьків та «Я».

У групі з низьким ступенем вираженості ідеалізації виділилося п'ять основних факторів. **Перший фактор** (внесок до сумарної дисперсії 12,2%) складала майже всі шкали образу батька (19 із 21) та дві – образу «Я».

Другий фактор (11,7%) базується на майже всіх характеристиках образу Ю.Тимошенко (19).

Основу **третього фактора** (9,9%) утворює більшість шкал образу матері (17) та дві – образу «Я».

До четвертого фактора (6,7%) увійшов ряд шкал образів «Я» (10) та матері (2).

П'ятий фактор (5,6%) вміщував по кілька характеристик образів «Я» (3), Ю.Тимошенко (3) та матері (2). Зважаючи на дані, можна стверджувати про наявність зв'язку між образами матері та Ю.Тимошенко за шкалами «нескромна-скромна» та «вихована-невихована».

Таким чином, можемо дійти наступного висновку – у даній групі образи батька і Ю.Тимошенко не пов'язані, а між образами матері та згаданого політика існує зв'язок лише за двома шкалами. Проте тут спостерігаються зв'язки між окремими шкалами образів батьків і «Я».

У групі з високим рівнем ідеалізації виділилися три основні фактори. **Перший фактор** (внесок у сумарну дисперсію 22,3%) базується на частині шкал образів Ю.Тимошенко (13), «Я» (13), матері (5) та батька (4). Виходячи зі структури фактора, можна вести мову про зв'язок між образами Ю.Тимошенко і батька за показниками скромності та поваги до думки інших; між образами матері та Ю.Тимошенко – за показниками поваги до думки інших, самостійності та патріотизму.

До структури **другого фактора** (15,7%) увійшли більшість показників образу батька (14) та ряд шкал образів «Я» (6), Ю.Тимошенко (4) та матері (3). У даному факторі простежується зв'язок між образами батька і Ю.Тимошенко

за шкалами «розумний-нерозумний», «чесний-нечесний» та «несамостійний-самостійний». Що стосується образу матері, то він пов'язаний з образом вищезгаданого політика за шкалою «несамостійний-самостійний».

Третій фактор (14,7%) включає в себе більшість шкал образу матері (18) та ряд шкал образів Ю.Тимошенко (8), «Я» (7) і батька (3). Враховуючи результати, можна констатувати існування зв'язку між образами матері та Ю.Тимошенко за шкалами «недосвідчена-досвідчена», «доброзичлива-ворожа», «відповідальна-безвідповідальна», «чесна-нечесна», «лінива-працелюбна», «смілива-несмілива», «сильна-слабка». Також спостерігається зв'язок образів Ю.Тимошенко та батька за шкалою «сміливий-несміливий».

Таким чином, аналіз вищенаведених результатів дає можливість побачити, що у політичній свідомості осіб з високим ступенем вираженості ідеалізації образи обох батьків і Ю.Тимошенко є пов'язаними за значною кількістю шкал різного типу. Також спостерігаються зв'язки між певними показниками образів батька, матері та «Я».

Факторизація образів ідеального президента, батьків та «Я».

У групі з низьким рівнем ідеалізації було зафіксовано п'ять основних факторів. До складу першого (внесок у сумарну дисперсію 12,5%) увійшла більшість ознак образу батька (19 із 21), дві шкали «Я»-образу, та одна – ідеального президента. У цьому факторі був виявлений зв'язок між образами батька та ідеального політичного лідера за показником досвідченості.

Другий фактор (10,8%) базується на більшості шкал образу матері (16) та кількох показниках образу «Я» (5). Основу **третього фактора** (9,8%) складають майже всі показники образу ідеального президента (20). **Четвертий фактор** (6,4%) включає кілька змінних «Я»-образу (6) та одну - батька. **П'ятий фактор** (4,3%) включає по дві ознаки образів «Я» та матері і одну - батька.

Підсумовуючи отримані результати, зазначимо, що у цій групі зв'язку між образами батьків та ідеального президента практично не існує (винятком є лише один показник). Попри це, наявні зв'язки між характеристиками образів обох батьків та «Я».

У групі з високим рівнем ідеалізації виділилося три основні фактори. **Перший** (внесок до сумарної дисперсії 19,4%) включав частину шкал образів матері (13), ідеального президента (11) та батька (3). Відповідно до отриманих результатів, можна вести мову про наявність зв'язку між образами ідеального політичного лідера та матері за показниками розуму, рівня знань, доброзичливості, ступеня довіри з боку інших, чесності, врівноваженості, працелюбності та справедливості. Крім того, був зафіксований зв'язок між образами ідеального президента і батька за шкалами «чесний-нечесний» та «сильний-слабкий».

Другий фактор (17,1%) базувався на більшості шкал «Я»-образу (15), а також включав кілька шкал образів матері (6), ідеального лідера (3) і батька (2). Зазначимо, що у цьому факторі поєднані образи батька та ідеального президента за шкалою «нескромний-скромний»; образи матері та ідеалу – за шкалою «сміливий-несміливий».

До **третього фактора** (14,1%) увійшов ряд шкал образів батька (14), «Я» (6), ідеального президента (3) і матері (2). Тут було виявлено зв'язок між образами батька та ідеального президента за показниками поваги до думки інших і сили.

Отже, отримані результати вказують, що у даній групі існує зв'язок між образами батьків та ідеального політичного лідера за рядом шкал. При цьому зв'язок образів ідеального президента та матері є більш вираженим. Також спостерігаються закономірні зв'язки між певними показниками образів батьків (переважно матері) та «Я».

Підсумовуючи дані факторного аналізу за ступенем вираженості механізму ідеалізації, можна дійти висновку, що при високому рівні ідеалізації зв'язок образів батьківських і політичних авторитетів стає відносно вираженим. Образи обох батьків пов'язуються з образами реальних та ідеального політиків за цілою низкою шкал характерологічного, інтелектуального, професійно-ділового типу. Існування окремих зв'язків між поодинокими шкалами образів батьків та політиків у підгрупах з низьким рівнем досліджуваних механізмів пояснюється

тим, що у переважної більшості досліджуваних одночасно були виражені 2-3 механізми. Останнє є цілком нормальним, адже відомо, що психічно і психологічно здорова особистість, як правило, використовує декілька поведінкових стратегій. Таким чином, у досліджуваних з низьким рівнем одного механізму могли спрацьовувати інші (більш виражені) механізми зв'язку.

3.2. Моделі зв'язку образів батьківських і політичних авторитетів та їх аналіз

На основі отриманих результатів нами були побудовані моделі зв'язку образів батьківських та політичних авторитетів (додатки Е). Проаналізуємо їх.

Модель зв'язку образів батьківських та політичних авторитетів (загальна вибірка; додаток Е.1)

Як бачимо, найбільше зв'язків у загальній вибірці було отримано між характеристиками образів обох батьків та ідеального політичного лідера. Ці зв'язки забезпечуються механізмом проєктивно-атрактивного переносу. При цьому підкреслимо, що зазначені образи пов'язані за шкалами різного типу (інтелектуального, професійно-ділового, емоційно-вольового, морально-етичного, соціально-комунікативного). Такі результати є закономірними, оскільки, на нашу думку, у свідомості опитаної молоді образ ідеального президента є позитивнішим, більш значущим, авторитетнішим, ніж образи реальних політиків. Те ж саме стосується і образів батька та матері, яких діти схильні дещо ідеалізувати (навіть у юнацькому віці) та вважати авторитетними для себе. Поряд з тим за рядом шкал, що пов'язують вищезгадані образи, спостерігаються відмінності. Так, серед іншого, між образами батька та ідеального політичного лідера існує зв'язок за показниками ступеня довіри з боку інших людей, сміливості та сили, а між образами матері та ідеального президента – за характеристиками вміння розв'язувати проблеми та працелюбності. Останнє можна пояснити різними ролями та рисами, які

приписують респонденти обом батькам. Зокрема батько, як справжній чоловік, авторитет у сім'ї, має викликати довіру в інших, бути сміливим і сильним, натомість мати, як жінка, що виховує дітей та веде господарство, повинна вміти розв'язувати проблеми та бути працелюбною. Ці риси у свою чергу необхідні також ідеальному політичному лідерові.

Дещо менша, однак вагома, кількість зв'язків спостерігається між образами матері та Ю.Тимошенко, що є закономірним, оскільки тут знайшли відображення уявлення про жіночий авторитет. Даний зв'язок забезпечується ідентифікаційним переносом.

Крім того, за окремими ознаками (різного типу – інтелектуально-ділового, характерологічного тощо) спостерігаються зв'язки між образами В.Ющенко та батьків, В.Януковича та батьків, Ю.Тимошенко і матері. Всі ці образи пов'язуються між собою за допомогою двох механізмів – проєктивно-атракативного переносу та ідентифікаційного переносу.

Аналіз шкал, що переносяться з образів батька, матері на політиків дає можливість дійти наступних висновків. З образу батька на образи політичних авторитетів найчастіше переноситься шкала «розумний-нерозумний», а з образу матері на образи політичних лідерів – характеристика «не користується-користується повагою інших людей». Мабуть, це пояснюється, по-перше, бажанням бачити при владі інтелектуально-розвинених та шанованих політичних лідерів, а по-друге, гендерними стереотипами (чоловікам традиційно приписується розум, а жінкам – комунікативні, емпатійні здібності).

Варто підкреслити, що ряд шкал взагалі не переносяться з образів обох батьків на образи політиків. Це, зокрема, стосується таких показників, як: «авторитетність», «скромність» та «відповідальність».

У цілому, загальна кількість ознак образів батька та матері, що переносяться на образи реальних та ідеального політичних лідерів, є приблизно однаковою.

Модель зв'язку образів батьківських та політичних авторитетів

(чоловіча підгрупа; додаток Е.2)

Аналіз моделі дає можливість стверджувати, що найбільше зв'язків спостерігається між показниками образів батька та Ю.Тимошенко. Ці зв'язки забезпечуються механізмом проективного переносу і стосуються шкал різного типу: інтелектуального, професійно-ділового, характерологічного, соціально-комунікативного, морально-етичного тощо. На наш погляд, такі результати є закономірними, зважаючи на стать досліджуваних, адже для юнаків частіше за все саме батько є уособленням авторитету. А оскільки Ю.Тимошенко досліджувані за переважною більшістю показників оцінюють позитивно (на це вказують результати первинної обробки даних), такий зв'язок можна вважати цілком обґрунтованим.

Наголосимо, що за значною кількістю шкал пов'язані також образи батька та ідеального президента (зв'язок забезпечується механізмами проективного та проективно-атраکتивного переносу), матері та В.Януковича (механізми проективно-атраکتивного та атраکتивного переносу), матері та Ю.Тимошенко (механізми проективно-атраکتивного та проективного переносу) і матері та ідеального президента (механізми проективно-атраکتивного та проективного переносу). Це є цілком закономірним, оскільки вище згадані політики у порівнянні з В.Ющенком більшістю опитаних оцінюються позитивніше. З іншого боку, зв'язок може виникати за принципом контрасту (чим позитивніше молодь оцінює батьків за певними шкалами, тим негативнішими їй уявляються за даними ознаками образи політиків). Крім того, у випадку образів батька та ідеального політичного лідера і матері та Ю.Тимошенко зв'язок пояснюється уявленнями про відповідно чоловічий та жіночий авторитети.

Також було зафіксовано зв'язки між окремими шкалами образів батька і В.Януковича (забезпечуються механізмами проективно-атраکتивного переносу, атраکتивного переносу, проективного переносу), батька і В.Ющенка (механізми проективного та атраکتивного переносу), матері та В.Ющенка (механізми проективного і атраکتивного переносу). Всі ці характеристики є

різноплановими за своїм змістом. Загалом зв'язок між шкалами всіх вищезгаданих образів забезпечується механізмами проєктивного, атрактивного та проєктивно-атрактивного переносів.

Частотний аналіз показників переносу шкал батьків на політичних авторитетів показав, що з образу батька на образи політиків найчастіше переносяться шкали «сміливий-несміливий», «сильний-слабкий», «несправедливий-справедливий», а з образу матері на образи політичних лідерів – характеристики «працелюбність» та «любов до своєї країни». Ряд цих шкал відповідають наявним у нашій культурі гендерним стереотипам, а тому їх перенос є цілком закономірним.

Варто підкреслити, що така шкала як «нескромний-скромний» взагалі не переноситься з образів обох батьків на образи політиків.

У цілому, загальна кількість ознак, що переносяться з образу батька на образи реальних та ідеального політичних лідерів, є значно більшою у порівнянні з відповідним показником ознак образу матері (відповідно 48 і 30). Це є цілком закономірним, зважаючи на стать досліджуваних.

Модель зв'язку образів батьківських та політичних авторитетів

(жіноча підгрупа; додаток Е.3)

Дана модель вказує на те, що більша кількість зв'язків стосується шкал образів батька та ідеального президента. Ці зв'язки забезпечуються механізмом атрактивного переносу і є цілком закономірними, оскільки образ ідеального президента для опитаних є більш значущим у порівнянні з образами реальних політиків і в сукупності з образом батька відображає існуюче у свідомості опитаних дівчат уявлення про чоловічий авторитет влади. Підкреслимо, що шкали, які пов'язують зазначені образи, є різнотипними (характерологічними, інтелектуально-діловими, морально-етичними тощо). Це є закономірним, адже ідеальний президент як ефективний політик має бути носієм цілої низки позитивних характеристик.

Поряд з тим за значною кількістю ознак між собою також пов'язані образи

матері та Ю.Тимошенко. Такі дані логічно пояснюються статтю опитаних, адже зазначені образи ілюструють наявний у свідомості дівчат архетип жіночого авторитету. Обов'язковими складовими останнього є такі риси, як: розум, вміння розв'язувати проблеми, працелюбність, сміливість, справедливість, самостійність (ознаки емансипованої жінки). Даний зв'язок забезпечує механізм стереотипно-атрактивного переносу.

Крім того, за певними показниками існують зв'язки між образами батька та В.Ющенка (зв'язок забезпечується механізмами проективного та стереотипно-атрактивного переносу); матері та В.Ющенка (механізм проективного переносу); батька та В.Януковича, матері та В.Януковича (механізм атрактивного переносу), батька та Ю.Тимошенко (механізми атрактивного та стереотипно-атрактивного переносу). Причому характеристики, що пов'язують зазначені образи, також належать до різних типів.

У цілому, зв'язок між шкалами всіх вищезгаданих образів забезпечується механізмами стереотипно-атрактивного, атрактивного та проективного переносів.

Аналіз шкал, що переносяться з образів батька, матері на політиків вказує на те, що з образу батька на образи політичних авторитетів найчастіше переносяться ознаки «авторитетність», «розум» і «ступінь довіри з боку інших», а з образу матері на образи політичних лідерів – характеристики «сила» та «самостійність». Отже, можемо дійти висновку, що батька опитані дівчата сприймають у відповідності з традиційними уявленнями про чоловічий авторитет, а уявлення про матір обумовлюється статтю опитаних, бажанням бачити емансиповану жінку.

Загалом, загальна кількість ознак, що переносяться з образу батька на образи реальних та ідеального політичних лідерів, є дещо більшою у порівнянні з відповідним показником ознак образу матері (відповідно 29 і 22). Можливо, це обґрунтовується тим, що наявний у свідомості опитаних студенток архетип влади та її носіїв (як у сім'ї, так і в політиці) містить переважно чоловічі риси.

Порівнюючи моделі зв'язку образів батьківських та політичних авторитетів у чоловіків та жінок, можна дійти наступних висновків. Спільним для обох підгруп є те, що образи батька та ідеального президента, а також матері та Ю.Тимошенко пов'язані за значною кількістю шкал. Поряд з тим ці зв'язки у зазначених підгрупах забезпечуються різними механізмами (у чоловіків це механізми проєктивного та проєктивно-атрактивного переносу, а у жінок – атрактивного та стереотипно-атрактивного переносів). Також слід зазначити, що у чоловічій підгрупі, на відміну від жіночої, наявний зв'язок між образами матері та ідеального президента. Серед інших відмінностей слід вказати на різну кількість зв'язків між шкалами у діадах «батько-політичний авторитет» та «мати-політичний авторитет». Так, у підгрупі досліджуваних чоловіків кількість шкал, що пов'язують образи батька і політичних лідерів, дорівнює 48, у той час, як у жінок цей показник значно менший (29). Така ж тенденція спостерігається і стосовно діади «мати-політичні лідери» (30 шкал – у чоловіків, і 22 – у жінок).

Модель зв'язку образів батьківських та політичних авторитетів

(група з високим рівнем стереотипізації; додаток Е.4)

Дана модель ілюструє той факт, що механізм стереотипізації забезпечує зв'язок лише окремих шкал образів батька і В.Ющенка, матері і В.Януковича, матері та Ю.Тимошенко, батька та ідеального президента, матері та ідеального президента. Ці ознаки належать переважно до характерологічного типу. При цьому зовсім не пов'язані образи батька та В.Януковича, батька і Ю.Тимошенко, матері та В.Ющенка. Зазначимо, що незначна кількість шкал образів батька та матері, що переносяться на образи реальних та ідеального політичних лідерів, є приблизно однаковою.

Модель зв'язку образів батьківських та політичних авторитетів

(група з високим рівнем атракції; додаток Е.5)

Як бачимо, механізм атракції забезпечує найбільшу кількість зв'язків між

показниками образів матері та ідеального політичного лідера. Це можна пояснити тим, що образ ідеального президента для респондентів є найбільш значущим у порівнянні з реальними політиками, як і фігура матері, яку студенти оцінюють позитивно. Підкреслимо, що показники, за якими здійснюється вищезгаданий зв'язок, є різнотипними за змістом – інтелектуальними, професійно-діловими, емоційно-вольовими, морально-етичними, соціально-комунікативними тощо. Останнє є цілком логічним, зважаючи на те, що ідеальний президент має володіти цілою низкою позитивних рис.

Варто відмітити, що за деякими шкалами між собою пов'язані також інші образи – батька і В.Ющенко, батька та ідеального президента, батька і В.Януковича, батька і Ю.Тимошенко, матері і Ю.Тимошенко, матері і В.Януковича, матері та В.Ющенко. Характеристики, що пов'язують згадані образи, теж належать до різних типів.

Крім того, у зв'язку образів батька, матері і політичних авторитетів простежуються спільні ознаки. Зокрема, образи обох батьків пов'язуються з образами В.Януковича та ідеального президента за шкалою «вміє-не вміє розв'язувати проблеми». Також образи батьків та ідеального політичного лідера пов'язані за показниками ступеня довіри з боку інших людей та вихованості.

Аналіз шкал, які забезпечують зв'язок образів батьків і політиків, вказує на те, що образи батька та політичних лідерів частіше пов'язує шкала «вміє-не вміє розв'язувати проблеми». Щодо образу матері, то тут пріоритетної шкали не існує. Крім того, ряд шкал («авторитетний-неавторитетний», «не користується-користується повагою інших людей», «непривабливий-привабливий», «мало-багато знає», «нескромний-скромний», «чесний-нечесний», «несправедливий-справедливий», «несамостійний-самостійний») взагалі не переноситься з образів батьків на образи політиків.

Кількість шкал образів батька та матері, що переносяться на образи реальних та ідеального політичних лідерів, є загалом незначною і однаковою.

Модель зв'язку образів батьківських та політичних авторитетів (група з високим рівнем проекції; додаток Е.6)

Як свідчить модель, механізм проекції забезпечує зв'язок лише поодиноких шкал образів батька і В.Ющенко, батька та В.Януковича, батька і Ю.Тимошенко, батька та ідеального президента, матері і В.Ющенко, матері та ідеального президента. Ці ознаки належать переважно до характерологічного типу. При цьому зовсім не пов'язані образи матері і В.Януковича, матері та Ю.Тимошенко.

Також у зв'язку образів обох батьків і політичних авторитетів простежується певна закономірність. Образи батька і матері пов'язуються з образом В.Ющенко за шкалою патріотизму, а з образом ідеального президента – за показником працелюбності.

Зазначимо, що незначна кількість шкал образів батька та матері, що переносяться на образи реальних та ідеального політичних лідерів, є приблизно однаковою.

Модель зв'язку образів батьківських та політичних авторитетів (група з високим рівнем регресії; додаток Е.7)

Аналіз цієї моделі засвідчує існування більш вираженого зв'язку між різнотипними шкалами образів батька та Ю.Тимошенко. Цей зв'язок забезпечується механізмом регресії.

Крім того, за поодинокими шкалами пов'язані між собою образи батька і В.Ющенко, батька й ідеального політичного лідера, матері та В.Ющенко, матері і Ю.Тимошенко, матері і В.Януковича, матері та ідеального президента. При цьому механізм регресії не пов'язує між собою образи батька та В.Януковича.

Зауважимо, що у зв'язку образів батька, матері та політиків наявні певні закономірності. Так, образи обох батьків пов'язуються з образами В.Ющенко та Ю.Тимошенко за показником патріотизму. Слід зауважити, що ця шкала взагалі найчастіше пов'язує образи батьків та політиків у даній моделі.

У цілому, загальна кількість ознак, що переносяться з образу батька на

образи реальних та ідеального політичних лідерів, є більшою у порівнянні з відповідним показником характеристик образу матері (відповідно 13 і 5). Можливо, це пов'язано з тим, що у ході регресії індивід схильний використовувати «первинні» чоловічі архетипи влади.

***Модель зв'язку образів батьківських та політичних авторитетів
(група з високим рівнем ідентифікації; додаток Е.8)***

Як показано на моделі, механізм ідентифікації забезпечує зв'язок лише окремих шкал образів матері і В.Ющенко, матері та ідеального президента, матері і Ю.Тимошенко, матері та В.Януковича, батька і Ю.Тимошенко, батька та ідеального президента. Ці ознаки належать до різних типів (інтелектуально-ділового, характерологічного тощо). Підкреслимо, що зазначений механізм не пов'язує між собою образ батька з образами В.Ющенко і В.Януковича.

Загалом, незначна кількість ознак, що переносяться з образу батька на образи реальних та ідеального політичних лідерів, є меншою у порівнянні з відповідним показником характеристик образу матері (4 і 9 відповідно). Можливо, така тенденція пояснюється тим, що опитані найчастіше ідентифікували себе саме з матір'ю, тобто даний механізм більш «прив'язаний» до материнського образу.

***Модель зв'язку образів батьківських та політичних авторитетів
(група з високим рівнем ідеалізації; додаток Е.9)***

Дана модель ілюструє, що механізм ідеалізації забезпечує найбільшу кількість зв'язків між образами матері та В.Януковича. Мабуть, це пояснюється більшою авторитетністю В.Януковича серед реальних політиків-чоловіків.

Крім того, досить виражені зв'язки спостерігаються між показниками образів матері і Ю.Тимошенко, матері та ідеального політичного лідера, батька та В.Ющенко. Такі дані, на наш погляд, можна пояснити як фактором однакової статі (уявлення про чоловічий авторитет у випадку зв'язку образів батька і В.Ющенко і про жіночий авторитет, коли це стосується зв'язку образів матері і

Ю.Тимошенко), так і ідеалізацією образів (зв'язок образів матері та ідеального президента). Загалом, більше зв'язків стосується саме показників (причому різнотипних) образів матері та політиків. Напевно, це пояснюється більшою ідеалізацією опитаними материнського образу у порівнянні з образом батька.

Поряд з тим за певними ознаками пов'язані також образи матері і В.Ющенка, батька та ідеального президента, батька і Ю.Тимошенко, батька та В.Януковича.

Цікавим є те, що образи обох батьків та політиків відносно часто пов'язуються тотожними шкалами. Зокрема, між образами батька, матері та В.Ющенка існує зв'язок за показником привабливості; між образами батьків та В.Януковича – за характеристиками відповідальності, поваги до думки інших людей, сміливості; між образами батьків та Ю.Тимошенко – за змінними «чесність», «сміливість», «самостійність»; між образами батька, матері та ідеального президента за ознакою чесності.

Аналіз шкал, які забезпечують зв'язок образів батьків та політиків вказує на те, що образи батька та політичних лідерів частіше пов'язує шкала «скромний-нескромний», а образи матері та політиків – шкали «несамостійний-самостійний» та «чесний-нечесний».

Загалом, загальна кількість ознак, що переносяться з образу матері на образи реальних та ідеального політичних лідерів, є більшою у порівнянні з відповідним показником характеристик образу батька (відповідно 41 і 27). Таку тенденцію, на нашу думку, можна знову ж таки пояснити більшою ідеалізацією материнського образу у порівнянні з образом батька.

* * *

Порівнюючи моделі зв'язку шкал образів батьківських та політичних авторитетів у групах з високим рівнем усіх досліджуваних механізмів, можна дійти наступних висновків. По-перше, механізми стереотипізація, проекція та ідентифікація пов'язують лише поодинокі шкали образів. Механізми атракції, регресії та ідеалізації забезпечують зв'язок за більшою кількістю шкал.

По-друге, механізми атракція та ідеалізація пов'язують за значною

кількістю показників образи матері та ідеального президента. Поряд з тим регресія та ідеалізація забезпечують зв'язок відносної більшості шкал різних образів: регресія – образів батька та Ю.Тимошенко; ідеалізація – образів матері та Ю.Тимошенко, батька та В.Ющенка.

Крім того, механізми регресії, стереотипізації та ідентифікації не пов'язують образи батька та В.Януковича. Натомість атракція та ідеалізація забезпечують зв'язок образів обох батьків та всіх політиків.

Варто також відмітити, що механізми стереотипізації, регресії та ідентифікації пов'язують більшість образів політиків з образом матері, у той час як проекція – більшість образів політиків з образом батька.

У цілому, найбільшу кількість зв'язків між шкалами образів обох батьків та політичних лідерів забезпечує механізм ідеалізації. При цьому механізми ідентифікації та ідеалізації забезпечують перенос більшої кількості ознак з образу матері на образи політиків, а механізм регресії – з образу батька. Механізми стереотипізації, атракції, проекції забезпечують зв'язок обох батьків і політиків за майже однаковою кількістю шкал.

3.3 Перенос як соціально-перцептивний механізм зв'язку образів батьків і політичних лідерів у свідомості молоді

Проведене дослідження показало, що між образами батьківських та політичних авторитетів існує зв'язок, прояв якого має певні закономірності. Так, образи зазначених авторитетів пов'язуються лише за певними шкалами (при цьому за одними шкалами частіше, ніж за іншими). Це, можливо, пояснюється тим, що, по-перше, різні шкали (риси) мають різний «перцептивний діапазон», тобто одні риси сприймаються дітьми та молоддю легше (а отже, і частіше), ніж інші. По-друге, сама ситуація оцінки образів, з якими у досліджуваних різна «соціальна дистанція» (на відміну від батьків, з політиками у досліджуваних немає безпосереднього спілкування), могла

призвести до того, що деякі риси не однаково сприймаються та оцінюються стосовно різних образів (наприклад, «привабливість» батька чи матері може відрізнятися від «привабливості» штучного іміджу політика у ЗМІ).

Також слід зазначити, що кількість зв'язків між образами батька, матері та різних політичних авторитетів є різною. Вірогідно, це обумовлено тим, що на вираженість зв'язку типу «батьки – політичні лідери», серед іншого, впливає і значущість кожної конкретної фігури для опитаних. Остання, у свою чергу, визначається такими чинниками, як досвід внутрішньосімейних стосунків, політико-ідеологічні орієнтації батьків та дітей тощо.

Зв'язок образів батьків та політичних лідерів методологічно можна обґрунтувати, передусім, психоаналітичними концепціями. Згідно з останніми, сприймання певних осіб обумовлене досвідом, отриманим у дитинстві, внаслідок взаємодії з авторитетними фігурами (головним чином, батьками). Зокрема, наші результати певним чином підтверджують деякі висновки ряду американських науковців, прихильників теорії «політичної (дифузної) підтримки» (Д.Істона, Дж.Денніса, Р.Хесса, Дж.Торні, Ф.Грінштейна та ін.) щодо обумовленості атитюдів до політичного лідера атитюдами до інших авторитетних фігур. Поряд з тим ми не можемо стверджувати, що образ політичного лідера – це абсолютна проекція ставлення дітей та молоді до власних батьків. Саме тому, на наш погляд, критика концепції вище згаданих науковців іншими вченими (Д.Ярошем, Х.Хіршем, Дж.Флероном тощо) деякою мірою є небезпідставною. Вони, зокрема, вважали, що робити однозначний висновок про вплив образу батька на образ президента не можна. Отже, можна дійти наступного висновку: у своїй концепції Д.Істон та Дж.Денніс правильно підмітили існування феномена зв'язку образів батьків та інших авторитетних фігур у свідомості (підсвідомості) дітей. Поряд з тим вони переоцінили поширеність та значущість цього феномена, що дало змогу іншим дослідникам справедливо критикувати положення даної концепції.

Наші результати також засвідчили, що зв'язок між образами батьківських і політичних авторитетів обумовлюється дією певних механізмів. Зокрема, у

свідомості молоді зазначені образи найчастіше пов'язуються за допомогою проективно-атрактивного переносу. Останнє підтверджує той факт, що молодь проєкує власну симпатію до батьків на образи авторитетних для них політиків.

Структура отриманих моделей дозволяє дійти висновку про існування у політичній свідомості молоді двох основних «владних архетипів» – «чоловічого» та «жіночого». Основу першого складають зв'язки між певними шкалами образів батька та ідеального президента. Таке сприймання влади як чоловічої справи, узгоджується з теорією психоаналізу, адже ще З.Фрейд дійшов думки про обумовленість ставлення людей до свого володаря (вождя) дитячими орієнтаціями на батька.

Щодо так званого «жіночого владного авторитету», то він базується на виявлених зв'язках за певними інтелектуально-діловими та характерологічними шкалами образів матері з одного боку та Ю.Тимошенко і ідеального політичного лідера з іншого. Звичайно, первинним тут є саме материнський образ, який для образу ідеального президента є своєрідним позитивним взірцем, а для образу Ю.Тимошенко – своєрідною «мірою» оцінки окремих рис останньої. Оскільки зв'язки між вказаними образами фіксуються практично в усіх підгрупах, можна припустити, що дане явище є не випадковим.

Як показали результати, сприймання образів політичних та батьківських авторитетів обумовлене статтю досліджуваних. Зокрема, уособленням авторитету для більшості студентів чоловічої статі є батько. Натомість у свідомості опитаних дівчат поряд з чоловічим архетипом влади вагоме місце посідає також «жіночий владний авторитет» (побудований на зв'язках образу матері та Ю.Тимошенко). Однак варто зазначити, що сприймання політиків визначається існуючими у нашій культурі стереотипами, згідно з якими влада вважається суто чоловічою справою – адже найбільше зв'язків, як у дівчат, так і у хлопців, стосується саме образу батька та політиків.

Зазначимо також, що фактор статі позначається на механізмах зв'язку образів авторитетів у свідомості молоді. Так, у хлопців спрацьовують механізми проективного, проективно-атрактивного і атрактивного переносів, у

той час як у дівчат зв'язок між образами політиків та батьків обумовлюється атрактивним, стереотипно-атрактивним і проєктивним переносом. Наголосимо, що, як у чоловічій, так і у жіночій підгрупах, зазначені механізми подані в ієрархічному порядку (від найвагоміших до менш вагомих). При визначенні вагомості механізмів тут і далі ми керувалися як кількістю діад «батьки-політики», що пов'язують дані механізми, так і кількістю шкал, перенос яких вони забезпечують. Щодо механізмів, які спрацьовують найчастіше, то у хлопців це проєктивний, у дівчат – атрактивний перенос.

У підгрупах з високим рівнем вираженості досліджуваних механізмів найбільшу кількість зв'язків між образами батьків та політиків забезпечує механізм ідеалізації. Це є зрозумілим, оскільки, на думку ряду дослідників, ідеалізація батьків та політиків зберігається навіть у юнацькому віці.

Крім того, за відносно значною кількістю шкал зв'язок між образами політичних лідерів та батьків забезпечують також механізми атракції та регресії. Обумовленість зв'язку зазначених образів механізмом атракції, на наш погляд, пояснюється тим, що атракція, як і ідеалізація, забезпечує позитивний перенос. Адже за своїм змістом атракція, якщо її позначати як симпатію до людей, дещо схожа з ідеалізацією. Що стосується регресії, то її вплив можна пояснити поверненням особи до попередніх стадій психологічного розвитку у випадку порівняння нею батьків з іншими соціально значущими фігурами.

Загалом, провідними механізмами, що пов'язують образи батьківських та політичних авторитетів у політичній свідомості молоді, є проєктивно-атрактивний, проєктивний та атрактивний переноси. Як бачимо, при порівнянні образів батьків зі значущими іншими (політичними лідерами) спрацьовує механізм переносу, який в залежності від дії різних чинників (віку, статі тощо) набуває того чи іншого характеру. Це підтверджує складну природу згаданого механізму і вказує на необхідність розглядати його як комплексне (системне) явище, як механізм більш «високого рівня», ніж інші, виділені психоаналітиками. Не випадково у психоаналітичних теоріях та практиці під час аналізу міжособистісних стосунків акцент робиться, передусім, на феномен

переносу. Вищесказане, мабуть, дозволяє зрозуміти наявність різних визначень переносу у психології, адже різні дослідники могли просто звертати увагу на різні аспекти (сторони) цього механізму.

Побудовані за результатами досліджень моделі зв'язку образів батьківських та політичних авторитетів підтверджують як системний характер владно-підвладних відносин у цілому, так і переносу (як соціально-перцептивного механізму у цих відносинах) зокрема. По-перше, системний характер механізму переносу проявляється у наявності декількох форм його прояву, а отже, і в декількох функціональних механізмах. Зокрема, результати показали, що під час соціально-перцептивних процесів перенос може набувати наступних форм:

- регресивної – на певних значущих людей може переноситися минулий досвід взаємодії з батьками або іншими вагомими фігурами;

- стереотипізованої – сприймання та ставлення до певних осіб може визначатися закладеною в дитинстві схемою взаємодії зі «значущими іншими» (невипадково в американській науці була розроблена модель переносу міжособистісних стосунків, відповідно до якої отриманий дитиною вдома досвід визначає пізніші взаємини, очікування і стилі поведінки);

- проективної – в ході сприймання може відбуватися приписування іншим особам певних мотивів, рис, ролей батька, матері та інших значущих осіб;

- атрактивної – перцептивні процеси відносно одних осіб можуть визначатися позитивними атитюдами (симпатіями) до інших;

- ідеалізаційної – перебільшення (завищення) позитивних оцінок значущих фігур визначає схильність до переоцінки інших осіб;

- ідентифікаційної – ототожнення себе з авторитетними особами може сприяти перенесенню їх рис на інших людей.

По-друге, явище переносу проявляється на різних, проте тісно пов'язаних між собою рівнях, у тому числі на когнітивному та емоційному. Прояв переносу на цих рівнях можна пояснити наступним чином. Оскільки зазначений феномен розглядається нами передусім не як спосіб захисту, а як

соціально-перцептивний механізм, він передбачає як отримання певних знань про інших осіб, так і формування певного емоційного ставлення до них.

По-третє, перенос слід розглядати з позиції його обумовленості різними чинниками – демографічними, індивідуально- та соціально-психологічними (тобто, згідно з Б.Ломовим, у відповідності із принципом «поліпричинності»).

3.4. Програма розвитку рефлексивних і соціально-перцептивних навичок молоді

Результати досліджень логічно поставили питання про розробку та впровадження практичних психотехнологій щодо саморозвитку молоді, поглиблення у неї здатності до самоаналізу, рефлексії своїх вражень від оточуючих її значущих людей (батьків, представників влади) та взаємодії з ними. Одним зі шляхів цього, на нашу думку, може стати запропонована нами розробка психологічного семінару для школярів та студентів (див. додаток Ж). Його мета полягала в ознайомленні студентів з особливостями сприймання авторитетних фігур (батьків, представників влади), поглибленні у них здатності до самоаналізу, розуміння своїх стосунків з батьками, у сприянні саморозвиткові студентської молоді. Зазначене заняття за своїм змістом та формою є поєднанням міні-лекції, діагностичних і тренінгових вправ.

Хід семінару включав: вступну частину, діагностичну частину, міні-лекцію, формуючу частину, підбиття підсумків та анкетування учасників семінару. Вступна частина передбачала знайомство з групою, а також вправи на усвідомлення студентами себе та своїх батьків. У діагностичній частині здійснювалося опитування учнів і студентів для отримання та демонстрації результатів, що показують можливість схожості між образами батьків, «себе самого» та інших соціально значущих постатей (зокрема, ідеального політичного лідера). Міні-лекція мала на меті пояснення закономірностей безпосереднього та опосередкованого сприймання соціально значущих постатей, ознайомлення з особливостями формування іміджу політичного

лідера, феноменом зв'язку між образами батьків та політиків. Формуюча частина передбачала вправи на закріплення матеріалу та розвиток рефлексивних і соціально-перцептивних навичок молоді. Для підведення підсумків здійснювалося анкетування учасників семінару. Воно передбачало отримання інформації щодо вражень від заняття, його результатів.

Розроблена програма базувалась на ряді принципів перцептивно-орієнтованого соціально-психологічного тренінгу, запропонованих Л.А.Петровською: 1) принцип персоніфікації висловлювань (суть його полягає у відмові від безособових мовленнєвих форм, що у повсякденному спілкуванні дозволяють приховувати у висловлюванні власну позицію або уникати прямого адресування у небажаних випадках); 2) принцип активності (передбачає реальну залученість кожного члена групи до інтенсивної взаємодії); 3) принцип довірчого спілкування (відкритість членів групи); 4) принцип конфіденційності (нерозголошення змісту спілкування під час тренінгу за межами групи) [172].

Новизна запропонованої нами розробки полягає в тому, що в її центрі постає проблема не міжособистісного сприймання у тренінговій групі (як майже у всіх соціально-психологічних тренінгах), а соціальна перцепція осіб, які на момент тренінгу відсутні (або спілкування з якими є опосередкованим).

Результати апробації. Програма була апробована на вибірці у 116 осіб, зокрема на восьмикласниках (19 осіб) та десятикласниках (21 особа), а також на студентах педуніверситету першого (44 особи) і третього (32 особи) курсів.

Апробація програми дала змогу дійти наступних **висновків**. По-перше, даний семінар краще сприймається студентами, ніж учнями. Це, на наш погляд, пояснюється віком досліджуваних. Навіть розуміючи тему семінару та запропоновані вправи, певна кількість учнів все ще не може досягнути важливості поставленої перед ними проблеми (сприймання авторитетних фігур, взаємодія з ними, самоаналіз). Адже у підлітковому віці часто спостерігається протистояння дітей з власними батьками, прагнення підлітків до емансипації, а отже, неможливість для деякого зрозуміти батьків, переглянути своє ставлення

до них. Властиве для підлітків бажання відсепаруватися від дорослих (зокрема батьків) позначається на сприйманні теми стосунків з батьками, прив'язаності до них як неважливої та зайвої. Зокрема, спілкування з восьмикласниками та десятикласниками показало, що вони прагнуть позбутися впливу батьків, негативно реагують на їх нотації, а декого рідні взагалі «вже дістали». Така сімейна ситуація позначилася на відповідях ряду підлітків, що характеризувалися поверховістю, індиферентністю та несерйозністю. Звичайно, більшою мірою це стосувалося хлопців, однак спостерігалось і у деяких дівчат. Неадекватність сприймання окремими учнями батьків, а також суспільно-політична ситуація в країні позначилися також на сприйманні молоддю інших соціально значущих фігур, зокрема представників влади (для багатьох опитаних вони є взагалі неавторитетними і, крім негативних емоцій, нічого іншого не викликають). Що стосується самоаналізу, то, як виявилось, ряд учнів серйозно не замислювався над своїми властивостями, поведінкою. Деякі підлітки відзначаються завищеною самооцінкою, що проявляється в ідеалізації себе, небажанні замислюватися над своїми недоліками, поставленні власного «Я» над іншими. Поряд з цим частина підлітків все ж не лише відзначила важливість теми, дізналася багато нового про себе та соціально значущих осіб, але й почала дещо переосмислювати стосунки з останніми та аналізувати «свій внутрішній світ».

Що стосується студентської молоді, то вона глибше усвідомила проблему семінару, відзначила важливість теми, серйозно поставилася до запропонованих вправ, давала глибокі за змістом відповіді. При цьому, обговорення проблеми батьків-дітей і сприймання інших соціально значущих осіб продемонструвало той факт, що для ряду студентів (як першого, так і третього курсів) батьки вже є другорядними фігурами. На першому місці – друзі, власна сім'я (зокрема у деяких третьокурсників) або кохана людина. Багато студентів прагне до матеріальної та поведінкової незалежності від батьків, своє подальше життя пов'язує з особистими планами на майбутнє. Особливо це стосується третьокурсників. Попри це, студенти відрізняються від

частини учнів тим, що розуміють значення батьків у своєму житті, прагнуть налагодити з ними хороші стосунки, піклуватися про них. Що стосується сприймання інших осіб, зокрема представників влади, то воно є більш адекватним – студенти усвідомлюють їх соціальну значущість і раціональніше оцінюють, хоча дехто не бажає говорити про носіїв влади.

Зазначимо, що найбільш близьким та актуальним семінар виявився для першокурсників. Він викликав у них жвавий інтерес, спонукав до відвертої розмови, глибоких за змістом міркувань та дав поштовх до виникнення певних дискусій з приводу стосунків з батьками. На наш погляд, цей вік є сенситивним періодом для прояву одночасної ідентифікації з батьківськими авторитетами та іншими соціально значущими особами (зокрема політиками). Адже, по-перше, в цей період відновлюються стосунки з батьками (у ранньому юнацькому віці діти вже починають усвідомлювати важливість батьківських фігур, об'єктивніше оцінюють їх роль у власному житті), по-друге, поступово утверджується громадянська позиція юнаків (їх політико-громадянське самовизначення), що супроводжується як політичною ідентифікацією з рідними, так і переносом певних рис останніх на владні авторитети.

Цікаво, що до запропонованого семінару частина учнів і деякі студенти навіть не задумувалися над своєю схожістю та відмінністю за певними рисами з батьками, або навпаки вважали, що в усьому відрізняються від власних батьків.

Все вище сказане підтверджує здійснений нами аналіз суб'єктивних оцінок досліджуваних. Так, на запитання: **«Чи сподобалося вам заняття?»** значна частина (47%) восьмикласників відповіла, що було цікаво, весело. Деяким підліткам (21%) до душі припав сам процес спілкування в групі. 27% опитаних зізналися, що отримали нову та важливу інформацію для себе («я багато дізнався про себе, своїх батьків», «заняття змусило задуматися над багатьма речами», «сподобалося всім; ми аналізували стосунки у наших сім'ях», «допомагає розподілити риси кожного члена сім'ї»).

У десятикласників семінар викликав менше захоплення. Третина з них (33%) відповідала, що семінар не сподобався, або не дуже сподобався. Поряд з

тим більшість учнів (62%) відзначили те, що «була гарна атмосфера», семінар сподобався «відвертою розмовою», «у мене залишилося позитивне враження», «сподобалося, але не сподобалася політична тема», «я дізнався про себе більше», «я багато дізнався про себе, своїх батьків» тощо.

Частині першокурсників імпонували емоційний («емоційний підйом», «розслаблення», «було весело» – 39%) та комунікативний («дізналися багато нового про одногрупників», «я краще зрозуміла деякі риси характеру одногрупників», «можна висловити свою думку», «відвертістю» – 43%) ефекти від семінару. Ряд відповідей (14%) свідчив про розвиток саморефлексії опитаних: «я дізналась дещо нове про себе», «заняття надихнуло мене на роздуми», «я побачила, скільки спільного в мене та моїх близьких», «я поговорив і задумався над тим, над чим майже ніколи не задумувався», «я вперше задумалась, хто для мене є авторитетом, і знайшла в собі ознаки, схожі з цими людьми; це означає, що я, хоч несвідомо, але наслідую їм».

Близько половини третьокурсників (44%) свій інтерес до семінару пов'язували з прагненням перебувати у колі одногрупників, дізнатися про них щось нове. Третині опитаних (38%) сподобалась, передусім, психологічна специфіка семінару («новими методами, різновидами психологічного тренінгу», «сподобалось тим, що ми задумалися про своє життя, згадували батьків, намагалися оцінити себе в майбутньому», «інтерактивністю»). Такі відповіді пояснюються спеціальністю респондентів (було опитані студенти-психологи), ототожненням молоді з майбутньою професією. При цьому окремі опитані (19%) акцентували увагу на окремих цікавих вправах («Фільм про моє життя», «Сімейні ролі» тощо), які викликали у них жваву цікавість. Хоча були й такі студенти, яким семінар не сподобався або сподобався частково (16%).

Щодо запитання: **«Чи дізналися Ви щось нове? Якщо так, що саме?»** отримано такі результати. Значна частина восьмикласників зазначила, що нічого нового не дізналася (42%). Поряд з тим більшість (58%) опитаних відповіла, що дізналася багато нового про стосунки в сім'ї, про значення людей для себе, відкрила своє ставлення до інших; зрозуміла, що між батьками і ними

є багато спільного тощо. Один учень навіть «відкрив собі однакове уявлення про себе, своїх батьків, політиків».

Багато десятикласників (52%) також нічого нового, за їх словами, для себе не почерпнули з семінару. Проте третина (38%) старшокласників зрозуміла, що схожа на власних батьків, усвідомила спільні з батьками риси характеру, роль своєї родини. У окремих відповідях (10%) корінилось бажання підкреслити своє «Я», виокремитися серед інших. Про це свідчать відповіді типу: «Нічого нового. Відповідь вичерпна☺», «так, переконалась, що головна роль у моїй сім'ї належить мамі, а у неї зі мною багато спільного» тощо.

Першокурсники загалом відповідали, що багато дізналися про одногрупників (64%) та про себе, свої стосунки з батьками (30%): «дізналася, як у групі ставляться мої одногрупники до своїх батьків і батьки до них», «дізналась більше про риси характеру своїх одногрупників», «оцінила свої погляди на батьків, авторитетів та інших людей», «я раніше не замислювалася над рисами характеру батьків і мого характеру, а зараз подумала і побачила багато схожості», «виявила, що я зовсім не схожа на батьків і що я майже їх не потребую, можливо, це омана».

Більшість третьокурсників дійшла висновку, що нічого нового не дізналася (56%). Можливо, цьому в дечому сприяла психологічна спеціальність, адже з окремими соціально-психологічними тренінгами вони вже мали нагоду познайомитися. Про це свідчать відповіді на зразок: «нас, студентів, вже мало чим здивуєш». Однак, 44% студентів дізнались щось нове про себе, про те, які ролі виконує кожен член сім'ї («дізналися, які ролі у сім'ї виконуємо», «дізналась, яким чином у моїй свідомості пов'язані образи «Я», батьків та політичного лідера»).

На запитання **«Як ви вважаєте, наскільки важливою була тема заняття?»** було отримано такі відповіді. Більшість восьмикласників (68%) сказала, що тема важлива. Аргументували вони це тим, що: «кожен дізнався більше про кожного», «ми говорили про наше життя», «змусила задуматися багато над чим, над проблемами своїх друзів», «допомогла зрозуміти моє

ставлення до різних соціально важливих для мене» тощо. Частина опитаних стала розуміти штучність пропагованих нам ЗМІ іміджів політиків, що, зокрема, підтверджує висловлювання щодо теми семінару: «мабуть, важлива, бо на нас впливає телевізор і нам стало ясно після уроку, що до чого». Щоправда, частина підлітків (32%) вважала, що тема «не дуже важлива», важлива «на 50%», «не така важлива, але все-таки тема, яку треба обговорити».

Серед десятикласників 48% зазначили, що тема була важливою (оскільки роль родини в житті дитини та проблема стосунків батьків-дітей є завжди актуальними). Поряд з тим 38% старшокласників заперечили важливість теми. Один учасник семінару заявив: «вважаю, що розглядати власні питання на прикладі політиків чи влади напружує», а ще один «не зрозумів тему».

Майже всі першокурсники (95%) запропоновану тему вважають важливою. Адже вона «допомагає розібратися в собі», «допомагає визначити певні цілі в житті, розібратися у ставленні до інших людей», допомагає «краще зрозуміти стосунки з батьками», «зрозуміти, скільки у студентів спільного з батьками» тощо. Частину студентів тема спонукала задуматися над багатьма речами, на які вони не звертали увагу раніше (зокрема, про стосунки з батьками, про свій характер). Деякі студенти краще зрозуміли своїх одногрупників. Також було зазначено, що тема семінару є «важливою для самого себе і з політичної точки зору теж», «тема є дуже важливою, бо формування образу є невід'ємною частиною нашого життя», «тема є дуже важливою, бо в спілкуванні дуже важко відкрито говорити один одному речі, які в житті турбують людей».

Відповіді третьокурсників були поміркованіші, виваженіші, «доросліші» і свідчили про усвідомлення більшістю (88%) актуальності теми: «тема важлива, бо залежиш від сім'ї, влади», «була важливою для того, щоб навчитися бути більш відкритими і проговорювати свої думки», «в деякій мірі, оскільки прослідковано, що для більшості батьки відійшли на задній план», «згадали батьків, наші стосунки з ними», «з'ясувалася загальна картина про сім'ю інших людей», «дуже важливою, але, мабуть, ми вже подорослішали і до батьків ставимося краще, ніж коли були підлітками; мабуть, підліткам цей тренінг був

би корисніший».

Нарешті, аналіз відповідей щодо запитання: **«Чому новому ви навчилися?»** показав наступне. Частина восьмикласників вважає, що нічому не навчилася (26%), окремі учні взагалі не відповіли на це запитання. Проте більшість підлітків (53%) заявила, що навчилася «краще дивитись на світ», «розуміти інших людей», «розуміти хоч трохи батьків», «навчилася того, що треба більше часу проводити з батьками, і тоді між дитиною та батьками не буде неприємностей», упевнилася, що «треба більше спілкуватись». Була навіть відповідь: «навчилася хоч іноді дивитися на маму і тата не як на тиранів, а як на таких же істот, як я».

Більшість десятикласників запевнила, що нічого не навчилася (57%). Останнє, напевно, пояснюється байдужим ставленням частини старшокласників з самого початку до обговорюваної проблеми. Проте частина (38%) підлітків навчилася «думати над своїми діями», «цінувати риси батьків», «менше критикувати себе і, водночас, терпиміше ставитися до оточуючих».

Першокурсники загалом (84%) зазначили, що навчилися краще розуміти оточуючих людей, себе, своє минуле, майбутнє, теперішнє; слухати інших, цінувати свою сім'ю, аналізувати своїх батьків, говорити відверто тощо. Хоча були й такі студенти, які не змогли відповісти, чому вони навчилися (16%).

Третьокурсники також навчилися розуміти інших, позитивніше дивитись на життя, бути самими собою, відкритими (50%). Деякі з них опанували нові форми психологічного тренінгу, нові ігри, методики тощо (16%). Решта стверджувала, що нічому не навчилась або взагалі не дала відповіді.

Отже, деякі проблеми, що розглядалися у межах запропонованого семінару, були усвідомлені різними віковими групами дещо по-різному. Як виявилось, частина школярів була ще не готовою до серйозного, змістовного обговорення ряду питань, зокрема адекватного сприймання себе, своїх батьків, інших авторитетів, стосунків з ними. Натомість частина студентів, розуміючи важливість проблеми стосунків батьків-дітей, роль сім'ї у власному житті, намагається самоствердитися в житті, демонструючи тим самим прагнення

незалежності від батьків і відводячи другорядну роль останнім.

Таким чином, результати показують, що розробка і впровадження подібних програм можуть виступати засобом розвитку самоаналізу, саморефлексії молоді, сприяти розвитку окремих складових соціального інтелекту, політичної свідомості тощо.

Висновки до третього розділу

Побудовані моделі зв'язку компонентів образів батьківських і політичних авторитетів продемонстрували існування у свідомості опитаних дітей та молоді цього зв'язку, а також засвідчили, що останній забезпечується механізмом переносу. Причому, механізм переносу виявляється у різних формах (проективно-атракативний, проективний, атракативний, стереотипно-атракативний, ідентифікаційний переноси). Було встановлено, що найбільше зв'язків у загальній вибірці забезпечуються механізмом проективно-атракативного переносу. Це зв'язки між характеристиками образів обох батьків та ідеального політичного лідера. Такий результат пояснюється як ідеалізацією батьків, так і уявленням про ідеального президента як про авторитетнішу фігуру у порівнянні з іншими політиками.

Зв'язок між шкалами образів батьківських і політичних авторитетів та механізми цього зв'язку обумовлюються статтю досліджуваних. Так, у чоловічій підгрупі шкали досліджуваних образів пов'язуються механізмами проективного, проективно-атракативного та атракативного переносів. Найбільше зв'язків тут спостерігається між показниками образів батька та Ю.Тимошенко (за допомогою проективного переносу). У жіночій підгрупі зв'язок між складовими образів батьків та політичних лідерів забезпечується механізмами атракативного, стереотипно-атракативного та проективного переносів. Найбільша кількість зв'язків стосується шкал образів батька та ідеального президента (за допомогою атракативного переносу). Крім того, у чоловічій підгрупі кількість зв'язків між шкалами у діадах «батько-політичний авторитет» та «мати-політичний авторитет» є більшою, у порівнянні з жіночою підгрупою.

Результати за підгрупами з високим рівнем вираженості досліджуваних механізмів продемонстрували, що найбільшу кількість зв'язків між образами батьків та політиків забезпечує механізм ідеалізації. За відносно значною кількістю шкал зв'язок між образами політичних лідерів та батьків забезпечують також механізми атракції та регресії. Натомість у свідомості досліджуваних з вираженими механізмами стереотипізації, проєкції та ідентифікації пов'язані лише поодинокі шкали образів.

У цілому, провідними механізмами, що пов'язують образи батьківських та політичних авторитетів у політичній свідомості молоді, є проєктивно-атрактивний, проєктивний та атрактивний переноси.

Побудовані моделі, на наш погляд, можна використовувати для дослідження політичної свідомості молоді, політичного іміджмейкінгу, протидії політичним маніпуляціям, розвитку рефлексивних здібностей молоді. Так, отримані результати були покладені в основу авторської програми психологічного семінару, призначеної для школярів та студентів з метою розвитку у них усвідомлення особливостей сприймання значущих людей (батьків, представників влади) та взаємодії з ними. Даний семінар за своїм змістом є поєднанням міні-лекції, діагностичних і тренінгових вправ.

Апробація програми показала, що значна частина учнів та студентів дізналася багато нового про стосунки в сім'ї; зрозуміла схожість з власними батьками; почала замислюватися над рисами власного характеру та характеру батьків; переосмислила свої погляди на батьків та інших авторитетів. Крім того, більшість підлітків та представників юнацького віку навчилася краще розуміти себе та інших людей, зокрема батьків; думати над своїми діями; менше критикувати себе і, водночас, терпиміше ставитися до оточуючих; слухати інших; цінувати свою сім'ю. Порівняння результатів апробації програми у різних вікових групах засвідчило, що вона є більш ефективною в роботі зі студентами, ніж з учнями.

ВИСНОВКИ

1. На підставі теоретико-методологічних узагальнень та емпіричних даних дослідження з'ясовано, що у свідомості молоді в змісті образів політичних лідерів відтворено структурно-змістові характеристики образів батьків. В основі такого відтворення лежить механізм переносу. Він може проявлятися в різних формах – як проєктивно-атракативний, атракативний, проєктивний, стереотипно-атракативний, ідентифікаційний – і тому має розглядатися як системний, багатобічний феномен.

2. Провідними механізмами відтворення батьківських образів в уявленнях молоді про політичних лідерів є проєктивно-атракативний, проєктивний та атракативний переноси. Найчастіше відповідні зв'язки забезпечуються механізмом проєктивно-атракативного переносу: молодь проєктує власну симпатію до батьків на образи авторитетних для них політиків.

3. Оцінка реальних політиків є переважно негативною або амбівалентною і відображає наявні стереотипи щодо політики і політиків. Ідеальний політичний лідер наділяється цілим комплексом рис, пріоритетними серед яких є емоційно-вольові та морально-етичні. З віком уявлення про ідеального лідера диференціюються, стають чіткішими. Сприймання дітьми та молоддю образу батька здійснюється, з одного боку, крізь призму традиційних маскулінних стереотипів, а з другого – він наділяється комплексом рис морально-етичного та фемінінного змісту. Мати загалом уявляється авторитетною постаттю, що втілює різноманітні позитивні риси. Водночас її образ є більш різноплановим та багатобічним, ніж образ батька.

Дослідження вікової динаміки складових образів батьків і політичних лідерів показало, що з віком зростає критичність та адекватність сприймання дорослих авторитетів, зменшується їхня ідеалізація.

4. Зв'язок між образами батьків і політичних лідерів насамперед стосується рис інтелектуально-ділового та комунікативного типів. Ознаки досвідченості і

доброзичливості часто пов'язують образи обох батьків і політичних лідерів. Низка інших шкал частіше спрацьовує в діаді «батько – політик» або «мати – політик». Ці зв'язки відображають гендерні стереотипи «ділового» маскулінного батька та емоційної, ефективно взаємодіючої матері.

Найбільше зв'язків і в дівчат, і в хлопців стосується образу батька і політиків. З віком зв'язок типу «батьки – політичні лідери» стає менш вираженим.

5. Зафіксовано статеві відмінності в закономірностях зв'язку між шкалами досліджуваних образів і їхніх механізмів. Так, у хлопців кількість зв'язків між образами обох батьків і політичних лідерів є більшою, ніж у дівчат, виразніше спрацьовують механізми проєктивного, проєктивно-атрактивного та атрактивного переносів. У дівчат цей зв'язок забезпечується атрактивним, стереотипно-атрактивним і проєктивним переносами.

6. Структура отриманих моделей відображає наявність у політичній свідомості молоді «чоловічого» і «жіночого» архетипів влади. Основу першого становлять зв'язки між певними шкалами образів батька та ідеального президента, які забезпечуються механізмом проєктивно-атрактивного переносу. Натомість «жіночий владний авторитет» побудовано на зв'язках образів матері, Ю.Тимошенко та ідеального президента, де домінують механізми проєктивно-атрактивного та ідентифікаційного переносів.

7. Розроблена й апробована на старшокласниках і студентах програма психологічного семінару сприяла розвиткові в них саморефлексії, уміння аналізувати владні постаті, порівнювати їх як між собою, так і з власним «Я». Семінар допоміг усвідомити специфіку безпосереднього та опосередкованого сприймання значущих осіб, показав, що сприймання політиків відбувається крізь призму їхнього іміджу, опосередкованого батьківськими образами.

Отримані результати дають змогу окреслити перспективні напрями подальших досліджень, зокрема вивчення зумовленості виявлених механізмів чинниками індивідуально-психологічного (тип особистості) та соціально-психологічного (стиль сімейного виховання, склад сім'ї) рівнів.

ДОДАТКИ

Додаток А

Авторський варіант семантичного диференціалу для вивчення образів батьків та політичних лідерів

1	Авторитетний (для мене)	1 2 3 4 5	Неавторитетний (для мене)
2	Не користується повагою інших людей	1 2 3 4 5	Користується повагою інших людей
3	Непривабливий	1 2 3 4 5	Привабливий
4	Розумний	1 2 3 4 5	Нерозумний
5	Мало знає	1 2 3 4 5	Багато знає
6	Вміє розв'язувати проблеми	1 2 3 4 5	Не вміє розв'язувати проблеми
7	Недосвідчений	1 2 3 4 5	Досвідчений
8	Нескромний	1 2 3 4 5	Скромний
9	Доброзичливий	1 2 3 4 5	Ворожий
10	Відповідальний	1 2 3 4 5	Безвідповідальний
11	Не викликає довіри	1 2 3 4 5	Викликає довіру
12	Чесний	1 2 3 4 5	Нечесний
13	Врівноважений	1 2 3 4 5	Неврівноважений
14	Лінивий	1 2 3 4 5	Працелюбний
15	Поважає думку інших людей	1 2 3 4 5	Не поважає думку інших людей
16	Сміливий	1 2 3 4 5	Несміливий
17	Несправедливий	1 2 3 4 5	Справедливий
18	Вихований	1 2 3 4 5	Невихований
19	Сильний	1 2 3 4 5	Слабкий
20	Несамостійний	1 2 3 4 5	Самостійний
21	Любить свою країну	1 2 3 4 5	Не любить свою країну

Додаток Б

Результати факторного аналізу за всіма образами
(другий етап дослідження, загальна вибірка)

Rotated Component Matrix		
ШКАЛИ	ФАКТОРИ	
	1	2
ЮЩ_1	,538	
ЮЩ_2	-,450	
ЮЩ_3	-,470	
ЮЩ_4	,564	
ЮЩ_5	-,525	
ЮЩ_6	,509	
ЮЩ_7	-,493	
ЮЩ_8	-,442	
ЮЩ_9	,586	
ЮЩ_10	,580	
ЮЩ_11	-,597	
ЮЩ_12	,640	
ЮЩ_13	,492	
ЮЩ_14	-,574	
ЮЩ_15	,657	
ЮЩ_16	,565	
ЮЩ_17	-,603	
ЮЩ_18	,515	
ЮЩ_19	,469	
ЮЩ_20	-,443	
ЮЩ_21	,668	
ЯН_1		,456
ЯН_2		
ЯН_3		-,411
ЯН_4		,402
ЯН_5		
ЯН_6		,439
ЯН_7		-,446
ЯН_8		-,414
ЯН_9		,520
ЯН_10		,527
ЯН_11		-,474
ЯН_12		,437
ЯН_13		,462
ЯН_14		-,458
ЯН_15		,454
ЯН_16		
ЯН_17		-,514
ЯН_18		,535
ЯН_19		
ЯН_20		-,418
ЯН_21		,562
ТИМ_1	,726	
ТИМ_2	-,612	
ТИМ_3	-,679	
ТИМ_4	,598	
ТИМ_5	-,576	
ТИМ_6	,668	
ТИМ_7	-,653	
ТИМ_8	-,437	
ТИМ_9	,685	

ТИМ_10	,783	
ТИМ_11	-,758	
ТИМ_12	,691	
ТИМ_13	,681	
ТИМ_14	-,680	
ТИМ_15	,725	
ТИМ_16	,556	
ТИМ_17	-,754	
ТИМ_18	,637	
ТИМ_19	,492	
ТИМ_20	-,528	
ТИМ_21	,685	
ІД_1		
ІД_2		
ІД_3		
ІД_4		
ІД_5		
ІД_6		
ІД_7		
ІД_8		
ІД_9		
ІД_10		
ІД_11		
ІД_12		
ІД_13		
ІД_14		
ІД_15		
ІД_16		
ІД_17		
ІД_18		
ІД_19		
ІД_20		
ІД_21		
БАТЬКО_1		,479
БАТЬКО_2		
БАТЬКО_3		-,548
БАТЬКО_4		,513
БАТЬКО_5		-,502
БАТЬКО_6		,542
БАТЬКО_7		-,507
БАТЬКО_8		
БАТЬКО_9		,488
БАТ_10		,526
БАТ_11		-,507
БАТ_12		,596
БАТ_13		,518
БАТ_14		-,516
БАТ_15		,546
БАТ_16		,497
БАТ_17		-,600
БАТ_18		,618
БАТ_19		,571
БАТ_20		-,461
БАТ_21		,473
МАТИ_1		
МАТИ_2		
МАТИ_3		
МАТИ_4		
МАТИ_5		
МАТИ_6		

МАТИ 7		
МАТИ 8		
МАТИ 9		
МАТИ 10		
МАТИ 11		
МАТИ 12		
МАТИ 13		
МАТИ 14		
МАТИ 15		,444
МАТИ 16		,497
МАТИ 17		-,479
МАТИ 18		,501
МАТИ 19		
МАТИ 20		
МАТИ 21		
Я 1		
Я 2		
Я 3		
Я 4		
Я 5		
Я 6		
Я 7		
Я 8		
Я 9		
Я 10		
Я 11		
Я 12		
Я 13		,412
Я 14		-,432
Я 15		
Я 16		
Я 17		-,413
Я 18		,437
Я 19		,446
Я 20		
Я 21		

Додаток В

Анкета для експертного опитування

Шановний експерте! З наведених нижче психологічних механізмів виберіть, будь-ласка, п'ять таких, що, на Вашу думку, мають найбільше значення у процесі відтворення батьківських образів в уявленнях молоді про політичних лідерів. Обрані механізми позначте у відповідній графі.

№	Механізм	Зміст механізму	Позначка
1	Перенос (трансфер)	Перенесення на певну особу сформованих раніше позитивних (негативних) почуттів до іншої людини.	
2	Заміщення	Перенесення потреб і бажань, початково орієнтованих на певний об'єкт, на інший, доступніший об'єкт.	
3	Регресія	Повернення на одну з попередніх стадій розвитку, до шаблону (поведінки, мислення), який сформувався в дитинстві.	
4	Ідентифікація	Ототожнення (уподібнення) себе з іншою значущою людиною (групою людей), наслідування їй.	
5	Проекція	Приписування власних рис, емоцій, мотивів іншій особі.	
6	Стереотипізація	Схематизоване (шаблонне) сприймання інших людей.	
7	Аглотинація	Утворення певного образу внаслідок поєднання («склеювання») декількох образів в один.	
8	Ідеалізація	Приписування перебільшених позитивних характеристик певним об'єктам, людям.	
9	Атракція	Виникнення у людини реакції симпатії до іншої людини внаслідок наявності у неї певних характеристик.	
10	Емпатія	Співпереживання і співчуття іншим людям, розуміння їх внутрішнього стану.	
11	Каузальна атрибуція	Приписування певної пояснювальної причини діям (поведінці) людини.	
12	Конформізм	Свідоме пристосування своєї поведінки (мислення) до норм групи або вимог окремої людини.	
13	Категоризація (типологізація)	Віднесення одиничного об'єкта (події, переживання), що сприймається, до певного класу (групи).	
14	Символізація	Приписування особистісних рис певній «абстракції», в ролі якої може виступати певний символ, образ (людини або іншого об'єкта).	
15	Апперцепція	Обумовленість сприймання минулим досвідом (індивідуальними особливостями, мотивами, потребами).	
16	Узагальнення	Виокремлення загального із багатьох конкретних явищ, поширення принципу або концепції на нові об'єкти, події чи галузі.	
17	Гештальт	Мисленнєва добудова певного образу до певної цілісної форми (гештальта).	
18	Децентрація	Зміна точки зору, позиції суб'єкта в результаті зіткнення, співставлення та інтеграції її з позиціями, що відрізняються від власної.	
19	Інтроєкція	Прийняття індивідом у свій внутрішній світ поглядів, установок, мотивів інших осіб.	

Дякуємо за допомогу!

Додаток Г

Авторська анкета на вивчення стереотипізації

Дорогий друже! Просимо Вас висловити ступінь своєї згоди з наведеними нижче твердженнями. При цьому використовуйте наступну шкалу:

«абсолютно не згоден» - 1 бал

«швидше не згоден» - 2 бали

«щось середнє» - 3 бали

«швидше згоден» - 4 бали

«цілком згоден» - 5 балів

1	Чоловіки – сильна стать	1 2 3 4 5
2	Ідеальна жіноча фігура має параметри 90-60-90	1 2 3 4 5
3	Чоловіки незалежніші від жінок	1 2 3 4 5
4	Демократія – це влада народу	1 2 3 4 5
5	Призначення жінки – бути матір'ю і дружиною	1 2 3 4 5
6	Психологи «бачать інших людей наскрізь»	1 2 3 4 5
7	Старі люди – буркотуни	1 2 3 4 5
8	Українці – співучий народ	1 2 3 4 5
9	Творчі люди – дивакуваті, «не від миру сього»	1 2 3 4 5
10	Французи – велелюбні	1 2 3 4 5
11	Всі підлітки – «важкі»	1 2 3 4 5
12	Жінки – слабка стать	1 2 3 4 5
13	Повні люди мають добрий характер	1 2 3 4 5
14	Всі жінки хочуть одного – вийти заміж	1 2 3 4 5

Додаток Д

Результати факторного аналізу за всіма образами та механізмами
(четвертий етап дослідження, загальна вибірка)

Rotated Component Matrix

ШКАЛИ	ФАКТОРИ		
	1	2	3
Ю_1		-,343	
Ю_2		,336	
Ю_3			
Ю_4		-,341	
Ю_5			
Ю_6		-,344	
Ю_7	-,325		
Ю_8			
Ю_9		-,373	
Ю_10		-,316	
Ю_11		,393	
Ю_12		-,358	
Ю_13			
Ю_14			
Ю_15		-,368	
Ю_16	,301		
Ю_17		,335	
Ю_18			
Ю_19	,334	-,367	
Ю_20			
Ю_21		-,374	
ЯН_1		,498	
ЯН_2		-,437	
ЯН_3		-,389	,345
ЯН_4		,668	
ЯН_5		-,523	
ЯН_6		,773	
ЯН_7		-,714	
ЯН_8		-,437	
ЯН_9		,788	
ЯН_10		,734	
ЯН_11		-,774	
ЯН_12		,606	-,304
ЯН_13		,706	
ЯН_14		-,684	
ЯН_15		,778	
ЯН_16		,573	,302
ЯН_17		-,600	
ЯН_18		,629	
ЯН_19		,588	
ЯН_20		-,664	
ЯН_21		,784	
ТИМ_1			,606
ТИМ_2		,310	-,419
ТИМ_3			-,584
ТИМ_4			,331
ТИМ_5			-,350
ТИМ_6			,489
ТИМ_7			-,342
ТИМ_8			-,550

ТИМ_9			,633
ТИМ_10			,572
ТИМ_11			-,789
ТИМ_12			,697
ТИМ_13			,547
ТИМ_14			-,529
ТИМ_15			,784
ТИМ_16			,344
ТИМ_17			-,704
ТИМ_18			,663
ТИМ_19			,447
ТИМ_20			-,381
ТИМ_21			,726
ИД_1			
ИД_2			
ИД_3			
ИД_4	,499		
ИД_5	-,496		
ИД_6	,526		
ИД_7	-,477		
ИД_8			
ИД_9	,482		
ИД_10			
ИД_11	-,534		
ИД_12	,433		
ИД_13	,353		
ИД_14	-,528		
ИД_15	,404		
ИД_16	,478		
ИД_17	-,434		
ИД_18	,449		
ИД_19	,478		
ИД_20	-,445		
ИД_21			
БАТ_1	,596		
БАТ_2	-,504		
БАТ_3	-,677		
БАТ_4	,439	-,301	
БАТ_5	-,519	,339	
БАТ_6			
БАТ_7	-,528		
БАТ_8			
БАТ_9	,564		-,305
БАТ_10	,433		
БАТ_11	-,535		
БАТ_12	,534		
БАТ_13	,511		
БАТ_14	-,399		
БАТ_15	,542		
БАТ_16	,628		
БАТ_17	-,569		
БАТ_18	,616		
БАТ_19	,612		
БАТ_20	-,551		
БАТ_21	,389		
МАТИ_1	,470		
МАТИ_2		-,380	
МАТИ_3	-,458	-,301	
МАТИ_4	,485		
МАТИ_5	-,336		

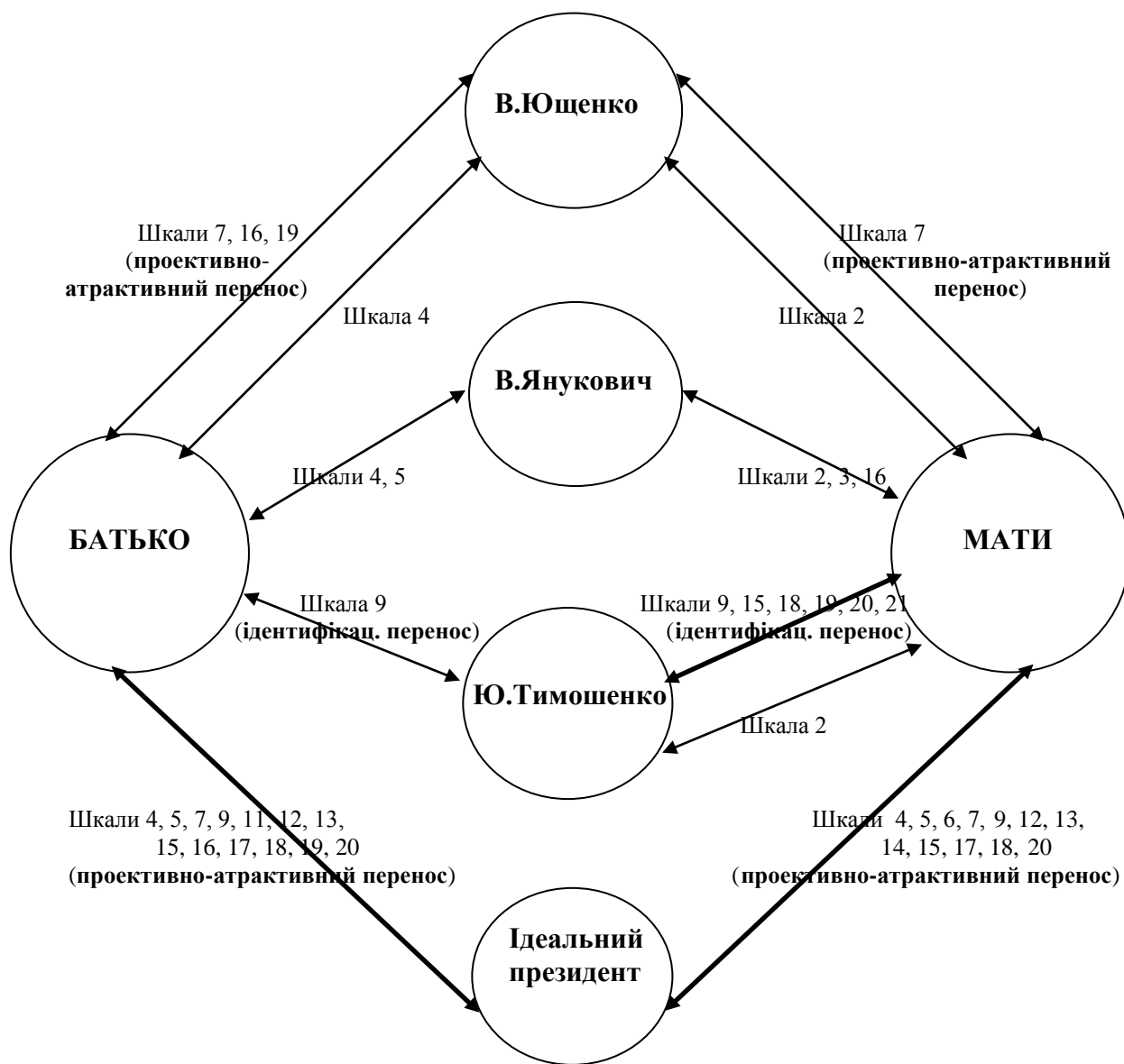
МАТИ 6	,357		
МАТИ 7	-,414		
МАТИ 8			
МАТИ 9	,337		,414
МАТИ 10	,566		
МАТИ 11			
МАТИ 12	,360		
МАТИ 13	,326		
МАТИ 14	-,511		
МАТИ 15	,337		,425
МАТИ 16		,342	
МАТИ 17	-,360		
МАТИ 18	,372		,316
МАТИ 19			,434
МАТИ 20	-,365		-,352
МАТИ 21	,445		,449
Я 1	,368		
Я 2	-,524		
Я 3	-,334		-,386
Я 4			
Я 5		,331	
Я 6			,306
Я 7			
Я 8			
Я 9	,327		,459
Я 10			,321
Я 11	-,333		-,466
Я 12	,409		
Я 13			,394
Я 14	-,445		-,371
Я 15	,373		,411
Я 16	,423		
Я 17	-,512		
Я 18		,372	,566
Я 19	,408		
Я 20	-,332		
Я 21	,437		
СТЕРЕОТИПІЗАЦІЯ			
АТРАКЦІЯ	-,340		
ПРОЕКЦІЯ	,416		
ІДЕНТИФІКАЦІЯ			-,315
РЕГРЕСІЯ			
ІДЕАЛІЗАЦІЯ			

Додатки Е

Моделі зв'язку образів батьківських і політичних авторитетів

Додаток Е.1. Модель по загальній вибірці

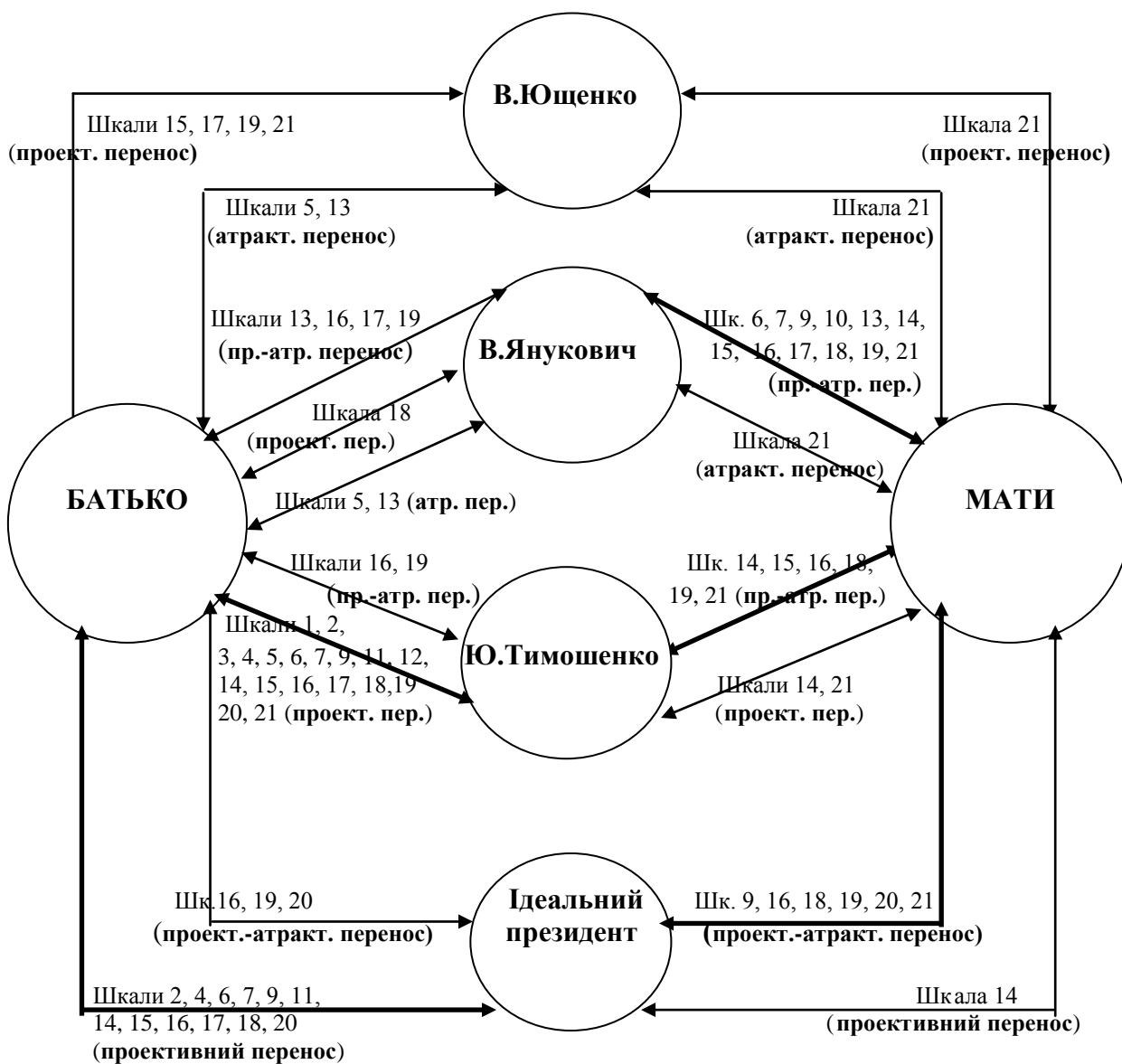

Частотні показники переносу шкал батьків на образи політичних авторитетів

«Батько – політичний авторитет»					«Мати-політичний авторитет»				
1 шк.	2 шк.	3 шк.	4 шк.	5 шк.	1 шк.	2 шк.	3 шк.	4 шк.	5 шк.
0	0	0	3	2	0	3	1	1	1
8 шк.	9 шк.	10 шк.	11 шк.	12 шк.	0	2	1	1	1
0	2	0	1	1	0	2	0	0	1
15 шк.	16 шк.	17 шк.	18 шк.	19 шк.	1	2	1	1	2
1	2	1	1	2	2	1	1	1	1
6 шк.	7 шк.	13 шк.	14 шк.	20 шк.	1	1	1	1	2
0	2	1	0	1	1	2	1	1	1
21 шк.					2		1		1
0									

Додаток Е.2

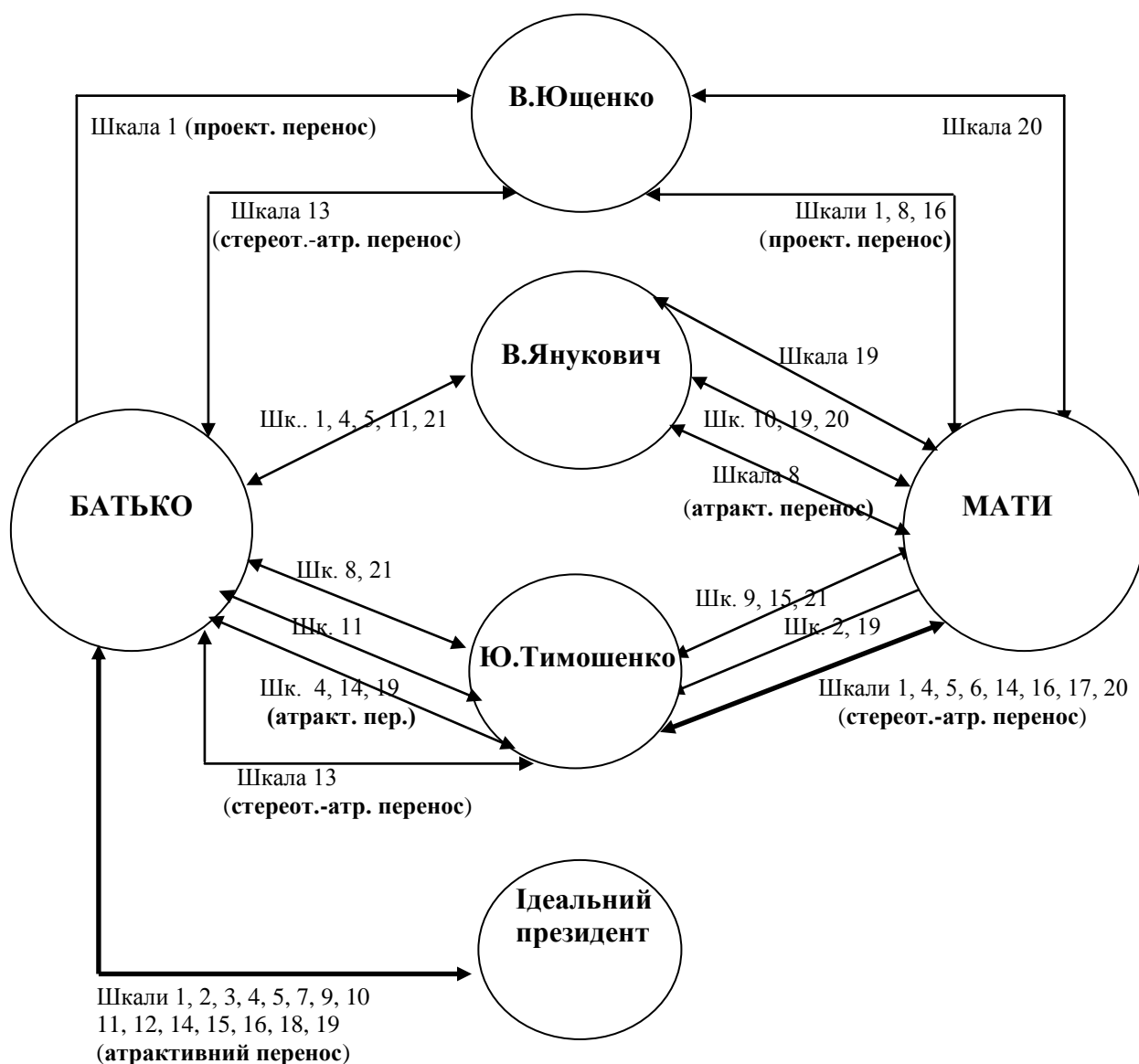
Модель по групі чоловіків

*Частотні показники переносу шкал батьків
на образи політичних авторитетів*

«Батько – політичний авторитет»						«Мати-політичний авторитет»					
1 шк.	1	8 шк.	0	15 ш.	3	1 шк.	0	8 шк.	0	15 ш.	2
2 шк.	2	9 шк.	2	16 ш.	5	2 шк.	0	9 шк.	2	16 ш.	3
3 шк.	1	10 ш.	0	17 ш.	4	3 шк.	0	10 ш.	1	17 ш.	1
4 шк.	2	11 ш.	2	18 ш.	3	4 шк.	0	11 ш.	0	18 ш.	3
5 шк.	3	12 ш.	1	19 ш.	5	5 шк.	0	12 ш.	0	19 ш.	3
6 шк.	2	13 ш.	3	20 ш.	3	6 шк.	1	13 ш.	1	20 ш.	1
7 шк.	2	14 ш.	2	21 ш.	2	7 шк.	1	14 ш.	4	21 ш.	7

Додаток Е.3
 Модель по групі жінок

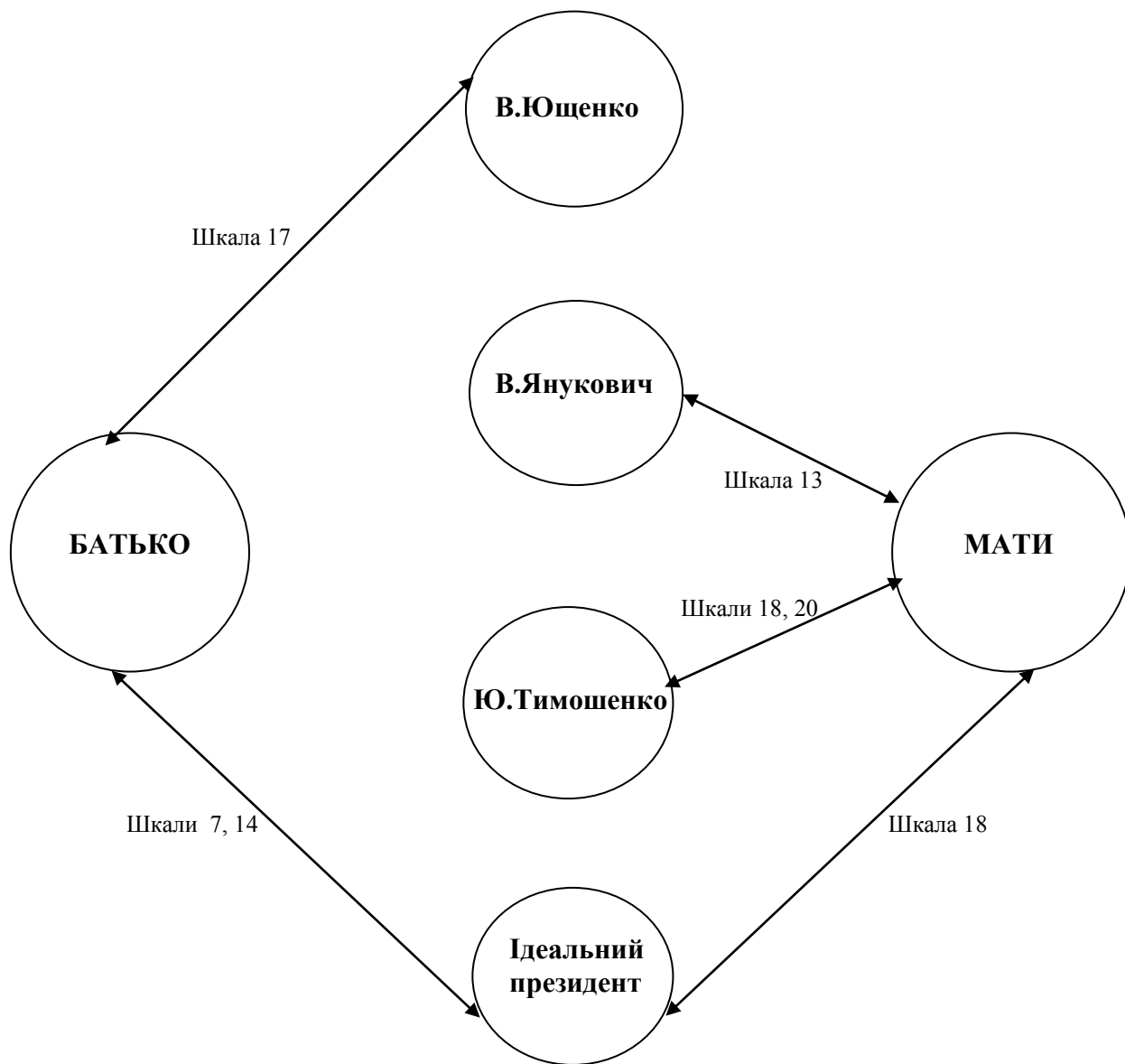

*Частотні показники переносу шкал батьків
 на образи політичних авторитетів*

«Батько – політичний авторитет»					«Мати-політичний авторитет»						
1 шк.	3	8 шк.	1	15 ш.	1	1 шк.	2	8 шк.	2	15 ш.	1
2 шк.	1	9 шк.	1	16 ш.	1	2 шк.	1	9 шк.	1	16 ш.	2
3 шк.	1	10 ш.	1	17 ш.	0	3 шк.	0	10 ш.	1	17 ш.	1
4 шк.	3	11 ш.	3	18 ш.	1	4 шк.	1	11 ш.	0	18 ш.	0
5 шк.	2	12 ш.	1	19 ш.	2	5 шк.	1	12 ш.	0	19 ш.	3
6 шк.	0	13 ш.	2	20 ш.	0	6 шк.	1	13 ш.	0	20 ш.	3
7 шк.	1	14 ш.	2	21 ш.	2	7 шк.	0	14 ш.	1	21 ш.	1

Додаток Е.4

Модель по групі досліджуваних з високим рівнем стереотипізації

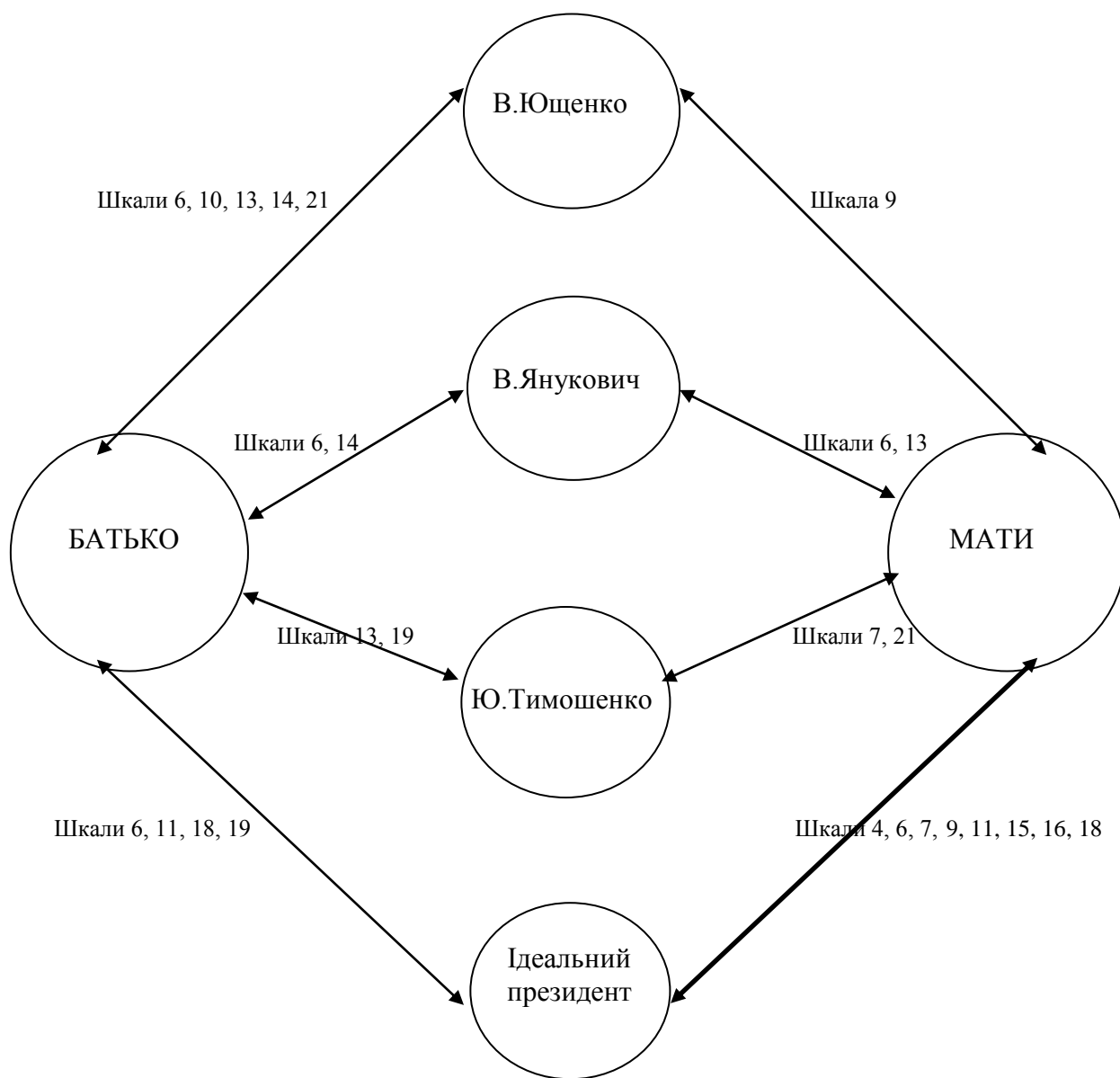

Частотні показники переносу шкал батьків на образи політичних авторитетів

«Батько – політичний авторитет»					«Мати-політичний авторитет»						
1 шк.	0	8 шк.	0	15 ш.	0	1 шк.	0	8 шк.	0	15 ш.	0
2 шк.	0	9 шк.	0	16 ш.	0	2 шк.	0	9 шк.	0	16 ш.	0
3 шк.	0	10 ш.	0	17 ш.	1	3 шк.	0	10 ш.	0	17 ш.	0
4 шк.	0	11 ш.	0	18 ш.	0	4 шк.	0	11 ш.	0	18 ш.	2
5 шк.	0	12 ш.	0	19 ш.	0	5 шк.	0	12 ш.	0	19 ш.	0
6 шк.	0	13 ш.	0	20 ш.	0	6 шк.	0	13 ш.	1	20 ш.	1
7 шк.	1	14 ш.	1	21 ш.	0	7 шк.	0	14 ш.	0	21 ш.	0

Додаток Е.5

Модель по групі досліджуваних з високим рівнем атракції

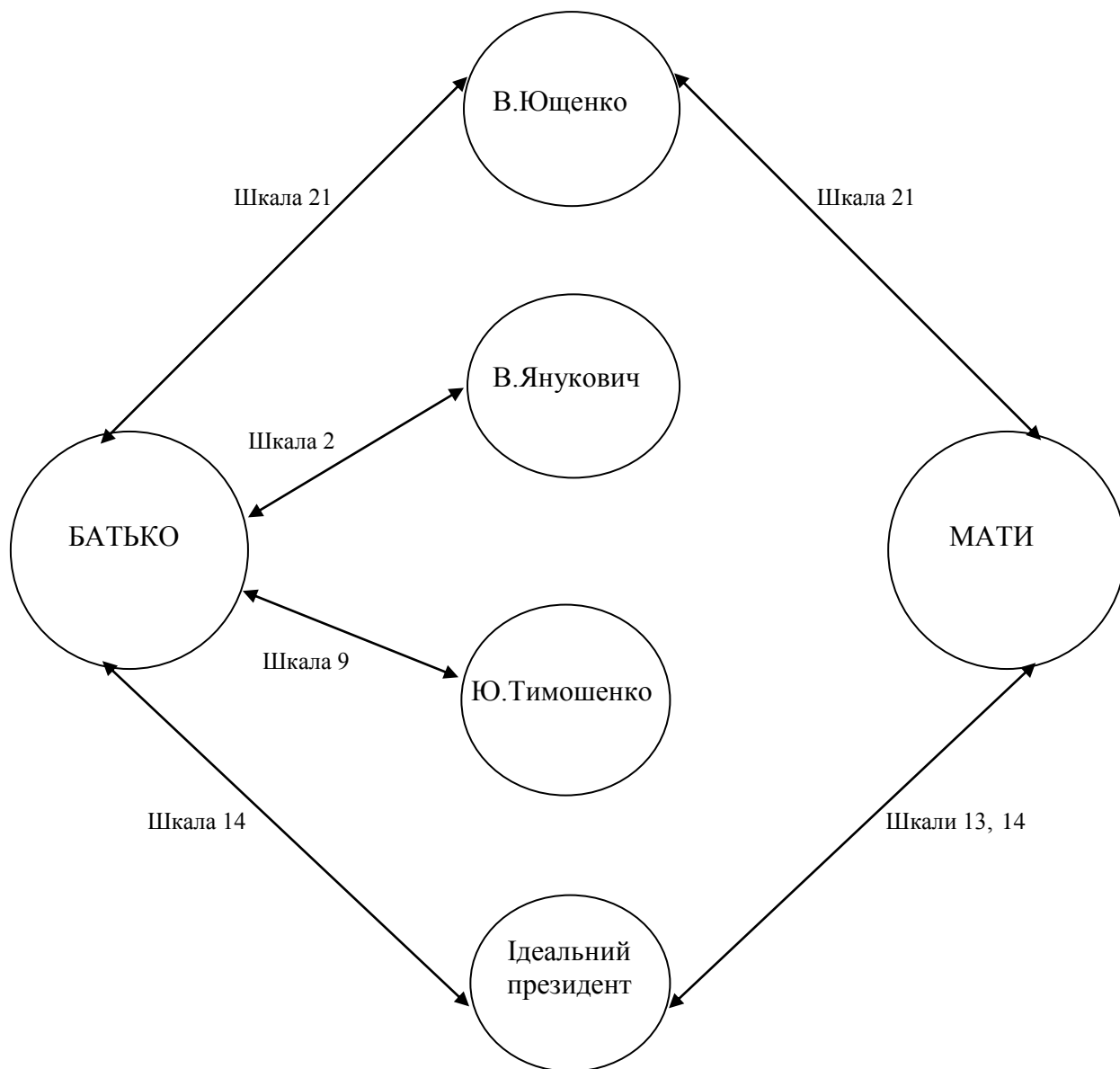

Частотні показники переносу шкал батьків на образи політичних авторитетів

«Батько – політичний авторитет»						«Мати-політичний авторитет»					
1 шк.	0	8 шк.	0	15 шк.	0	1 шк.	0	8 шк.	0	15 шк.	1
2 шк.	0	9 шк.	0	16 шк.	0	2 шк.	0	9 шк.	2	16 шк.	1
3 шк.	0	10 шк.	1	17 шк.	0	3 шк.	0	10 шк.	0	17 шк.	0
4 шк.	0	11 шк.	1	18 шк.	1	4 шк.	1	11 шк.	1	18 шк.	1
5 шк.	0	12 шк.	0	19 шк.	2	5 шк.	0	12 шк.	0	19 шк.	0
6 шк.	3	13 шк.	2	20 шк.	0	6 шк.	2	13 шк.	1	20 шк.	0
7 шк.	0	14 шк.	2	21 шк.	1	7 шк.	2	14 шк.	0	21 шк.	1

Додаток Е.6

Модель по групі досліджуваних з високим рівнем проєкції

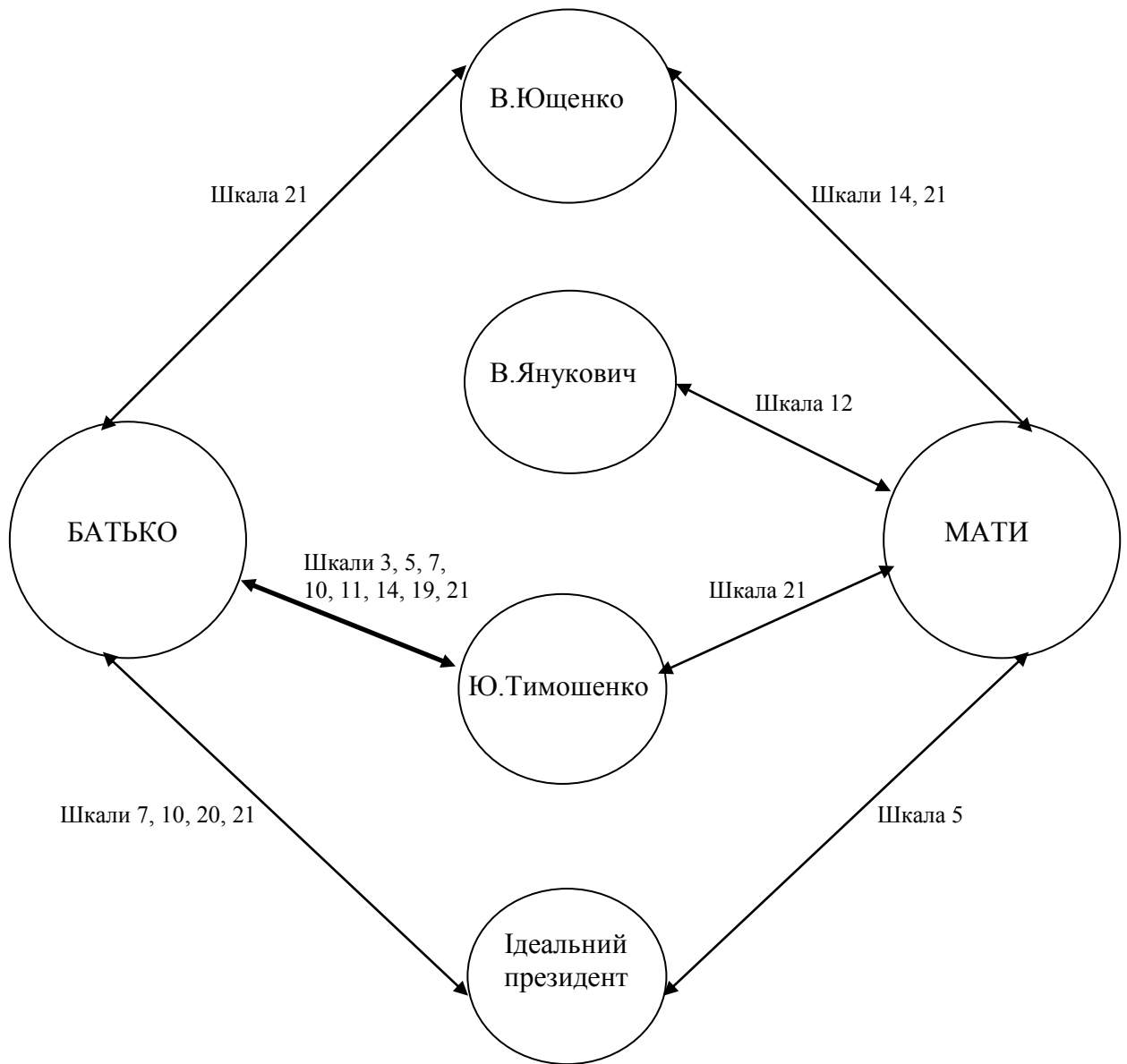

Частотні показники переносу шкал батьків на образи політичних авторитетів

«Батько – політичний авторитет»						«Мати-політичний авторитет»					
1 шк.	0	8 шк.	0	15 шк.	0	1 шк.	0	8 шк.	0	15 шк.	0
2 шк.	1	9 шк.	1	16 шк.	0	2 шк.	0	9 шк.	0	16 шк.	0
3 шк.	0	10 шк.	0	17 шк.	0	3 шк.	0	10 шк.	0	17 шк.	0
4 шк.	0	11 шк.	0	18 шк.	0	4 шк.	0	11 шк.	0	18 шк.	0
5 шк.	0	12 шк.	0	19 шк.	0	5 шк.	0	12 шк.	0	19 шк.	0
6 шк.	0	13 шк.	0	20 шк.	0	6 шк.	0	13 шк.	1	20 шк.	0
7 шк.	0	14 шк.	1	21 шк.	1	7 шк.	0	14 шк.	1	21 шк.	1

Додаток Е.7

Модель по групі досліджуваних з високим рівнем регресії

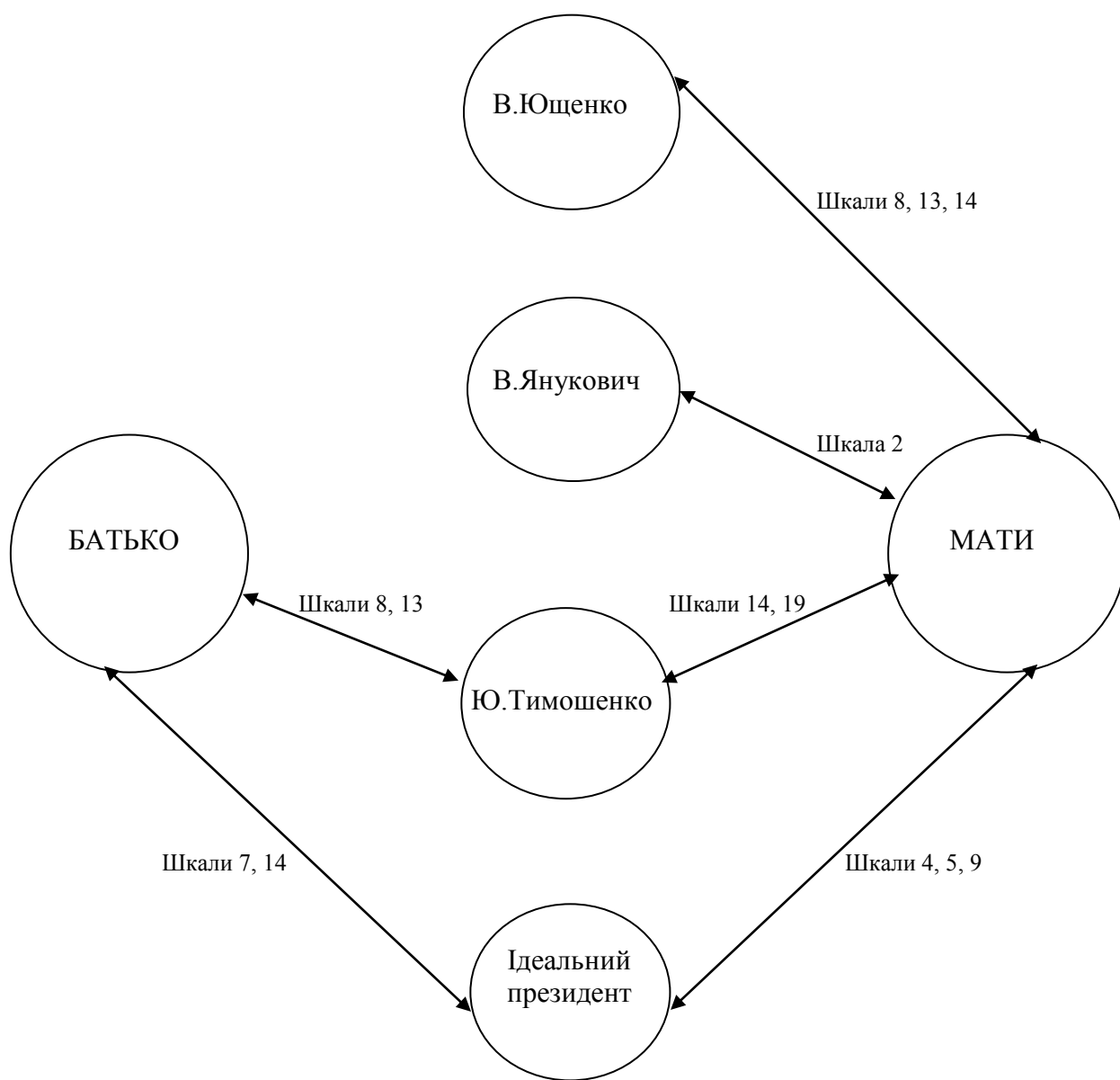

Частотні показники переносу шкал батьків на образи політичних авторитетів

«Батько – політичний авторитет»						«Мати-політичний авторитет»					
1 шк.	0	8 шк.	0	15 ш.	0	1 шк.	0	8 шк.	0	15 ш.	0
2 шк.	0	9 шк.	0	16 ш.	0	2 шк.	0	9 шк.	0	16 ш.	0
3 шк.	1	10 ш.	2	17 ш.	0	3 шк.	0	10 ш.	0	17 ш.	0
4 шк.	0	11 ш.	1	18 ш.	0	4 шк.	0	11 ш.	0	18 ш.	0
5 шк.	1	12 ш.	0	19 ш.	1	5 шк.	1	12 ш.	1	19 ш.	0
6 шк.	0	13 ш.	0	20 ш.	1	6 шк.	0	13 ш.	0	20 ш.	0
7 шк.	2	14 ш.	1	21 ш.	3	7 шк.	0	14 ш.	1	21 ш.	2

Додаток Е.8

Модель по групі досліджуваних з високим рівнем ідентифікації

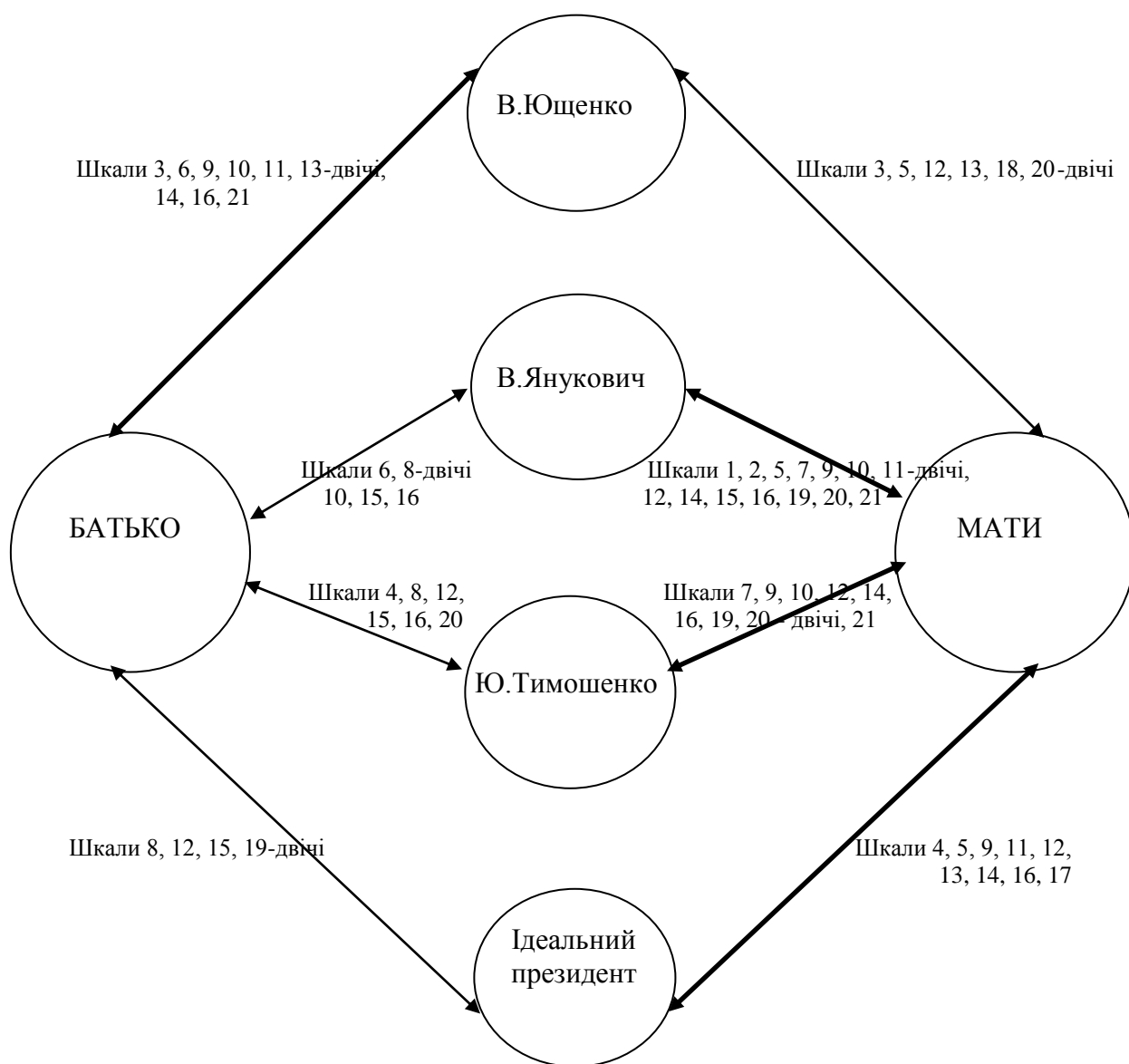
*Частотні показники переносу шкал батьків
на образи політичних авторитетів*

«Батько – політичний авторитет»						«Мати-політичний авторитет»					
1 шк.	0	8 шк.	1	15 ш.	0	1 шк.	0	8 шк.	1	15 ш.	0
2 шк.	0	9 шк.	0	16 ш.	0	2 шк.	1	9 шк.	1	16 ш.	0
3 шк.	0	10 ш.	0	17 ш.	0	3 шк.	0	10 ш.	0	17 ш.	0
4 шк.	0	11 ш.	0	18 ш.	0	4 шк.	1	11 ш.	0	18 ш.	0
5 шк.	0	12 ш.	0	19 ш.	0	5 шк.	1	12 ш.	0	19 ш.	1
6 шк.	0	13 ш.	1	20 ш.	0	6 шк.	0	13 ш.	1	20 ш.	0
7 шк.	1	14 ш.	1	21 ш.	0	7 шк.	0	14 ш.	2	21 ш.	0

Додаток Е.9

Модель по групі досліджуваних з високим рівнем ідеалізації

Частотні показники переносу шкал батьків на образи політичних авторитетів

«Батько – політичний авторитет»						«Мати-політичний авторитет»					
1 шк.	0	8 шк.	4	15 ш.	3	1 шк.	1	8 шк.	0	15 ш.	1
2 шк.	0	9 шк.	1	16 ш.	3	2 шк.	1	9 шк.	3	16 ш.	3
3 шк.	1	10 ш.	1	17 ш.	0	3 шк.	1	10 ш.	2	17 ш.	1
4 шк.	1	11 ш.	1	18 ш.	0	4 шк.	1	11 ш.	3	18 ш.	1
5 шк.	0	12 ш.	2	19 ш.	2	5 шк.	3	12 ш.	4	19 ш.	2
6 шк.	2	13 ш.	2	20 ш.	1	6 шк.	0	13 ш.	2	20 ш.	5
7 шк.	1	14 ш.	1	21 ш.	1	7 шк.	2	14 ш.	3	21 ш.	2

Додаток Ж
Програма авторського психологічного семінару
для школярів та студентів

Тема: Особливості «Я»-образу та образів значущих фігур у свідомості молоді.

Мета: ознайомити студентів з особливостями сприймання авторитетних фігур (батьків, представників влади), шляхом конкретних вправ поглибити у них здатність до самоаналізу, розуміння своїх стосунків з батьками, сприяти саморозвитку студентської молоді.

Хід семінару:

I. Вступна частина.

–Знайомство з групою.

Вправи на усвідомлення студентами себе та своїх батьків.

Вправа 1. «Актуалізація образів «Я» та батьків».

Мета: актуалізація складових «Я»-концепції та образів батьків у часовій перспективі.

Члени групи по черзі мають закінчити наступні речення: «Раніше Я...», «Зараз Я...», «Незабаром Я...». Потім учасники вправи мають закінчити речення, що стосуються їхніх батьків: «Раніше мої батьки...», «Зараз мої батьки...», «Незабаром мої батьки...». Після цього студентам пропонується порівняти уявлення про себе та своїх батьків і знайти спільне та відмінне. У кінці вправи триває обговорення з метою з'ясувати, що було говорити важко або легко, що відчували учасники під час вправи.

Вправа 2. «Уявне інтерв'ю».

Мета: виявлення інтересів учасників щодо осіб, які мають владні повноваження.

Кожному учаснику пропонується уявити себе в ролі журналіста, якому випала нагода познайомитися з людиною, наділеною значною владою. Це може бути сучасна особа (вітчизняна або зарубіжна), історична постать (король, імператор, полководець, політик). Студенти мають скласти список із трьох осіб-бажаних «респондентів». Після цього студенти по черзі зачитують

складені списки, пояснюючи причину зацікавленості даною особою. В кінці вправи визначаються особи, яких учасники обирали найчастіше. Триває обговорення вибору учасників.

Вправа 3. «Фільм про моє життя».

Мета: розвиток саморефлексії; усвідомлення відповідальності за власне життя і аналіз стосунків з оточуючими людьми.

Студентам пропонується «створити фільм» (скласти розповідь) про своє життя із зазначенням наступних моментів: жанру, сюжету, головних та другорядних героїв, виконавця головної ролі, автора сценарію, режисера, декорацій, музикального супроводу. Після того, як учасники зачитують свої «сценарії», триває обговорення щодо того, кого вони вважають відповідальним за події у своєму житті, хто є авторитетом для них тощо.

Вправа 4. «Спільне та відмінне».

Мета: розвиток здатності до самоаналізу та аналізу значущих фігур (батьків), усвідомлення спільного та відмінного з батьками.

Кожному учасникові пропонується поміркувати над рисами свого характеру і знайти ту особистісну характеристику, за якою він відрізняється від обох батьків. Потім він має виокремити ознаку, яка властива йому та батькові, проте відсутня у матері. Після цього студент повинен згадати про рису, яка є у нього та матері і відсутня у батька. Триває обговорення, метою якого є усвідомлення учасником власної індивідуальності, а також певної схожості з власними батьками.

II. Діагностична частина.

Опитування проводиться в два етапи. На першому етапі учасникам дається завдання: на одному аркуші написати по 5-7 рис батька та матері, на іншому – стільки ж характеристик «Я»-образу. Потім пропонується співставити між собою два аркуші і порівняти власні характеристики з рисами батьків. Чи є між ними спільні ознаки? На другому етапі студенти мають написати 5-7 характеристик ідеального політичного лідера і порівняти їх з характеристиками

батьків. Вправа закінчується обговоренням спільних та відмінних рис між зазначеними образами.

III. Міні-лекція.

Попередні завдання показали, що існують певні закономірності сприймання значущих осіб. Зокрема, часто спостерігається зв'язок між рисами «Я»-образу та образу батьків. Останній забезпечується механізмом ідентифікації. Крім того, іноді за рядом характеристик між собою пов'язуються образи батьків і політиків, тобто спрацьовує механізм переносу.

Якщо сприймання батьків є безпосереднім (ми оцінюємо останніх виходячи з власного досвіду спілкування з ними), то сприймання інших значущих осіб (зокрема представників влади) є опосередкованим. Наприклад, з політиками ми, як правило, не контактуємо, а тому оцінюємо їх образ (уявлення про них).

Є таке поняття як «імідж». Імідж – це образ певної людини, що існує у свідомості. Отже, імідж політичного лідера – це особливості його сприймання людьми. Даючи оцінку політикам, ми фактично оцінюємо не власне політиків (адже особисто з ними більшість людей не знайома), а враження від образу (іміджу).

На формування іміджу політичного лідера впливають ЗМІ (телебачення, преса, радіо, Інтернет і т.ін.), через які поширюються політичні новини, реклама. Таким чином, імідж тієї чи іншої людини (наприклад, політичного лідера) і сама людина не завжди співпадають. У політичній рекламі можуть перебільшуватись (інколи навіть вигадуватись) певні позитивні риси людини, або навпаки – замовчуватись, приписуватись неіснуючі негативні риси.

При цьому сприймання образу будь-якого політика є індивідуальним для кожного і визначається особистісними особливостями (віком, статтю, ціннісними орієнтаціями, мотивами, установками, соціальним статусом людини тощо), а також існуючими у культурі стереотипами.

IV. Формуюча частина.

Вправа 1. «Я і мої батьки».

Мета вправи: усвідомити своє ставлення до батьків та стосунки з ними.

Студентам пропонується по-черзі закінчити наступні речення: «У моїх батьків я навчився...», «Я б хотів бути схожим на свого батька тим, що...», «Я б хотів бути схожим на свою матір тим, що...», «Я б не хотів бути схожим на свого батька тим, що...», «Я б не хотів бути схожим на свою матір тим, що...». Після того, як висловляться всі учасники, обговорити наявність чи відсутність спільної тенденції у взаємодії з власними батьками.

Вправа 2. «Сімейні ролі».

Мета: краще зрозуміти свою сім'ю, функціонально-рольові особливості її членів.

Спочатку учасники мають відповісти на запитання «Які вищі державні посади ви знаєте?». Після цього студенти мають провести паралель зі своєю сім'єю і умовно наділити кожного члена сім'ї певною роллю (президента, прем'єр-міністра, спікера тощо) в залежності від їх позиції, повноважень. Після закінчення вправи обговорити зі студентами, чи складно їм було приписувати членам сім'ї певні ролі, у чому полягала ця складність, що відчували учасники під час вправи.

Вправа 3. «Діалог з батьками».

Мета вправи: розвиток навичок спілкування з батьками та вміння висловити і відстояти свою думку.

–Уявіть, що ваші батьки пропонують вам проголосувати за певного політика. На ваше запитання, чому саме за нього, вони відповідають наступне. По-перше, у них (батьків) більше життєвого досвіду, вони краще розбираються в людях і поганого не порадять. По-друге, цей політик багато обіцяє зробити у разі перемоги на виборах: знизити податки, подолати кризу, підвищити всім заробітну плату. Що ви відповісте батькам? Чи прислухаєтеся до їхньої поради? Які уточнюючі запитання їм поставите? Чи відмовите їм? Відповіді учасників обговорюються.

V. Підбиття підсумків семінару та анкетування учасників:

1. Чи сподобалося Вам заняття?
2. Чи дізналися ви щось нове (якщо так, то що саме)?
3. Як Ви вважаєте, наскільки важливою була тема нашого заняття?
4. Чому новому ви навчилися?

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авцинова Г.А. Политическое лидерство / Г.А.Авцинова // Психология и психоанализ власти: хрестоматия / [ред. Д.Я.Райгородский]. – Самара, 1999. – Т.1. – С.508 – 522.
2. Адлер А. Наука жить / Альфред Адлер; пер. с англ. Е.О.Любченко; пер.с нем. А.А.Юдина – К.: Port-Royal, 1997. – 288 с.
3. Адорно Т. Исследование авторитарной личности / Теодор Адорно; пер. с англ. Л.К.Латышева, М.Н.Попова, М.В.Кандратенко и др. [общ. ред. В.П.Култыгина]. – М.: Серебряные нити, 2001. – 416 с.
4. Акименко І.М. Проблема політичної соціалізації сучасної людини / І.М.Акименко // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – 2006. – Вип. 41. Серія: Психологічні науки. – Том 1. – С. 6–8.
5. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии / Г.Алмонд, С.Верба // Политические исследования. – 1992. – № 4. – С 122 – 134.
6. Андреева Т.В. Психология семьи: [учеб. пособие] / Т.В.Андреева. – СПб.: Речь, 2007. – 384 с.
7. Андрианов М.С. Эмоциональная составляющая политической культуры: на примере анализа цветовосприятия школьниками образов политических деятелей / М.С.Андрианов // ПОЛИС. – 1997. – № 2. – С. 106 – 117.
8. Ашин Г.К. Критика современных буржуазных концепций лидерства / Г.К.Ашин. – М.: Мысль, 1978. – 136 с.
9. Бандурович О.Ю. Образ лидера: представления и предпочтения жителей Украины / О.Ю.Бандурович, А.Г.Стегний, Н.Н.Чурилов // СОЦИС. – 2003. – № 3. – С. 38 – 47.
10. Баранова О.В. Политик как “другой”: восприятие и понимание / О.В.Баранова // Мир психологии. – 2001. – № 3. – С. 129 – 133.
11. Батраченко І.Г. Відмінності репрезентації образу жінки-політика у свідомості молоді та представників зрілого віку / І.Г.Батраченко, Т.І.Рудик

- // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави / [Зб. наук. праць / заг. ред. М.М.Слюсаревського]. – К., 2008. – Вип.7. – С. 83–91.
12. Башкирова Е.И. Каким видят россияне президента / Е.И.Башкирова, Н.В.Лайдинен // СОЦИС. – 2002. – № 5. – С.19 – 24.
13. Белавіна Т.І. Деякі аспекти становлення молодіжної політичної субкультури в Україні / Т.І.Белавіна // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави / [Зб. наук. праць / заг. ред. В.М.Литвина та М.М.Слюсаревського]. – К., 2001. – Вип. 3. – С. 156–160.
14. Бєлова В.М. Основні підходи до формування політичної культури студентської молоді / В.М.Бєлова // Актуальні проблеми психології: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія / [Зб. наук. праць / ред.: С.Д.Максименко, М.В.Папуча]. – Київ-Ніжин, 2008. – Т.10. – Вип. 6. – С. 100-104.
15. Бицька Ю.Б. Формування політичних орієнтацій виборців: вплив особистості політика / Ю.Б.Бицька // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави / [Зб. наук. праць / заг. ред. В.М.Литвина та М.М.Слюсаревського]. – К., 2001. – Вип. 3. – С. 235–237.
16. Білик М. Особистісні чинники формування ідейно-політичних настановлень студентської молоді / М.Білик // Соціальна психологія. – 2006. – № 1. – С. 50 – 61.
17. Білик М.В. Психологічні чинники прояву політичної культури студентської молоді: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи» / М.В.Білик. – К., 2004. – 20 с.
18. Білоконь І. Політичні події кінця 2004 року і соціально-політичні настановлення молоді / Ігор Білоконь // Соціальна психологія. – 2005. – № 4. – С. 21 – 31.

19. Білоконь І. Регіональні особливості соціально-політичних настановлень студентської молоді / Ігор Білоконь // Соціальна психологія. – 2006. – № 3. – С. 33 – 46.
20. Блондель Ж. Политическое лидерство / Ж.Блондель // Психология и психоанализ власти: хрестоматия / [ред. Д.Я.Райгородский]. – Самара, 1999. – Т.1. – С.395 – 469.
21. Блюм Г. Генезис защитных механизмов адаптации / Г.Блюм // Самосознание и защитные механизмы личности: хрестоматия / [ред. Д.Я.Райгородский]. – Самара, 2006. – С. 594 – 621.
22. Бодалев А.А. Личность и общение / А.А.Бодалев. – М.: МПА, 1995. – 328 с.
23. Бодалев А.А. Общая психодиагностика: [учебник] / А.А.Бодалев, В.В.Столин. – СПб.: Речь, 2004. – 440 с.
24. Большой толковый психологический словарь / [авт.-сост. А.Ребер; пер. с англ. Е.Ю.Чеботарева]. – В 2-х т. – Т. 1. – М.: Вече, АСТ, 2000. – 592 с.
25. Большой толковый психологический словарь / [авт.-сост. А.Ребер; пер. с англ. Е.Ю.Чеботарева]. – В 2-х т. – Т. 2. – М.: Вече, АСТ, 2000. – 560 с.
26. Боришевський М.Й. Про одну особливість формування громадянської свідомості та самосвідомості в юнацькому віці / М.Й.Боришевський, В.О.Васютинський // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Матеріали Другої всеукр. наук. конф. (13–14 листопада 1997 р). – К., 1997.– С. 110–114.
27. Бурлачук Л.Ф. Словарь-справочник по психодиагностике / Л.Ф.Бурлачук, С.М.Морозов. – СПб.: Питер, 1999. – 528 с.
28. Бэрн Р. Агрессия: [учебное пособие] / Р.Бэрн, Д.Ричардсон; пер. с англ. С.Меленевской, Д.Викторовой, С.Шпака. – СПб.: Питер, 1997. – 336 с.
29. Вадюхина Е.В. Психологические основы политических ориентаций / Е.В.Вадюхина // Психология на рубеже веков: наука, практика, преподавание: междунар. науч.-практ. конф., 30 марта – 1 апреля 2000 г.: тезисы докл. – Тула, 2000. – С. 362 – 363.

- 30.Валиева С.Ф. Роль семьи в процессе социализации ребенка / С.Ф.Валиева // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. – 1997. – № 3. – С. 121 – 125.
- 31.Васютинский В. Властно-подвласный дискурс жизненного пути личности / В.Васютинский // Ананьевские чтения: научн.-практ. конф., 23-25 октября 2001 г. «Ананьевские чтения – 2001»: тезисы докл. – СПб., 2001. – С. 246-248.
- 32.Васютинський В. Інтеракційна психологія влади / Вадим Васютинський. – К.: КСУ, 2005. – 492 с.
- 33.Васютинський В. Ракурси соціально-психологічної інтерпретації владно-підвладних взаємодій / В.Васютинський // Психологія на перетині тисячоліть: зб. наук. праць учасників П'ятих Костюківських читань / Тов-во психологів України: В 3 т. – К., 1998. – Т. 1. – С. 215 –220.
- 34.Ваторопин А.С. Политические ориентации студенчества / А.С.Ваторопин // СОЦИС. – 2000. - № 6. – С. 39 – 42.
- 35.Вебер М. Харизматическое господство / М.Вебер // Психология и психоанализ власти: хрестоматия / [ред. Д.Я.Райгородский]. – Самара, 1999. – Т.2. – С 55 – 68.
- 36.Великанова О.В. Функции образа лидера в массовом сознании. Гитлеровская Германия и советская Россия / О.В.Великанова // Общественные науки и современность. – 1997. – № 6. – С. 162 – 173.
- 37.Виханский О.С. Менеджмент: [учебник] / О.С.Виханский., А.И.Наумов. – М.: Гардарики, 1998. – 528 с.
- 38.Власть: Очерки современной политической философии Запада / [В.В.Мшвенлерадзе, И.И.Кравченко, Е.В.Осипова и др.] – М.: Наука, 1986. – 328 с.
- 39.Вознесенская Е.Л. Роль внешности политического деятеля в восприятии его электоратом: реальный и идеальный политики / Е.Л.Вознесенская // Психолого-педагогічна наука і суспільна ідеологія: матеріали методол. семінару АПН України (Київ, 12 листопада 1998 р.). – К., 1998. – С.561 –

569.

40. Вознесенська О. Бестиарні образи ідеальних політиків в уявленнях молоді / О.Вознесенська // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні / за ред. Максименка С.Д., Циби В.Т., Шайгородського Ю.Ж. та ін. – К., 2003. – С. 110-124.
41. Вознесенська О.Л. Соціально-психологічні стереотипи сприймання портретних зображень політично активних суб'єктів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія» / О.Л.Вознесенська – К., 1999. – 20 с.
42. Вознесенская Е.Л. Психологические аспекты политических идеалов социально активной молодежи / Е.Л.Вознесенская, Т.А.Тамакова // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави / [Зб. наук. праць / ред. В.М.Литвина та М.М.Слюсаревського]. – К., 2001. – Вип.3. – С.163 – 167.
43. Ворначева Т.Р. Когнітивні чинники сприйняття студентством політичної реклами: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи» / Т.Р.Ворначева. – К., 2006. – 19 с.
44. Воронина Т.В. Образ политического лидера в русском фольклоре / Т.В.Воронина // Актуальные проблемы политологии / [Сб. научн. работ студентов и аспирантов Российского университета дружбы народов / Отв. ред. В.Д.Зотов]. – М., 2001. – С. 17–22.
45. Гаєвська Н.В. Формування іміджу як проєкції архетипу в політичній рекламі / Н.В.Гаєвська // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 3. – С. 15– 19.
46. Галактіонова І.В. Фактори впливу на формування політичної культури молоді України, 90-ті рр. ХХ ст. / І.В.Галактіонова // Наукові записки НУ «Києво-Могилянська академія». – К., 2001. – Т. 19: Політичні науки. – С. 72 – 79.
47. Гаркавенко З.О. Гендерні особливості формування суб'єктивного образу

- учасників політичної взаємодії у молоді (на матеріалах політичної реклами): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи» / З.О.Гаркавенко. – К., 2006. – 18 с.
48. Гаркавець С.О. Аксиологічний вибір особистості політичного лідера студентською молоддю / С.О.Гаркавець // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави / [Зб. наук. праць / заг. ред. М.М.Слюсаревського]. – К., 2008. – Вип.8. – С. 149 – 157.
49. Гаташ В. Політреклама – «цвяхи» для психіки / В.Гаташ // Дзеркало тижня. – 2007. – № 35 (22 – 28 вересня).
50. Гегель Л.А. Формирование образа политического лидера в сознании молодых россиян / Л.А.Гегель, Р.Ш.Мамедбейли, Л.Н.Московичева // Социально-гуманитарные знания. – 2002. – № 2. – С.158 – 170.
51. Гозман Л.Я. Психология эмоциональных отношений / Л.Я.Гозман. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1987. – 176 с.
52. Гозман Л.Я. Политическая психология / Л.Я.Гозман, Е.Б.Шестопал. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 448 с.
53. Головатий М.Ф. Політична психологія: [навч. посібник] / М.Ф.Головатий. – К.: МАУП, 2001. – 136 с.
54. Головаха Є. Ставлення до влади і політичний вибір молоді України / Є.Головаха // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 1. – С. 117 – 127.
55. Грабовська С. Ідеальний політичний лідер в уяві студентів / Софія Грабовська // Соціальна психологія. – 2006. – № 4. – С. 28 – 37.
56. Грабовська С.Л. Політичний лідер очима молоді, що навчається / С.Л.Грабовська // Наукові студії із соціальної та політичної психології / [Зб. статей / Ред. С.Д.Максименко, М.М.Слюсаревський та ін.] – К., 1999. – Вип. 1(4). – С. 144 – 153.
57. Грановская Р.М. Психологическая защита / Р.М.Грановская. – СПб.: Речь,

2007. – 476 с.
- 58.Гринсон Р.Р. Техника и практика психоанализа / Ральф Р. Гринсон; пер. с англ. С.А.Баклушинского, И.Ю.Баклушинской – Воронеж: МОДЭК, 1994. – 491 с.
- 59.Гришко А.А. Некоторые особенности социальной категоризации политики в современной России. К построению профиля идеального Президента / А.А.Гришко // Психология восприятия власти / [ред. Е.Б.Шестопал]. – М.: СП Мысль, 2002. – 244 с.
- 60.Губенко О.В. Феномен Віктора Ющенка / О.В.Губенко // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – № 4. – С. 78–80.
- 61.Дегтяренко К.В. “Поколение Икс” и президентская кампания / К.В.Дегтяренко // США-Канада: экономика, политика, культура. – 2000. – № 5. – С. 65 – 70.
- 62.Дембицька Н.М. Психологічні особливості політичної соціалізації студентів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія» / Н.М.Дембицька. – К., 2004. – 20 с.
- 63.Дембицька Н. Архітектоніка образу ефективного політика: репрезентації свідомості молоді / Наталія Дембицька, Олеся Валюк // Соціальна психологія. – 2007. – № 2. – 27–40.
- 64.Дементьева Н.Ф. Негативные факторы воспитания детей в неполной семье / Н.Ф.Дементьева // СОЦИС. – 2001. – № 11.– С.108 – 113.
- 65.Денисенко О.В. Восприятие родителей ребенком из неблагополучной семьи / О.В.Денисенко // Ананьевские чтения-2008: Психология кризисных и экстремальных ситуаций: междисциплинарный подход: материалы научно-практ. конф. «Ананьевские чтения-2008», 21-23 октября 2008 г. – СПб., 2008. – С.16–17.
- 66.Деркач Ж. Політичний лідер у ретроспективі / Ж.Деркач // Віче. – 1999. – № 1 (82). – С. 15 – 18.
- 67.Дідук І. Взаємини дітей у сім’ї як важливий чинник розвитку особистості / І.Дідук // Наукові студії із соціальної та політичної психології / [Зб.

- статей / ред. С.Д.Максименко, М.М.Слюсаревський та ін.] – К., 2006. – Вип. 14 (17). – С. 238–250.
68. Дідук І.А. Політична ідентифікація як компонента соціальної адаптації особистості / І.А.Дідук // Проблеми девіантної поведінки: історія, теорія, практика: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. 25–27 листопада 2002 р. – К., 2002.
69. Дідук І.А. Сім'я як чинник політичної ідентифікації особистості / І.А.Дідук // Проблеми загальної та педагогічної психології / [Зб. наук. праць / ред. С.Д.Максименко]. – К., 2001. – Т.3. – Ч.4. – С. 60–64.
70. Дідух М.Л. Становлення політичної свідомості молоді в умовах суспільної нестабільності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія» / М.Л.Дідух. – К., 2004. – 22 с.
71. Дмитриева М.В. Актуальные проблемы исследования политической социализации в США / М.В.Дмитриева // Психология XXI века: междунар. науч.-практ. конф. студентов и аспирантов «Психология XXI века», 18-20 апреля 2002 г.: тезисы. – СПб., 2002. – С. 298-299.
72. Добрускин М.Е. Формирование политической культуры студентов / М.Е.Добрускин // Психолого-педагогічна наука і суспільна ідеологія: матеріали методол. семінару АПН України, 12 листопада 1998 р. – К., 1998. – С.476 – 481.
73. Добрынина В. Ценностные ориентации учащейся и студенческой молодежи: особенности и тенденции / В.Добрынина, Т.Кухтевич // *Alma mater*. – 2003. – № 2. – С. 13 – 16.
74. Дроздова М. Використання тесту Л.Сонді в політико-психологічних дослідженнях / Марина Дроздова // Соціальна психологія. – 2004. – № 6. – С. 27 – 35.
75. Дроздова М. Динаміка політичної свідомості студентів у процесі виборчої кампанії 2004 року / Марина Дроздова // Соціальна психологія. – 2005. – № 4. – С. 32 – 43.

76. Дроздова М. Образи президентів В.Путіна і Дж.Буша в уявленнях молоді / Марина Дроздова // Психологічні перспективи. – 2006. – Вип.8. – С. 87 – 95.
77. Дроздова М.А. Особливості студентських уявлень про жінок-політичних лідерів / М.А.Дроздова // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – 2006. – Вип. 41. Серія: Психологічні науки. – Том 1. – С. 97 – 101.
78. Дубов И.Г. Восприятие личности политического лидера / И.Г.Дубов, С.Р.Пантелеев // Психологический журнал. – 1992. – Т.13. – № 6. – С. 25 – 33.
79. Дубс Т.Е. Психосемантичне дослідження іміджу політичного лідера / Т.Е.Дубс, Н.В.Вавіліна // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави / [Зб. наук. праць / заг. ред. М.М.Слюсаревського]. – К., 2005. – Вип. 4. – С. 190–196.
80. Дурдин Д.М. «Образ» политического лидера и возможности его изменения / Д.М.Дурдин // ПОЛИС. – 2000. – № 2. – С. 133 – 151.
81. Евдокимова Ю.Б. Идеализированный образ родителей как фактор девиантного поведения подростков, воспитывающихся вне семьи: дис. ... кандидата психол. наук: 19.00.13 / Евдокимова Юлия Борисовна. – Калуга, 2004. – 142 с.
82. Жадан І.В. Політична освіта як чинник формування суб'єкта політичних ставлень / І.В.Жадан // Наукові студії із соціальної та політичної психології / [Зб.статей / ред.: С.Д.Максименко, М.М.Слюсаревський та ін.] – К., 2005. – Вип.10 (13). – С.184-194.
83. Жадан І.В. Психологічні ефекти політичної освіти в умовах соціальних змін / І.В.Жадан // Психологічні перспективи. – 2003. – № 4. – С. 191-196.
84. Жадан І. Психолого-педагогічні проблеми політичної освіти молоді / І.Жадан // Наукові записки НУ «Києво-Могилянська академія». – К., 2000. – Т. 18. – С. 91 – 95.

- 85.Задорожнюк І.Е. Политический лидер / І.Е.Задорожнюк // Психологический журнал. – 1992. – Т.13. – №2. – С. 176 – 178.
- 86.Занюк С.С. Психологія мотивації: [навч. посіб. для студ. вузів] / С.С.Занюк. – К.: Либідь, 2002. – 304 с.
- 87.Зінчук В.П. Роль засобів масової інформації у процесі політичної соціалізації студіюючої молоді (на прикладі міста Львова): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси». – Львів, 2006. – 20 с.
- 88.Зликов В. Выборча кампанія «Президент-2004». Тенденції конструювання іміджу вірогідного переможця / Валерій Зликов // Соціальна психологія. – 2004. – № 1. – С. 17 – 30.
- 89.Змановская Е.В. Основы прикладного психоанализа / Е.В.Змановская. – СПб.: Речь, 2005. – 335 с.
- 90.Івончик Г.Ф. Вплив сім'ї на соціалізацію молодших школярів / Г.Ф.Івончик // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: матеріали Другої всеукр. наук. конф. 13–14 листопада 1997 р. – К., 1997.– С. 129–132.
- 91.Илюхина Н.М. Представление о политическом лидере высшего эшелона власти: использование стимульного материала методики Сонди / Н.М.Илюхина, Е.Д.Дорофеев // Психологическая газета («ИМАТОН»). – 1996. – № 7-8 – С.7.
- 92.Имидж лидера. Психологическое пособие для политиков / [ред. Е.В.Егорова-Гантман]. – М.: Общество «Знание» России, 1994. – 264 с.
- 93.Інтеграційні процеси в суспільстві та політичний вибір особистості: [монографія / ред. В.П.Казміренко]. – К.: Міленіум, 2008. – 360 с.
- 94.Казміренко В.П. Особистісне прийняття відповідальності в політичному виборі / В.П.Казміренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології / [Зб. статей / ред.: С.Д.Максименко, М.М.Слюсаревський та ін.]. – К., 2003. – Вип. 7 (10). – С. 186–198.

95. Казміренко В.П. Психологічні особливості мотивів електорального вибору / В.П.Казміренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології / [Зб. статей / ред.: С.Д.Максименко, М.М.Слюсаревський та ін.]. – К., 2002. – Вип. 6 (9). – С. 179–189.
96. Калина Н.Ф. Лики ментальности и поле политики / Н.Ф.Калина, Е.В.Черный, А.Д.Шоркин. – К.: Агропромвидав України, 1999. – 184 с.
97. Калина О.Г. Образ отца и его связь с эмоциональным благополучием и полоролевой идентичностью подростков разного пола и возраста / О.Г.Калина, Д.А.Маляржик, С.А.Климова // Материалы V городской науч.-практ. конф. «Молодые ученые – московскому образованию (Москва, 27 апреля 2006 г.) – М.: МГППУ, 2006. – 320 с.
98. Калина О. Влияние образа отца на эмоциональное благополучие и полоролевою идентичность подростков / О.Калина, А.Холмогорова // Вопросы психологии. – 2007. – № 1. – С. 15–26.
99. Карковська Р. Особистісна потреба влади як чинник політичної свідомості студентів / Руслана Карковська // Соціальна психологія. – 2005. – № 5. – С. 16 – 27.
100. Карковська Р.І. Потреба влади як психологічний чинник політичної свідомості студентів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи» / Р.І.Карковська. – К., 2007. – 15 с.
101. Карнаух А.А. Становлення політичної культури молоді в умовах демократизації сучасного українського суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / А.А.Карнаух. – К., 2006. – 19 с.
102. Катаєва М.С. Політична соціалізація школярів в умовах трансформації українського суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / М.С.Катаєва. – К., 1999. — 18 с.
103. Катаєва М.С. Проблемы политической идентичности подростков /

- М.С.Катаєва // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: матеріали Другої всеукр. наук. конф., 13–14 листопада 1997 р. – К., 1997.– С. 138–140.
104. Кернберг О.Ф. Агрессия при расстройствах личности и перверсиях / Отто Ф.Кернберг; пер. с англ. А.Ф.Ускова. – М: «Класс», 1998. – 368 с.
105. Киреева З.А. Личностные и поведенческие характеристики как свойства объекта, детерминирующие аттракцию / З.А.Киреева // Вестник Московского государственного областного университета. Серия «Психологические науки». – 2007. – № 3. – С. 216 – 223.
106. Кияшко Л.А. Психологические особенности проявления стереотипов и установок в электоральном поведении граждан / Л.А.Кияшко // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави / [Зб. наук. праць / заг. ред. В.М.Литвина та М.М.Слюсаревського]. – К., 2001. – Вип. 3. – С.244–247.
107. Кияшко Л.О. Політична соціалізація та репрезентація у свідомості молоді соціально-ідеологічних понять / Л.О.Кияшко // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави / [Зб. наук. праць / заг. ред. М.М.Слюсаревський]. – К., 2007. – Вип. 5-6. – С.236–246.
108. Кияшко Л.О. Соціально-психологічні детермінанти протестного потенціалу молоді / Л.О.Кияшко // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави / [Зб. наук. праць / заг. ред. М.М.Слюсаревський]. – К., 2008. – Вип.7. – С. 221–227.
109. Кияшко Л.О. Психологічні аспекти політичної активності молоді в умовах трансформації суспільства / Л.О.Кияшко, А.О.Краснякова // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. – 2008. – Вип. 59 (Серія «Психологічні науки»). – Т.1. – С.155-160.
110. Климова С.Г. Образы политиков в представлениях россиян / С.Г.Климова, Т.В.Якушева // ПОЛИС. – 2000. – № 6. – С. 66 – 81.

111. Клочек Л.В. Розвиток процесів ідентифікації і відособлення у підлітковому і ранньому юнацькому віці: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Л.В.Клочек. – К., 2005. – 20 с.
112. Колесник І.І. Українська культура та історіографія: історія ментальностей / І.І.Колесник // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 26–37.
113. Коновальчук В.І. Яким чином дитячий досвід впливає на формування психічних захистів суб'єкта / В.І.Коновальчук // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. – № 2. – С. 15 – 18.
114. Котляр О. Психосемантична структура політичної свідомості молоді / Олександр Котляр // Соціальна психологія. – 2006. – № 2. – С. 58 – 66.
115. Кочубейник О.М. Конфлікт поколінь у теперішній Україні (соціально-модернізаційний контекст) / О.М.Кочубейник // Психолого-педагогічна наука і суспільна ідеологія: матеріали методол. семінару АПН України (Київ, 12 листопада 1998 р.). – К., 1998. – С. 497–502.
116. Кравченко Т. Особливості виховання і соціалізації дитини в сучасній сім'ї / Т.Кравченко // Шкільний світ. – 2003. – № 12 (березень). – С.2–3.
117. Кравченко Т. Політичний лідер у вимірі його психологічних якостей / Тамара Кравченко // Політичний менеджмент. – 2006. – Спец. випуск. – С. 215–222.
118. Красильникова О.В. Политические предпочтения возрастных групп / О.В.Красильникова // СОЦИС. – 2000. – № 9. – С. 49 – 52.
119. Кривошеїн В. Імідж як категорія системології політичного світосприйняття / Віталій Кривошеїн // Політичний менеджмент. – 2005. – № 3 (12). – С. 115-127.
120. Крупська О. Дитячо-батьківські стосунки як чинник ставлення молоді до Бога / Оксана Крупська // Соціальна психологія. – 2006. – № 5. – С. 147 – 154.
121. Кузнецова С. Механізм формування політичного лідерства в Україні /

- С.Кузнецова // Нова політика. – 2001. - № 2. – С. 60 – 62.
122. Купер К. Индивидуальные различия / К.Купер; пер. с англ. Т.М.Марютиной. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 527 с.
123. Лавриченко Н. Соціалізація молоді: перспективи сім'ї та школи / Н.Лавриченко // Директор школи. – 2003. – № 39 (жовтень). – С. 3–4.
124. Лакан Ж. Семинары / Жак Лакан; пер. с франц. М.Титовой, А.Черноглазова. Кн. 1. Работы Фрейда по технике психоанализа (1953/54). – М.: Гнозис / Логос, 1998. – 432 с.
125. Лапланш Ж. Защита / Ж.Лапланш, Ж.-Б.Понталис // Самосознание и защитные механизмы личности: хрестоматия / [ред. Д.Я.Райгородский]. – Самара, 2006. – С. 357 – 394.
126. Левченко О. Формування іміджу політичного лідера та політичної партії / О.Левченко // Нова політика. – 2000. – № 5. – С. 48 – 51.
127. Левчик Д.А. «Человек у власти»: представления оппозиционного электората / Д.А.Левчик, Э.Г.Левчик // СОЦИС. – 1999. - №6. – С.35 – 41.
128. Леонтьев Д.А. Тематический апперцептивный тест / Д.А.Леонтьев. – [2-е изд.]. – М.: Смысл, 2000. – 254 с.
129. Лепіхова Л.А. Онтогенетичний погляд на соціально-психологічні властивості громадянськості та політичної культури / Л.А.Лепіхова // Педагогіка і психологія. – 2003. – № 1. – С. 30 – 38.
130. Лісневська А.О. Особливості політичної активності молоді в період трансформаційних процесів у суспільстві / А.О.Лісневська // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. – 2008. – Вип. 59 (серія “Психологічні науки”). – Т.2. – С.19 – 23.
131. Лісневська А.О. Рівень соціального інтелекту як фактор політичної активності студентської молоді / А.О.Лісневська // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. – 2003. – Вип. 21 (серія “Психологічні науки”). – С.115 –

118.

132. Лісневська А.О. Соціальні уявлення про політику як показник політичної соціалізації молоді / А.О.Лісневська // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – 2006. – Випуск 41. Серія: Психологічні науки. – Том 1. – С. 191 – 193.
133. Лозинський О.М. Живі архетипи. Навчальні матеріали з політичної психології: «політичні установки», «символізм у політиці» / О.М.Лозинський. – Львів: Видавн. центр Львівського нац. ун-ту імені Іванка Франка, 2004. – 62 с.
134. Локаш О.В. Вплив несвідомого на формування політичного простору: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.03 «Політичні інститути та процеси» / О.В.Локаш. – Одеса, 2001. –20с.
135. Макиавелли Н. Государь / Николо Макиавелли; пер. с итал. Г.Д.Муравьевой. – М.: Планета, 1990. – 84 с.
136. Максименко С.Д. Психологія особистості / С.Д.Максименко, К.С.Максименко, М.В.Папуча. – К.: ТОВ «КММ», 2007. – 296 с.
137. Матвеев С.О. Політична психологія: [навч. посіб.] / С.О. Матвеев, О.В.Добродум, О.В.Димова. – К.: ЦУЛ, 2003. – 216 с.
138. Матвієнко О. Політична соціалізація як умова формування громадянської активності молоді / О.Матвієнко // Психолого-педагогічна наука і суспільна ідеологія: матеріали методол. семінару АПН України (Київ, 12 листопада 1998 р.) – К., 1998. – С. 510–512.
139. Мельников А.В. Политическая социализация молодежи в современной России: состояние и перспективы : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / Мельников Алексей Викторович. – Орел, 2004. – 155 с.
140. Менинжер В. Психические механизмы / В.Менинжер, М.Лиф // Самосознание и защитные механизмы личности: хрестоматия / [ред. Д.Я.Райгородский]. – Самара, 2006. – С. 507 – 535.
141. Миронов Е.А. Компоненты образа политического лидера / Е.А.Миронов // Ананьевские чтения: научно-практ. конф. «Ананьевские чтения –

- 2001», 23-25 октября 2001 г.: тезисы. – СПб., 2001. – С.115–188.
142. Митина О.В. Факторный анализ для психологов / О.В.Митина, И.Б.Михайловская. – М.: Уч.-метод. коллектор «Психология», 2001. – 169 с.
143. Михайлова В.П. Образ политиков глазами студентов / В.П.Михайлова // Психология власти – 2008: Материалы второй междунар. науч. конф., 14 – 15 января 2008 / Науч. ред. А.И.Юрьев. – СПб., 2008. – С.205-207.
144. Морозова О.О. Особливості формування політичної культури молоді в умовах глобалізації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / О.О.Морозова. – К., 2006. – 19с.
145. Москаленко В.В. Образ політичної еліти: психологічний аспект / В.В.Москаленко // Вісник Харківського державного університету. – 1999. – № 439 (серія “Психологія”). – С.297 – 300.
146. Москаленко В.В. Соціальна психологія: [підручник] / В.В.Москаленко. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с.
147. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс / С.Московичи; [монография / пер. с фр. Т.П.Емельяновой]. – М.: Центр психологии и психотерапии, 1998. – 480 с.
148. Мошенська Л.В. Психологічні захисти і несвідоме / Л.В.Мошенська // Практична психологія і соціальна робота. – 1998. – № 5 (травень). – С. 11–13.
149. Налчаджян А. Агрессивность человека / Альберт Налчаджян. – СПб.: Питер, 2007. – 736 с.
150. Налчаджян А.А. Психологические защитные механизмы / А.А.Налчаджян // Самосознание и защитные механизмы личности: хрестоматия / [ред. Д.Я.Райгородский]. – Самара, 2006. – С. 395 – 479.
151. Наследов А.Д. SPSS: Компьютерный анализ данных в психологии и социальных науках / А.Д.Наследов. – СПб.: Питер, 2005. – 416 с.
152. Наумкіна С. Політичне лідерство як суспільне явище / С.Наумкіна,

- С.Чемякова // Нова політика. – 2000. – № 2. – С. 50 – 53.
153. Ніколіца Ю. Психологічні особливості формування готовності до політичної участі підлітків на трансформаційному етапі суспільства / Ю.Ніколіца // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. – 2008. – Вип. 59 (серія “Психологічні науки”). – Т.2. – С.73 – 75.
154. Ніколіца Ю.О. Вплив батьківської сім’ї як соціально-психологічний чинник політичної участі молоді / Ю.О.Ніколіца, М.Ю.Сидоркіна // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – 2007. – № 771. Серія: Психологія. – С. 205 – 208.
155. Новічков Г.В. Формування політичної культури студентів при вивченні курсу політології / Г.В.Новічков // Проблеми освіти [наук.-метод. збірник]. – К., 1995. – Вип. 2. – С. 130 – 137.
156. Овдієнко Л.Н. Стан і перспективи становлення політичної культури молоді в умовах суспільних трансформацій / Л.Н.Овдієнко // Вісник Харківського державного університету. – 1999. – № 439 (серія “Психологія”). – С.305 – 308.
157. Оконешникова О.В. Роль матери и отца в политической социализации студенческой молодежи / О.В.Оконешникова // Психология власти – 2008: Материалы второй междунар. науч. конф., 14 – 15 января 2008 / науч. ред. А.И.Юрьев. – СПб., 2008. – С. 210 - 212.
158. Ольшанский Д.В. Политическая психология / Д.В.Ольшанский. – СПб.: Питер, 2002. – 576 с.
159. Опанасюк В. Харизматичний лідер – політична еліта – маси: український досвід взаємовідносин / Валентина Опанасюк // Політичний менеджмент. – 2006. – Спец. випуск. – С. 126–135.
160. Основи соціальної психології: навч. посіб. / [О.А.Донченко, М.М.Слюсаревський, В.О.Татенко та ін.]; за ред. М.М.Слюсаревського. – К.: Міленіум, 2008. – 495 с.
161. Остапенко М.А. Політична культура сучасної студентської молоді в

- Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / М.А.Остапенко. – К., 2000. — 19 с.
162. Остапенко М. Політична свідомість студентської молоді в сучасній Україні / М.Остапенко // Нова політика. – 1999. – № 4. – С. 28–32.
163. Острянюк М.М. Політична соціалізація як складова громадянської культури і політологічний процес / М.М.Острянюк // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – 2006. – Випуск 41. Серія: Психологічні науки. – Том 2. – С.42–43.
164. Панина Н.В. Молодежь Украины: структура ценностей, социальное самочувствие, и морально-психологическое состояние в условиях тотальной аномии / Н.В.Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 1. – С. 5–26.
165. Парходько Г.Ю. Дослідження впливу первинних міфологічних уявлень на формування ідеального образу сучасного українського політика / Г.Ю.Парходько // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 5. – С. 50 – 53.
166. Пахарев А. Стиль політичного лідерства. Фактори формування та складові / А.Пахарев // Нова політика. – 2001. – №5. – С.51 – 54.
167. Пахарев А. Теоретичні основи політичного лідерства в сучасній політичній науці / Анатолій Пахарев // Політичний менеджмент. – 2006. – Спец. випуск. – С. 22– 29.
168. Перри К. Перенос и контрперенос / Кристофер Перри; пер. с англ. [Електронний ресурс] // Режим доступу до ресурсу: http://www.maap.ru/reading/Perry_Countertransference.htm
169. Петракова Є. Деякі аспекти формування іміджу політичного лідера / Євгенія Петракова // Політичний менеджмент. – 2004. – № 2. – С.109 – 119.
170. Петренко В.Ф. Психосемантика сознания / В.Ф.Петренко. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1988. – 207 с.

171. Петренко В.Ф. Семантическое пространство политических партий / В.Ф.Петренко, О.В. Митина // Психологический журнал. – 1991. – Т.1. – № 6. – С. 55–77.
172. Петровская Л.А. Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг / Л.А.Петровская. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1989. – 216 с.
173. Петрунько О.В. Дитина у просторі між владою соціалізації та особистою свободою особистості / О.В.Петрунько // Наукові студії із соціальної та політичної психології / [Зб. статей / ред.: С.Д.Максименко, М.М. Слюсаревський та ін.]. – К., 2006. – Вип. 16 (19). – С.98–108.
174. Петрунько О.В. Імпліцитні типології політичних лідерів у свідомості електорату України: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія» / О.В.Петрунько. – К., 2000. – 19 с.
175. Петрунько О.В. Мотиви відчуження сучасної молоді України від активної політичної діяльності / О.В.Петрунько // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 1. – С. 98 – 101.
176. Петрунько О.В. Образи провідних українських політиків у приватних розмовах громадян / О.В.Петрунько // Наукові студії із соціальної та політичної психології / [Зб. статей / ред.: С.Д.Максименко, М.М. Слюсаревський та ін.]. – К., 2005. – Вип. 10 (13). – С. 238–250.
177. Петрунько О.В. Особливості формування образу сучасного політика в учнівській молоді / О.В.Петрунько // Педагогіка і психологія. – 2005. – № 1. – С. 97 – 102.
178. Петрунько О.В. Типології політичних лідерів у свідомості електорату // О.В.Петрунько / Вісник Харківського державного університету. – 1999. – № 439 (серія “психологія”). – С.308 – 312.
179. Пищева Т.Н. “Затрудненное общение”. Барьеры в восприятии образов политиков / Т.Н.Пищева // ПОЛИС. – 2002. – № 5. – С. 158 – 169.
180. Пищева Т.Н. Образы политиков: особенности коммуникаций и барьеры

- восприятия / Т.Н.Пищева // Психология восприятия власти / [ред. Е.Б.Шестопал]. – М.: СП Мысль, 2002. – 244 с.
181. Познание человека человеком (возрастной, гендерный, этнический и профессиональный аспекты) / [ред. А.А.Бодалев, Н.В.Васина]. – СПб.: Речь, 2005. – 324 с.
182. Позняк Д.В. Особливості інтерпретації виборцями мотивації вчинків політичних лідерів / Д.В.Позняк // Наукові студії із соціальної та політичної психології / [Зб. статей / ред.: С.Д.Максименко, М.М.Слюсаревський та ін.]. – К., 2005. – Вип. 12 (15). – С.162–176.
183. Позняк Д.В. Особливості побудови опитувальника «ОСД» для дослідження категоріально-рефлексивних структур політичної свідомості / Д.В.Позняк // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. – 2003. – Вип. 21. (Серія «Психологічні науки»). – С. 149 – 153.
184. Позняк Д.В. Рефлексивні механізми свідомості виборців як суб'єктів політичної взаємодії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія» / Д.В.Позняк. – К., 2004. – 20 с.
185. Позняк Д. Соціально-психологічні механізми політичної свідомості виборців / Дмитро Позняк // Соціальна психологія. – 2004. – № 1. – С. 31 – 45.
186. Политология: [учебн. пособ. / ред. А.А.Радугин]. – М: Центр, 1997. – 224 с.
187. Поснова Т. На авансцену виходить «покоління рубежу» / Тетяна Поснова // Соціальна психологія. – 2003. – № 1. – С. 101 – 106.
188. Поснова Т. Особливості формування політичної культури молоді / Тетяна Поснова // Соціальна психологія. – 2004. – № 6. – С. 17 – 26.
189. Поснова Т.П. Система індивідуальних, соціальних та політичних цінностей у свідомості студентської молоді / Т.П.Поснова // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української

- держави / [Зб. наук. праць / заг. ред. М.М.Слюсаревського]. – К., 2005. – Вип. 4. – С. 254–262.
190. Почепцов Г.Г. Как становятся президентами: избирательные технологии XX века / Г.Г.Почепцов. – К.: Тов-во «Знання», КОО, 1999. – 380 с.
191. Преснякова Л.А. Структура личностного восприятия политической власти / Л.А.Преснякова // ПОЛИС. – 2000. - № 4. – С. 135 – 140.
192. Приходько Т.М. Про політичну культуру випускників школи / Т.М.Приходько, Ю.О.Приходько // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Матеріали Другої всеукр. наук. конф., 13–14 листопада 1997 р. – К., 1997.– С.178–180.
193. Пробийголова Н. Деякі тенденції процесу політичної соціалізації молоді / Наталія Пробийголова // Політичний менеджмент. – 2005. – № 4 (13). – С. 70–81.
194. Пробийголова Н. Особливості розвитку теорії політичної соціалізації / Наталія Пробийголова // Політичний менеджмент. – 2004. – № 6 (9). – С. 88–95.
195. Пробийголова Н. Політична соціалізація як фактор впливу еліти на електоральну активність молоді / Наталія Пробийголова // Політичний менеджмент. – 2006. – Спец. випуск. – 206 – 214.
196. Проскуріна О. Удосконалення форм соціалізації і процес становлення особистості / Олена Проскуріна // Політичний менеджмент. – 2003. – № 2. – С. 50–56.
197. Психологія особистості: словник-довідник / [ред. П.П.Горностай, Т.М.Титаренко]. – К.: Рута, 2001. – 320 с.
198. Райкрофт Ч. Критический словарь психоанализа / Чарльз Райкрофт; пер. с англ. Л.В.Топоровой, С.В.Воронина, И.Н.Гвоздева. – СПб.: Восточно-Европейский Институт Психоанализа, 1995. – 288 с.
199. Райх В. Психология масс и фашизм / Вильгельм Райх; пер. с нем. Ю.М.Донец. – СПб.-М.: АСТ «Университетская книга», 1997. – 380 с.
200. Романова Е.С. Механизмы защиты как специфические средства решения

- универсальных проблем адаптации / Е.С.Романова, Л.Р.Гребенников // Самосознание и защитные механизмы личности: хрестоматия / [ред. Д.Я.Райгородский]. – Самара, 2006. – С. 566 – 593.
201. Руженцева В.І. Політико-ідеологічні ідентифікації українського студентства: фактори впливу / В.І.Руженцева // Український соціум. – 2005. – № 1 (6). – С. 44–53.
202. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты / Жан-Жак Руссо; пер. с фр. А.Д.Хаютина – М.: КАНОН – пресс, Кучково поле, 1998. – 416 с.
203. Самойлова А.Г. Особенности восприятия образа политика в современных условиях / А.Г.Самойлова // Психологія на перетині тисячоліть: зб. наук. праць учасників П'ятих Костюківських читань / Тов-во психологів України: В 3 т. – К., 1998. – Т.Ш. – С.111–117.
204. Сандлер Дж.. Пациент и психоаналитик: основы психоаналитического процесса / Дж.Сандлер, К.Дэр, А.Холдер; пер. с англ. В.В.Зеленского. – [2-е изд., исправл. и доп.] - М.: Смысл, 1995. – 194 с.
205. Севостьянов Ю.О. Психологические особенности отношения подростка к значимым другим / Ю.О.Севостьянов // Психология – наука будущего: Матер. II междунар. конф. молодых ученых, 30-31 октября 2008 года, Москва / Под ред. А.Л.Журавлева, Е.А.Сергиенко, А.С.Обухова. – М., 2008. – С. 376–379.
206. Семенова-Полях Г.Г. Образ родителя у подростков, лишенных родительского попечительства / Г.Г.Семенова-Полях // Психология – наука будущего: Матер. II междунар. конф. молодых ученых, 30-31 октября 2008 года, Москва / Под ред. А.Л.Журавлева, Е.А.Сергиенко, А.С.Обухова. – М., 2008. – С. 382–385.
207. Серезникова Р.К. Семья как субъект и среда политической социализации ребенка / Р.К.Серезникова // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Матеріали Другої всеукр. наук. конф., 13–14 листопада 1997 р. – К.,

- 1997.– С.184–186.
208. Скнар О. Особливості політичної ідентичності старшокласників / Оксана Скнар // Соціальна психологія. – 2004. – № 5. – С. 90 – 94.
209. Скнар О.М. Політична компетентність у вимірі суб'єктності / О.М.Скнар // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави / [Зб. наук. праць / заг. ред. М.М.Слюсаревського]. – К., 2008. – Вип.7. – С. 141–148.
210. Скнар О.М. Соціально-психологічна модель гендерної поведінки політичного лідера в уявленнях студентської молоді: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.05 «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи» / О.М.Скнар. – К., 2005. – 20 с.
211. Скнар О. Соціально-психологічне дослідження гендерних характеристик політичних лідерів / Оксана Скнар // Соціальна психологія. – 2006. – № 3. – С. 47 – 51.
212. Слюсаревський М.М. Ілюзії і колізії. Нариси, статті, інтерв'ю на теми політичної та етнічної психології / М.М.Слюсаревський. – К.: Гнозис, 1998. – 234 с.
213. Слюсаревський М.М. Соціальна ситуація в Україні: спроба оцінки з погляду формування та прояву суб'єктного потенціалу особистості / М.М.Слюсаревський // Наукові студії із соціальної та політичної психології / [Зб. статей / ред.: С.Д.Максименко, М.М. Слюсаревський та ін.]. – К., 2006. – Вип. 16 (19). – С.109 –127.
214. Снігур Л.А. Психологія становлення громадянськості особистості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Л.А.Снігур. – К., 2005. – 32 с.
215. Соколов А.В. Ценностные ориентации постсоветского гуманитарного студенчества / А.В.Соколов, И.О.Щербакова // СОЦИС. – 2003. – № 1. – С. 115 – 123.

216. Соколова Е.Т. Проективные методы исследования личности / Е.Т.Соколова. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 176 с.
217. Социальная психология: [уч. пособие / отв. ред. А.Л.Журавлев]. – М.: ПЕРСЭ, 2002. – 351 с.
218. Справочник практического психолога: [справ. изд-е / В.Л.Таланов, И.Г.Малкина-Пых]. – СПб.: Сова; М.: Эксмо, 2003. – 928 с.
219. Суходольский Г.В. Основы математической статистики для психологов / Г.В.Суходольский. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1972. – 432 с.
220. Тарт Г. Механизмы защиты / Г.Тарт // Самосознание и защитные механизмы личности: хрестоматия / [ред. Д.Я.Райгородский]. – Самара, 2006. – С. 480 – 506.
221. Татенко В.О. Соціальна психологія впливу: монографія / В.О.Татенко. – К.: Міленіум, 2008. – 216 с.
222. Тесты детской апперцепции (САТ, САТ-Н, САТ'S) / [Справочное руководство / общ. ред. А.С.Галанова] – Ярославль: Международная академия психологических наук, 1997. – 36 с.
223. Третьяченко В.В. До питання соціально-психологічної детермінації політичного лідерства / В.В.Третьяченко, С.О.Гарькавец // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави / [зб. наук. праць / заг. ред. М.М.Слюсаревського]. – К., 2005. – Вип. 4. – С. 177–182.
224. Туманов С.В. Политическое харизматическое лидерство в России / С.В.Туманов, А.Т. Гаспаришвили, Л.Д.Митина // СОЦИС. – 2003. - № 3. – С. 20 – 29.
225. Тупикина О.Г. Образ политического лидера в сознании масс: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Социальная психология» / О.Г.Тупикина. – М., 2003. – 27 с.
226. Уманець Н. Потенціал сімейного виховання в становленні особистості дитини / Н.Уманець // Наукові студії із соціальної та політичної психології / [Зб. статей / ред.: С.Д.Максименко, М.М. Слюсаревський та

- ин.]. – К., 2006. – Вип. 14 (17). – С.81 – 88.
227. Усанова Е.М. Формирование политической зрелости современной российской молодежи: дис. ... канд. социол. наук: 23.00.02 / Усанова Екатерина Михайловна. – Саратов, 2005. – 154 с.
228. Федосеев Д.И. Политическая социализация студенческой молодежи: на материалах Ставропольского края: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. полит. наук: спец. 23.00.02 «Политические институты и процессы» / Д.И.Федосеев. – Краснодар, 2004. – 24 с.
229. Фишер Р.А. Статистические методы для исследователей / Р.А.Фишер; пер. с англ. В.Н.Перегудова – М.: Госстатиздат, 1958. – 268 с.
230. Фрейд А. Защитные механизмы / А.Фрейд // Самосознание и защитные механизмы личности: хрестоматия / [ред. Д.Я.Райгородский]. – Самара, 2006. – С.339–356.
231. Фрейд А. Психология Я и защитные механизмы / Анна Фрейд; пер. с англ. М.Р.Гинзбурга – М.: Педагогика, 1993. – 144 с.
232. Фрейд А. Теория и практика детского психоанализа / Анна Фрейд; пер. с англ. и нем. Е.Биневой, М.Гинзбурга, С.Иванченко и др. – М.: Апрель-Пресс, ЭКСМО-Пресс, 1999. – 384 с.
233. Фрейд З. О психоанализе / Зигмунд Фрейд // Фрейд З. Психоаналитические этюды. Пер. с нем. М.Вульфа и др. – Мн.: ООО «Попурри», 2003. – С. 5 - 47.
234. Фрейд З. Очерки по психологии сексуальности / Зигмунд Фрейд; пер. с нем. М.Вульфа. – Мн.: «Попурри», 2008. – 480 с.
235. Фрейд З. Психология бессознательного / Зигмунд Фрейд; пер. с нем. М.Вульфа, Я.Когана – СПб.: Питер, 2007. – 400 с.
236. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого Я / Зигмунд Фрейд // Фрейд З. Психоаналитические этюды. Пер. с нем. Л.А.Голлербах, С.И.Беляева. – Мн.: ООО «Попурри», 2003. – С. 422 – 480.
237. Фрейд З. Пять лекций о психоанализе. Методика и техника психоанализа / Зигмунд Фрейд; пер. с нем. М.Вульфа, Я.Когана. – СПб.:

- Алетейя, 1999. – 223 с.
238. Фрейд З. Толкование сновидений / Зигмунд Фрейд; пер. с нем. Я.Когана – Мн.: «Попурри», 2008. – 576 с.
239. Фрейд З. Тотем и табу / Зигмунд Фрейд; пер. с нем. М.Голлербаха, М.Вульфа – М.: АСТ, 2009. – 320 с.
240. Фрейд З. Человек Моисей и монотеистическая религия / Зигмунд Фрейд // Фрейд З. Психоанализ. Религия. Культура / [Сост. А.М.Руткевич; пер. с нем. А.М.Руткевича, В.В.Бибихина]. – М.: Ренессанс, 1991. – С.135–256.
241. Фрейджер Р. Личность. Теории, упражнения, эксперименты. / Р.Фрейджер, Д.Фейдимен; пер. с англ. Е.Будаговой и др. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2006. – 704 с.
242. Фройд З. Вступ до психоаналізу / Зігмунд Фройд; пер. з нім. П.Таращука – К.: Основи, 1998. – 709 с.
243. Фролов П.Д. Образ політика: безпосереднє та медіа сприймання / П.Д.Фролов // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Матеріали Другої всеукр. наук. конф., 13–14 листопада 1997 р. – К., 1997.– С.372–374.
244. Фролов П.Д. Сприймання виборцями сукупного тексту про політичного лідера / П.Д.Фролов // Наукові студії із соціальної та політичної психології / [Зб. статей / ред.: С.Д.Максименко, М.М. Слюсаревський та ін.]. – К., 2005. – Вип. 10 (13). – С. 228–237.
245. Харман Г. Современный факторный анализ / Гарри Харман; пер. с англ. В.Я.Лумельского. – М.: «Статистика», 1972. – 486 с.
246. Хоменко М. Образ політичного лідера в уявленні студентів / Марина Хоменко // Соціальна психологія. – 2004. – № 1. – С. 46 – 52.
247. Хьелл Л. Теории личности (основные положения, исследования и применение) / Л.Хьелл, Д.Зиглер; пер. с англ. С.Меленевской, Д.Викторова. – СПб: Питер Ком, 1998. – 608 с.
248. Цыганенко Г.В. Социально-психологические особенности политико-

- идеологического самоопределения / Г.В.Цыганенко // Психология XXI века: Междунар. научно-практ. конф. студентов и аспирантов, 18-20 апреля 2002 г.: тезисы – СПб., 2002. – 394 с.
249. Цыганенко Г.В. Соціально-психологічні механізми політико-ідеологічного самовизначення молоді: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи» / Г.В.Цыганенко. – К., 2005. – 18 с.
250. Цыганенко Г.В. Участь молоді в організаціях політичного спрямування: мобілізаційне та соціально-психологічне підґрунтя / Г.В.Цыганенко // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави / [Зб. наук. праць / заг. ред. М.М.Слюсаревського]. – К., 2005. – Вип. 4. – С. 246–254.
251. Цыганенко Г. Чинники схильності молоді до участі в політичних організаціях / Галина Цыганенко // Соціальна психологія. – 2007. – № 3. – С. 47–57.
252. Ципко С. Проблеми сучасної політичної культури студентської молоді України / С.Ципко // Відродження. – 1999. – № 4. – С.8 – 13.
253. Черный Е.В. Применение психоаналитически ориентированной методики в рефлексивном моделировании политической социализации молодежи / Е.В.Черный // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави / [Зб. наук. праць / заг. ред. М.М.Слюсаревського]. – К., 2007. – Вип. 5-6. – С. 79–90.
254. Шалаев В.П. Политическая культура молодежи как фактор национальной безопасности (по материалам регионального социологического исследования) / В.П.Шалаев, И.Д.Тумбаева, С.В.Голубев // Седьмые Вавиловские чтения: Глобализация и проблемы национальной безопасности России в XXI веке: материалы. – Йошкар-Ола, 2004. – С. 104–110.
255. Шапарь В.Б. Практическая психология. Проективные методики / В.Б.Шапарь, О.В.Шапарь О.В. – [Изд. 2-е]. – Ростов н/Д.: Феникс, 2007.

– 478 с.

256. Шевченко Е.В. Проблемы идентификации ценностей потенциального электората с ценностными ориентациями политического деятеля / Е.В.Шевченко // Психолого-педагогічна наука і суспільна ідеологія: матер. методол. семінару АПН України (Київ, 12 листопада 1998 р.) – К., 1998. – С.589 – 592.
257. Шелекасова Н.П. Бессознательные аспекты имиджа политического лидера / Н.П.Шелекасова // ПОЛИС. – 2000. - № 4. – С. 130 – 140.
258. Шестопал Е.Б. Личность и политика: Критический очерк современных западных концепций политической социализации / Е.Б.Шестопал. – М.: Мысль, 1988. – 203 с.
259. Шестопал Е.Б. Новые тенденции восприятия власти в России / Е.Б.Шестопал // ПОЛИС. – 2005. – № 3. – С. 137–151.
260. Шестопал Е.Б. Оценка гражданами личности лидера / Е.Б.Шестопал // ПОЛИС. – 1997. – № 6. – С.57 – 72.
261. Шестопал Е.Б. Политическая психология: [учебник] / Е.Б.Шестопал. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Аспект Пресс, 2007. – 427.
262. Шестопал Е.Б. Восприятие образов двенадцати ведущих российских политиков (психологический и лингвистический анализ) / Е.Б.Шестопал, М.В.Новикова-Грунд // ПОЛИС. – 1996. - № 5. – С. 168 – 191.
263. Шестопал Е.Б. Образ В.В.Путина в сознании российских граждан / Е.Б.Шестопал, Т.Н.Пищева, Е.М Гикавый, В.А.Зорин // ПОЛИС. – 2004. – № 3. – С. 6 – 21.
264. Школяр М. Психологічні аспекти формування іміджу політика / Мар'яна Школяр // Політичний менеджмент. – 2004. – № 4. – С. 69 – 76.
265. Шмелев А.Г. Введение в экспериментальную психосемантику: теоретико-методологические основания и психодиагностические возможности / А.Г.Шмелев. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1983. – 157 с.
266. Штроо В.А. Защитные механизмы: от личности к группе / В.А.Штроо // Вопросы психологии. – 1998. – № 4. – С. 54-61.

267. Щеглов И. Политическая социализация: студенты технических вузов / И.Щеглов // *Alma mater* – 1999. – № 8. – С.35 – 36.
268. Щербакова И.В. Социальные и социально-психологические механизмы формирования политической идентичности молодежи: теоретические аспекты / И.В.Щербакова // *Вестник Московского университета. Серия 18. «Социология и политология»*. – 2004. – № 1. – С. 129–153.
269. Юнг К.-Г. Психологические типы / Карл-Густав Юнг; пер. с нем. С.Лорие – М.: Университетская книга, ООО Изд-во АСТ, 1998. – 720 с.
270. Юрій Н.М. Політична соціалізація молоді в умовах трансформації суспільства: порівняльний аналіз міжнародного та українського досвіду: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем і глобального розвитку» / Н.М.Юрій. – Одеса, 2002. – 16 с.
271. Юркова М.В. Структура и динамика защитных механизмов личности в процессе ее социализации: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01, 19.00.05 / Юркова Марина Валериевна. – Ярославль, 2000. – 163 с.
272. Яньшин П.В. Практикум по клинической психологии. Методы исследования личности / П.В.Яньшин. – СПб.: Питер, 2004. – 336 с. – (Серия «Практикум по психологии»).
273. Яценко Т.С. Основы глубинної психокорекції: феноменологія, теорія і практика: [навч. посіб.] / Т.С.Яценко. – К.: Вища школа, 2006. – 382 с.
274. Andersen S. Transference in interpersonal relations: Inferences and affect based on significant-other representations / S.Andersen, A.Baum // *Journal of Personality*. – 1994. – Vol. 62. – pp. 459–497.
275. Andersen S. Transference in social perception: The role of chronic accessibility in significant-other representations / S.Andersen, N.Glassman, S.Chen, S.Cole // *Journal of Personality & Social Psychology*. – 1995. –Vol. 69. Issue 1. – pp. 41–57.
276. Bagozzi R. Single component versus multicomponent models of attitude: some cautions and contingencies for their use / R.Bagozzi, R.Burnkrant //

- Advances in Consumer Research. – 1980. – Vol. 7. – pp. 339 – 344.
277. Clarke J. Family Structure and Political Socialization Among Urban Black Children / J.Clarke // American Journal of Political Science. – 1973. – Vol. 17, No.2. – pp. 302-315.
278. Crain A. Intermittent Absence of Fathers and Children's Perceptions of Parents / A.Crain, C.Stamm // Journal of Marriage and the Family. – 1965. – Vol. 27, No. 3. – pp. 344-347.
279. Cramer Ph. The Development of Defense Mechanisms / Ph.Cramer // Journal of Personality. – 1987. – Vol. 55, No. 4. – pp. 597–614.
280. Crisp A. Development and Application of a Measure of “Transference” / A.Crisp // Journal of Psychosomatic Research. – 1964. – Vol.8. – pp. 327–335.
281. Davies J. The Family's Role in Political Socialization / J.Davies // Annals of the American Academy of Political and Social Science. – 1965. – Vol. 361. – pp. 10-19.
282. Dennis J. Major Problems of Political Socialization Research / J.Dennis // Midwest Journal of Political Science. – 1968. – Vol. 12, No. 1 – pp. 85 – 114.
283. Dolan K. Attitudes, behaviors, and the influence of the family: A reexamination of the role of family structure / K.Dolan // Political Behavior. – 1995. – Vol. 17. No. 3. September, 1995. – pp. 251-264
284. Dowse R. The Family, the School, and the Political Socialization Process / R.Dowse, J.Hughes // Sociology. – 1971. – Vol. 5, No. 1. – pp. 21-45.
285. Dubin R. Children's Social Perceptions: A Review of Research / R.Dubin R., E.Dubin // Child Development. – 1965. – Vol. 36, No. 3. – pp. 809-838.
286. Easton D. The Theoretical Relevance of Political Socialization / D.Easton // Canadian Journal of Political Science / Revue canadienne de science politique. – 1968. – Vol. 1, No. 2. – pp. 125-146.
287. Easton D. The Child's Political World / D.Easton, R.Hess // Midwest Journal of Political Science. – 1962. – Vol. 6, No. 3. – pp. 229-246.
288. Ekehammar B. An empirical look at the Defense Mechanism Test (DMT):

- Reliability and construct validity / B.Ekehammar, I.Zuber, M.-L.Konstenius // Scandinavian Journal of Psychology. – 2005. – No. 46. – pp. 285–296.
289. Englis B. Candidates as engendered products: prototypes in political persons perception / B.Englis, G.Pennell // Advances in Consumer Research. – 1993. – Vol. 20. – pp. 612 - 619.
290. Gerber A. Measuring Transerence Phenomena with fMRI / A.Gerber, B.Peterson // Journal of American Psychoanalytic Association. – 2006. – Vol. 54, No.4. – pp. 1319-1325.
291. Greenstein F. The Benevolent Leader Revisited: Children's Images of Political Leaders in Three Democracies / F.Greenstein // The American Political Science Review. – 1975. – Vol. 69, No. 4. – pp. 1371-1398.
292. Greenstein F. The Benevolent Leader: Children's Images of Political Authority / F.Greenstein // The American Political Science Review. – 1960. – Vol. 54, No. 4. – pp. 934-943.
293. Greenstein F. The Child's Conception of the Queen and the Prime Minister / F.Greenstein, V.Herman, R.Stradling, E.Zureik // British Journal of Political Science. – 1974. –Vol. 4, No. 3. – pp. 257-287.
294. Hess R. The Child's Changing Image of the President / R.Hess, D.Easton // Public Opinion Quarterly. – 1960. – Vol. 24, No. 4. – pp. 632-644.
295. Hess R. Religion, Age, and Sex in Children's Perceptions of Family Authority / R.Hess, J.Torney // Child Development. – 1962. – Vol. 33, No. 4. – pp.781-789.
296. Hess R.D. The Development of Political Attitudes in Children / R.D.Hess, J.V.Torney. – Chicago: Aldine Pub. Co., 1967. – 290 p.
297. House R. Personality and Charisma in the U.S. Presidency: A Psychological Theory of Leader Effectiveness / R.House, W.Spangler, J.Woycke // Administrative Science Quarterly. – 1991. – Vol. 36, No.3. – pp. 364-396.
298. Jaros D. Children's Orientations Toward the President: Some Additional Theoretical Considerations and Data / D.Jaros // The Journal of Politics. – 1967. – Vol. 29, No.2. – pp. 368-387.

299. Jaros D. The Malevolent Leader: Political Socialization in An American Sub-Culture / D.Jaros, H.Hirsch, Jr.F.Fleron. // The American Political Science Review. – 1968. – Vol. 62, No. 2. – pp. 564-575.
300. Kagan J. Child's Symbolic Conceptualization of Parents / J.Kagan, B.Hosken, S.Watson // Child Development. – 1961. – Vol. 32, No. 4. – pp. 625-636.
301. Kinder D. Presidential Prototypes / D.Kinder, M.Peters, R.Abelson, S.Fiske // Political Behavior. – 1980. – Vol. 2, No. 4. – pp. 315-337.
302. Koeppen S. Children and Compliance: A Comparative Analysis of Socialization Studies / S.Koeppen // Law & Society Review. – 1970. – Vol. 4, No. 4. – pp. 545-564.
303. Kragh U. The Defense Mechanism Test: a new method for diagnosis and personnel selection / U.Kragh // Journal of Applied Psychology. – 1960. – Vol. 44, No. 5. – pp. 303–309.
304. Lane R. Fathers and Sons: Foundations of Political Belief / R.Lane // American Sociological Review. – 1959. – Vol. 24, No. 4. – pp. 502-511.
305. Massey J. The Missing Leader: Japanese Youths' View of Political Authority / J.Massey // The American Political Science Review. – 1975. – Vol. 69, No. 1. – pp. 31-48.
306. Meadowcroft J. Family communication patterns and political development / J.Meadowcroft // Communication Research. – 1986. – Vol. 13, No. 4. – pp. 603-624.
307. Merelman R. The Adolescence of Political Socialization / R.Merelman // Sociology of Education. – 1972. – Vol. 45, No. 2. – pp. 134-166.
308. Merelman R.M. The family and political socialization: toward a theory of exchange / R.M.Merelman // Journal of politics. – 1980. – Vol.42. – pp. 461–486.
309. Merelman R.M. The structure of policy thinking in adolescence: a research note / R.M.Merelman // American political science review. – 1973. – Vol. 67. – pp.161 – 166.
310. Nelson B. Seven Principles in Image Formation / B.Nelson // Journal of

- Marketing. – 1962. – Vol. 26, No. 1. – pp. 67-71.
311. Nimmo D. Images and voter's decision-making processes / D.Nimmo // *Advances in Consumer Research*. – 1975. – Vol. 2. – pp. 771 - 782.
312. Pinner F. Parental Overprotection and Political Distrust / F.Pinner // *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. – 1965. – Vol. 361. – pp. 58-70.
313. Sears D. Political Behavior / David Sears // *The Handbook of Social Psychology* / Ed. by Gardner Lindzey. – [Second Edition]. – 1969. – Vol. 5. – pp. 315 – 458.
314. Sigel R. Image of a President: Some Insights into the Political Views of School Children / R.Sigel // *The American Political Science Review*. – 1968. – Vol. 62, No.1. – pp. 216-226.
315. Sigel R. Image of the American Presidency – Part II of An Exploration into Popular Views of Presidential Power / R.Sigel // *Midwest Journal of Political Science*. – 1966. – Vol. 10, No. 1. – pp. 123-137.
316. Smidt C. Civil religious orientations and children's perceptions of political authority / C.Smidt // *Political Behavior*. – 1982. – Vol. 4, No.2 (June, 1982). – pp. 147-162.
317. Stradling R. Socialization of Support for Political Authority in Britain: A Long-Term View / R.Stradling // *British Journal of Political Science*. – 1971. – Vol. 1, No. 1. – pp. 121-122.
318. Thomas D. Psychodynamics, Symbolism, and Socialization: "Object Relations" Perspectives on Personality, Ideology, and Political Perception / D.Thomas // *Political Behavior*. – 1979. – Vol. 1, No. 3. – pp. 243-268.
319. Wasby S. The Impact of the Family on Politics: An Essay and Review of the Literature / S.Wasby // *The Family Life Coordinator*. – 1966. – Vol. 15, No.1. – pp. 3-24.
320. Williams C. Agent credibility and receptivity influences on children's political learning / C.Williams, D.Minns // *Political Behavior*. – 1986. – Vol. 8, No.2 (June, 1986). – pp. 175-200.